UNIVERSITARIA
SERIA HISTORICA

HENRI PIRENNE

ORAȘELE EVULUI MEDIU

BCU "CAROL I" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Colecția UNIVERSITARIA
Seria *Historica*
Coordonator: Toader NICOARĂ

Coperta: Mihai BENEA

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PIRENNE, HENRI
Orașele Evului Mediu / Henri Pirenne. Ed. a 2-a. - Cluj-Napoca: Dacia, 2002
156 p.; 20,5 cm (Universitaria. Seria Historica)
ISBN 973-35-1508-6

913(100-21)"04/14"

© Henri Pirenne, *Les villes du Moyen Âge*
Paris, Presses Universitaires de France, 1971

© **Editura Dacia**
Cluj-Napoca: 3400, str. Ospătăriei nr. 4, tel./fax: 0264/42 96 75
e-mail: edituradacia@hotmail.com, www.edituradacia.ro
București: Oficiul poștal 15, sector 6
str. General Medic Emanoil Severin nr. 14
tel. 021/315 89 84, fax: 021/315 89 85
Satu Mare: 3600, B-dul Lalelei R13 et. VI ap. 18
tel. 0261/76 91 11; fax: 0261/76 91 12
Căsuța poștală 509; Piața 25 octombrie nr. 12
www.multiarea.ro
Baia Mare: 4800, str. Victoriei nr. 146
tel./fax: 0262/21 89 23

Redactor: Monica Maria CREMENE și Mădălin AMZOLINI
Tehnoredactor: Flavia-Maria ȚIMPEA
Comanda nr. 4151

În atenția furnizorilor de carte:
Timbrul literar se virează la Uniunea Scriitorilor din România, cont 2511.1-171.1 ROL, Banca BCR Unirea.

BCU Cluj / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

DE ACELAŞI AUTOR:

Histoire de la constitution de la ville de Dinant au moyen âge, Gand, 1889 in 8°

Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre, par Galbert de Bruges, publiée avec une introduction et des notes. Paris, 1891.

La version flamade et la version française de la bataille de Courtrai, bruxelles, 1890. – **Note supplémentaire**, Bruxelles, 1892.

Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272). Polyptyque et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle, Bruxelles, 1896.

La Hanse flamade de Londres, Bruxelles, 1899.

Le soulèvement de la Flandre maritime en 1323-1328, Bruxelles, 1900.

La nation belge. 4e édit. Bruxelles, H. Lamartin, 1917.

Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379-1380, publiée avec une introduction et des notes. Gand, 1902.

Bibliographie de l'histoire de Belgique, 2e édit. Bruxelles, 1902.

Histoire de Belgique. T.I. Des origines au commencement du XIVe siècle, Bruxelles, 1909. – T.II. Du commencement du XIVe siècle à la mort de Charles le Téméraire, 1922. – T. III. De la mort de Charles le Téméraire à l'arrivée du duc d'Albe dans les Pays-Bas (1567), 1923. – T.IV. La révolution politique et religieuse. Le règne d'Albert et d'Isabelle. Le régime espagnol jusqu'a la paix de Munster, 1919. – T.V. La fin du régime espagnol. Le régime autrichien. La révolution brabançonne et la révolution liégeoise, 1926. – T.VI. La conquête française. Le royaume des Pays-Bas. La révolution belge, 1926.

Même ouvrage, traduction allemande de F. Arnheim. Gotha, 1899-1907.

Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Bruxelles, 1907-1925.

Les anciennes démocraties des Pays-Bas. Paris, 1910.

Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme. Bruxelles, 1914.

Le pagermanisme et la Belgique. Bruxelles, 1919.

Souvenirs de captivité en Allemagne. Bruxelles, 1920.

BCU IAŞI
14 APR. 2005

CUVÂNT ÎNAINTE

Această cărticică include esența unor lecții prezentate în diverse universități din Statele Unite ale Americii. Textul englezesc al acestora a fost publicat în 1925 sub titlul: *Medieval Cities. Their origins and the revival of trade.* (Princeton, University Press). Întrucât unele persoane şi-au exprimat dorința de a vedea apărând o ediție la un preț mai potrivit cu starea actuală a schimburilor valutare, m-am hotărât să o public cu textul franțuzesc. El nu comportă alte modificări decât ușoare corecturi la comentarii.

Nu vom găsi aici nimic dintr-un manual didactic. Mi-am propus doar să consacru un studiu de sinteză unuia dintre cele mai interesante subiecte ale istoriei sociale a Europei. Sper că voi fi scuzat pentru faptul că nu am putut rezista tentației de a descrie, după ani îndelungați de cercetări speciale, marile momente ale evoluției urbane, pornind de la sfârșitul antichității până către mijlocul secolului al XII-lea. Natura acestei lucrări nu-mi permitea nici să zăbovesc în controverse, nici să mă abțin de la ipoteze. Printre acestea există unele care vor părea poate destul de îndrăznețe. Voi fi încântat dacă acestea vor găsi oarecare adeziune. Voi fi şi mai fericit dacă ele vor suscita noi cercetări într-un domeniu în care, în afara cărărilor bătute, multe părți rămân încă de explorat.

Sart-lez-Spa, 11 august 1926.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

COMERȚUL MEDITERANEI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL VIII-LEA

Dacă aruncăm o privire de ansamblu asupra Imperiului Roman, ceea ce ne atrage atenția încă din primul moment este caracterul său mediteranean. Întinderea sa nu depășește defel bazinul marelui lac interior, pe care îl înconjoară din toate părțile. Frontierele sale îndepărtate de pe Rin, Dunăre, Eufrat ori din Sahara formează un vast inel de întăriturí, destinat să-i protejeze teritoriile de graniță. Incontestabil, marea este în același timp garantul unității sale politice, ca și al unității economice. Existența lor depinde de stăpânirea pe care imperiul o exercită asupra ei. Fără această mare cale de comunicație nici guvernarea, nici aprovizionarea lumii romane (*orbis romanus*) nu ar fi fost posibile. Este interesant să se constate în ce măsură, îmbătrânind, imperiul își accentuează tot mai mult caracterul maritim. Capitala sa de pe continent, Roma, este abandonată în secolul al IV-lea pentru o capitală care este totodată un port admirabil: Constantinopol.

Desigur, încă de la sfârșitul secolului al III-lea civilizația romană vădește o certă șubrezire. Populația îi scade, forța îi slăbește, barbarii încep să-i zguduie frontierele, iar cheltuielile crescânde ale cârmuirii înverșunându-se să se mențină atrag după ele o împovărare fiscală care, din ce în ce mai mult, duce la aservirea oamenilor față de stat. Totuși, această decădere nu pare să fi atins în mod simțitor navigația din Mediterană. Activitatea pe care ea încă o mai prezintă contrastează cu atonia care, puțin câte puțin, pune stăpânire pe provinciile continentale. Ea continuă să păstreze în contact Orientul cu Occidentul. Nu se vede, nicidecum, oprindu-se schimbul de produse manufacturate sau de produse naturale din țări atât de diferite scăldate de mare:

țesături din Constantinopol, din Edessa, din Antiochia, din Alexandria, vinuri, uleiuri și mirodenii din Siria, papirus din Egipt, grâne din Egipt, din Africa, din Spania, vinuri din Galia și din Italia. Reforma monetară a lui Constantin bazată pe *solidus* de aur a favorizat în mod special activitatea comercială, înzestrând-o cu avantajul unei monede excelente, folosită în mod universal ca instrument al schimburilor și exprimare a prețurilor.

Dintre cele două mari regiuni ale Imperiului, Orientul și Occidentul, prima o depășește de departe pe a doua, nu numai prin superioritatea civilizației sale, dar și prin nivelul mult mai ridicat al vitalității sale economice. Începând din secolul al IV-lea, nu mai există adevărate orașe mari decât în Orient și tot aici se concentrează, în Siria și în Asia Mică, industriile de export și îndeosebi aceea a textilelor, a căror piață o constituie lumea romană, produsele fiind transportate de corăbiile siriene. Supremația comercială a sirienilor este cu siguranță unul dintre faptele cele mai interesante ale istoriei Imperiului Roman târziu[1]. Ea trebuie să fi contribuit din plin la această orientalizare progresivă a societății care avea să ducă în cele din urmă la bizantinism. Iar această orientalizare, al cărei vehicul a fost Mediterana, este o dovadă evidentă a importanței crescânde a mării pe măsură ce Imperiul îmbătrânind slăbește, se retrage spre Nord sub presiunea barbarilor și se restrânge tot mai mult pe țărmuri.

Nu e de mirare deci că îi vedem pe vechii germani, încă de la începutul perioadei invaziilor, străduindu-se să ajungă tot pe aceste țărmuri pentru a se stabili acolo. Atunci când, în cursul secolului al III-lea, frontierele cedează pentru prima dată sub presiunea lor, ei se îndreaptă direct spre Sud. Quazii și marcomanii invadează Italia, goții pătrund spre Bosfor, francii, suevii, vandalii care au trecut Rinul, fără să zăbovească pe acolo, pornesc spre Aquitania și spre Spania. Ei nu intenționează să se statornicească în provinciile nordice învecinate. În

[1] P. Scheffer-Boichorst, *Zur Geschichte der Syrer im Abendlande (Mitteilungen des Instituts für Oesterreichischte Geschichtsforschung*, vol. VI [1885], pag.521); L. Bréhier, *Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du Moyen Age (Byzantinische Zeitschrift*, vol. XII [1903]). Cf. F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, pag. 132 (Paris, 1907).

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

mod evident ei râvnesc la acele regiuni binecuvântate în care clima blândă şi rodnicia naturii se îmbină cu bogăţia şi plăcerile civilizaţiei.

Această primă tentativă a barbarilor s-a soldat doar cu distrugerile pe care le-a pricinuit. Roma păstra suficientă forţă pentru a-i respinge pe invadatori dincolo de Rin şi de Dunăre. Timp de încă un secol şi jumătate ea a reuşit să-i oprească, istovindu-şi în această acţiune armatele şi finanţele. Dar echilibrul de forţe devenea din ce în ce mai inegal între vechii germani, a căror presiune se făcea tot mai puternică pe măsură ce creşterea numărului lor îi împingea mereu mai imperios să se răspândească în exterior, şi Imperiul, căruia populaţia sa în scădere îi permitea din ce în ce mai puţin o rezistenţă căreia, de altfel, nu poţi să nu-i admiri iscusinţa şi perseverenţa. La începutul secolului al V-lea, totul s-a sfârşit. Întregul Occident este invadat. Provinciile sale se transformă în regate germanice. Vandalii se instalează în Africa, vizigoţii în Aquitania şi în Spania, burgunzii în valea Ronului, ostrogoţii în Italia.

Această înşirare de nume este semnificativă. Ea nu conţine, o vedem, decât ţări mediteraneene şi nu ne trebuie mai mult pentru a arăta că obiectivul învingătorilor, în fine liberi să se stabilească după plac, era marea, această mare pe care un timp atât de îndelungat romanii o numiseră cu tot atâta afecţiune cât orgoliu *mare nostrum* („marea noastră"). Către ea se îndreaptă toţi, fără excepţie, nerăbdători să se statornicească pe ţărmurile sale şi să se bucure de frumuseţea ei. Dacă francii, la început, nu au ajuns la ea, motivul a fost că, veniţi prea târziu, au găsit locul ocupat. Dar şi ei s-au ambiţionat să o să o stăpânească. Deja Clovis a vrut să cucerească Provenţa şi a fost nevoie ca Teodoric să intervină pentru a-l împiedica să-şi întindă frontierele regatului până la Coasta de Azur. Acest prim insucces nu avea să-i descurajeze pe succesorii săi. Un sfert de secol mai târziu, în 536, ei vor profita de ofensiva lui Justinian împotriva ostrogoţilor pentru a-i obliga pe aceştia să le cedeze regiunea râvnită şi este uimitor de remarcat cu câtă perseverenţă dinastia merovingiană a tins încă de pe atunci să devină la rândul ei o putere mediteraneană. În 542, Childebert şi Chlothar riscă o expediţie, de altfel nenorocoasă, dincolo de Pirinei. Mai cu seamă Italia atrage lăcomia regilor franci. Ei se

aliază cu bizantinii, apoi cu lombarzii în speranța că vor reuși să se stabilească la sud de Alpi. Mereu dezamăgiți, ei se înverșunează în noi tentative. Deja, în 539, Theudebert a trecut Alpii și după ce Narses, în 553, va fi recucerit teritoriile pe care acesta le ocupase, numeroase eforturi vor fi făcute, în 584-585 și din 588 până în 590, pentru a pune din nou stăpânire pe ele.

Așezarea vechilor germani în bazinul Mediteranei nu marchează nicidecum punctul de plecare al unei epoci noi în istoria Europei. Oricât de mare să-i fi fost importanța, ea nu a făcut din trecut *tabula rasa* și nu a anulat tradiția. Scopul invadatorilor nu era acela de a distruge Imperiul Roman, ci de a se instala acolo pentru a profita de avantajele sale. Dacă ne gândim bine, ceea ce ei au păstrat depășește cu mult ce au distrus și ce au adus nou. Firește, regatele pe care le-au constituit pe teritoriul Imperiului au făcut ca acesta să dispară *ca stat* în Europa Occidentală. Dacă privim lucrurile din punct de vedere politic, „lumea romană" (*orbis romanus*), împinsă de acum încolo în Orient, a pierdut caracterul ecumenic care făcea odinioară ca frontierele sale să coincidă cu frontierele creștinătății. Dar nici pe departe ea nu s-a înstrăinat de atunci de provinciile pe care le-a pierdut. Civilizația sa a supraviețuit acolo dominației sale. Prin biserică, prin limbă, prin superioritatea instituțiilor și a dreptului, ea li se impune învingătorilor săi. În mijlocul tulburărilor, al insecurității, al mizeriei și al anarhiei care au însoțit invaziile, aceasta decade, e adevărat, dar în această decădere ea păstrează o înfățișare încă net romană. Vechii germani nu au putut și de altfel nici nu au vrut să renunțe la ea. Ei au *barbarizat-o*, dar nu au *germanizat-o* în mod conștient.

Nimic nu confirmă mai concludent această observație cât perpetuarea, până în secolul al VIII-lea, a caracterului maritim pe care l-am constatat mai sus ca fiind esențial pentru Imperiu. Mediterana nu își pierde importanța după perioada invaziilor. Ea rămâne pentru vechii germani ceea ce fusese înainte de sosirea lor: însuși centrul Europei, acea *mare nostrum*. Oricât de importantă va fi fost ea în *ordinea politică*, detronarea ultimului împărat roman în Occident (476) nu a fost deci suficientă pentru a determina devierea evoluției istorice de la orientarea sa de secole. Dimpotrivă, ea continuă să se dezvolte pe

aceleaşi coordonate şi sub aceleaşi influenţe. Nici un indiciu nu anunţă încă sfârşitul comunităţii de civilizaţie făurite de Imperiu de la Coloanele lui Hercule (Gibraltar) până la Marea Egee şi de pe coastele Egiptului şi ale Africii până la acelea ale Galiei, ale Italiei şi ale Spaniei. Colonizată de către barbari, lumea nouă păstrează în trăsăturile sale generale fizionomia lumii antice. Pentru a urmări cursul evenimentelor de la Romulus Augustulus la Carol cel Mare, suntem obligaţi să ne îndreptăm mereu privirile către Mediterană[2].

Toate marile întâmplări ale istoriei se desfăşoară pe ţărmurile sale. Din 493 până în 526, Italia condusă de Teodoric exercită asupra tuturor regatelor germanice o hegemonie prin care se perpetuează şi se manifestă puterea tradiţiei romane. Apoi, Teodoric dispărut, această putere se confirmă încă şi mai net. Puţin lipseşte ca Justinian să nu restaureze unitatea imperială (525-565). Africa, Spania, Italia sunt recucerite. Mediterana redevine un lac roman. E adevărat că Bizanţul, epuizat de imensul efort pe care l-a făcut în acest scop, nu poate nici să desăvârşească, nici măcar să menţină intactă opera surprinzătoare pe care a îndeplinit-o. Lombarzii îi iau nordul Italiei (568), vizigoţii se eliberează de sub jugul său. Totuşi el nu-şi abandonează defel ambiţiile. El păstrează încă mult timp Africa, Sicilia, Italia meridională şi nu renunţă nicidecum la dominarea Occidentului graţie mării, a cărei stăpânire e deţinută de flotele sale, astfel că soarta Europei se joacă mai mult decât oricând în acest moment pe valurile Mediteranei.

Ceea ce este adevărat pentru evoluţia politică nu este mai puţin real, dacă nu chiar mai mult, pentru civilizaţie. Trebuie oare să mai reamintim că Boeţiu (480-525) şi Cassiodor (477-c. 562) sunt italieni, ca Sf. Benedict (480-543) şi ca Grigore cel Mare (540-604) şi că Isidor de Sevilla (570-636) este spaniol? Italia este aceea care menţine ultimele şcoli, răspândind totodată monarhismul la nord de Alpi. La ea se regăsesc în acelaşi timp ceea ce mai dăinuie încă din cultura antică şi ceea ce se produce nou în sânul bisericii. Toată forţa pe care o vădeşte biserica Occidentului (biserica latină) se găseşte în regiunile mediteraneene. Doar acolo ea posedă o organizare şi un spirit capabil de mari

[2] H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne (Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. I [1922], pag. 77).

acțiuni. La nordul Galiei, clerul zace în sălbăticie și neputință. A fost nevoie ca religia creștină să le fie adusă anglo-saxonilor (596) nu de pe țărmurile vecine ale Galiei, ci de pe îndepărtatele coaste ale Italiei. Sosirea Sf. Augustin printre ei este, și ea, o dovadă evidentă a importanței istorice păstrate de Mediterană. Și aceasta ne apare și mai semnificativă dacă ne gândim că evanghelizarea Irlandei este datorată unor misionari veniți din Marsilia și că propovăduitorii creștinismului în Belgia, Sf. Amand (m.c.675) și Sf. Remacle (m.c.668), sunt aquitani.

Cu și mai multă claritate, evoluția economică a Europei se prezintă ca o continuare directă a evoluției economice a Imperiului Roman. Neîndoios, diminuarea activității sociale apare în acest domeniu ca și în toate celelalte. Deja în ultimele perioade ale Imperiului asistăm la o decădere la a cărei accentuare catastrofa invaziilor a contribuit de la sine. Dar ne-am înșela totalmente dacă am crede că venirea vechilor germani a avut ca rezultat înlocuirea comerțului și a vieții urbane cu o economie pur agricolă și o stagnare generală a circulației[3]. Pretinsa aversiune a barbarilor față de orașe este o legendă artificială dezmințită de realitate. Chiar dacă la frontierele cele mai îndepărtate ale Imperiului unele orașe au fost jefuite, incendiate și distruse, este incontestabil că imensa lor majoritate a dăinuit. O statistică a orașelor existente astăzi în Franța, în Italia și chiar pe malurile Rinului și ale Dunării, ar atesta că, în cea mai mare parte, ele se înalță în locul în care se ridicau orașele romane și că numele lor nu este cel mai des decât o transformare a numelui acestora.

Se știe că biserica își copiase circumscripțiile religioase după circumscripțiile administrative ale Imperiului. Ca regulă generală, fiecare dioceză corespundea unei *civitas*. Or, structura ecleziastică nesuferind aproape nici o modificare în epoca invaziilor, rezultă de aici că ea și-a păstrat caracterul municipal în regatele noi, înființate de cuceritorii germanici. Acest lucru este într-atât de adevărat încât, începând din secolul al VI-lea, cuvântul *civitas* ia sensul special de cetate episcopală, de centru de dioceză. Supraviețuind Imperiului pe

[3] A. Dopsch, *Wirtschaftliche und Soziale Grundlagen der Europäischen Kulturentwickelung*, vol. II, pag. 527 (Viena, 1920) se opune vehement ideii că vechii germani ar fi făcut să dispară civilizația romană.

care se sprijinise, biserica a contribuit deci în foarte mare măsură la asigurarea dăinuirii oraşelor romane.

Dar trebuie să recunoaştem, de asemenea, că aceste oraşe au păstrat timp îndelungat prin ele însele o importanţă considerabilă. Instituţiile lor municipale nu au dispărut brusc la sosirea vechilor germani. Se observă că nu numai în Italia, dar şi în Spania şi chiar în Galia ele rămân în stăpânirea „Decurionilor" lor (*Decuriones*), adică a unui corp de magistraţi înzestrat cu o autoritate judiciară şi administrativă ale cărei detalii nu ne sunt cunoscute, dar căreia nu i se pot nega nici existenţa, nici originea romană[4]. Se mai remarcă acolo prezenţa acelui *Defensor civitatis* („Apărătorul [avocatul] cetăţii") şi practica înscrierii documentelor autentice la *Gesta Municipalia* („Registrele municipale"). Pe de altă parte şi într-un mod de necontestat, ele ne apar ca focarele unei activităţi economice care, şi ea, este o continuare a civilizaţiei anterioare. Fiecare oraş rămâne târgul zonelor rurale înconjurătoare, reşedinţa de iarnă a marilor proprietari funciari din regiunea lui şi, dacă avea o situare cât de cât favorabilă, centrul unui comerţ din ce în ce mai dezvoltat, pe măsură ce era mai aproape de ţărmurile Mediteranei. E suficient să-l citim pe Grigore din Tours pentru a ne convinge că Galia din timpul său mai poseda încă o clasă de negustori de profesie statorniciţi în oraşe. El îi numeşte în pasaje absolut caracteristice pe cei din Verdun, din Paris, din Orléans, din Clermont-Ferrand, din Marsilia, din Nîmes, din Bordeaux[5]. E important, desigur, să nu se exagereze importanţa lor. Ar fi o greşeală la fel de mare şi subestimarea ei. E cert că organizarea economică a Galiei Merovingiene era întemeiată mult mai mult pe agricultură decât pe oricare altă formă de activitate, iar acest fapt este chiar cu atât mai evident cu cât la fel stăteau deja lucrurile sub Imperiul Roman. Dar aceasta nu era o piedică pentru ca circulaţia interioară, importul şi exportul alimentelor şi ale diferitelor mărfuri să joace acolo un rol

[4] Fustel de Coulanges, *La Monarchie franque*, pag. 236; A. Dopsch, *Wirtschaftliche und Soziale Grundlagen der Europäischen Kulturentwickelung*, vol. II, pag. 342; E. Mayer, *Deutsche und französische Verfassungsgeschichte*, vol. I, pag. 296 (Leipzig, 1899).

[5] V. între altele *Historia Francorum*, ed. Krusch, l. IV, § 43, l. VI § 45, I. VIII, §1, 33, l. III, § 34.

destul de activ pentru a impune recunoaşterea lor ca indispensabile hrănirii şi întreţinerii societăţii. O dovadă indirectă a acestui fapt este furnizată de veniturile provenite din impozitul numit *tonlieu* (*theloneum*). Erau denumite astfel, se ştie, taxele de vamă (de trecere) stabilite de administraţia romană de-a lungul drumurilor, în porturi, la trecerea peste poduri etc. Regii franci le-au păstrat pe toate, obţinând din ele fonduri atât de mari încât perceptorii acestui soi de taxe (*thelonearii*) figurau printre funcţionarii lor cei mai folositori.

Dăinuirea comerţului după invaziile germanice şi, în acelaşi timp, dăinuirea oraşelor, care erau centrele lui, şi a negustorilor, care erau instrumentele acestuia, se explică prin continuarea traficului mediteranean. Aşa cum era din vremea lui Constantin, la fel se regăseşte comerţul, în liniile sale mari, din secolul al V-lea până în secolul al VIII-lea. Dacă, aşa cum este probabil, declinul lui s-a accentuat, nu este mai puţin adevărat că el ne oferă privelişte unui schimb neîntrerupt de mărfuri între Orientul bizantin şi Occidentul dominat de barbari. Prin navigaţia care se desfăşoară de la ţărmurile Spaniei şi ale Galiei până la acelea ale Siriei şi ale Asiei Mici, bazinul Mediteranei nu încetează să constituie unitatea economică pe care el o forma de secole în sânul comunităţii imperiale. Prin el, organizarea economică a lumii a supravieţuit fărâmiţării sale politice.

În lipsa altor probe, sistemul monetar al regilor franci ar dovedi acest adevăr evident. Acest sistem, o ştim bine pentru a mai fi necesar să insistăm aici, este pur roman sau, pentru a vorbi mai exact, romano-bizantin. El este astfel prin monedele pe care le bate, respectiv *solidus, triens* şi *denarius*, adică monedele france *sou* (sol)[6], *tiers de sou* (treime de sol) şi *denier* (denar). El mai este astfel şi prin metalul pe care îl foloseşte, aurul, utilizat pentru baterea monedelor *sou* şi *tiers de sou*. Mai este, de asemenea, prin greutatea pe care o dă monedelor. Şi este, în fine, prin efigiile pe care le imprimă pe ele. Să reamintim că atelierele monetare au păstrat timp îndelungat, sub regii merovingieni, obiceiul de a reproduce pe monede bustul împăratului, de a reprezenta

[6] *Sou (solidus)* = veche modenă valorând a douăzecea parte a francului sau 5 centime. Odinioară, numele diferitelor monede franceze: *sous d'or* (s. de aur). *sous parisis* (s. din zona Parisului), etc. – Nota trad.

pe reversul pieselor *Victoria Augusti* (*Victoria* = zeiţa izbânzii) şi că, împingând imitaţia până la extrem, ele nu au întârziat, atunci când bizantinii au substituit crucea imaginii acestei Victorii, să le urmeze imediat exemplul. O servilitate atât de completă se explică indiscutabil prin motive imperioase. Ea are în mod evident drept cauză necesitatea de a păstra între moneda naţională şi moneda imperială o identitate care ar fi nemotivată dacă între comerţul merovingian şi comerţul general al Mediteranei nu ar fi dăinuit raporturile cele mai apropiate, adică dacă acest comerţ nu ar fi continuat să aibă cele mai strânse legături cu comerţul Imperiului Bizantin[7]. Despre aceste legături, de altfel, dovezile abundă, şi va fi suficient să reamintim aici câteva dintre cele mai semnificative.

Să remarcăm mai întâi faptul că Marsilia nu a încetat să fie, până la începutul secolului al VIII-lea, marele port al Galiei. Termenii folosiţi de Grigore din Tours în numeroasele povestiri în care i se întâmplă să vorbească despre acest oraş, ne obligă să îl considerăm drept un centru economic deosebit de animat[8]. O navigaţie foarte activă o leagă de Constantinopol, de Siria, de Africa, de Egipt, de Spania şi de Italia. Produsele din orient, papirusul, mirodeniile, ţesăturile de lux, vinul şi untdelemnul fac aici obiectul unui import regulat. Negustori străini, evrei şi sirieni în cea mai mare parte, sunt stabiliţi aici definitiv, iar naţionalitatea lor atestă relaţiile strânse întreţinute de Marsilia cu regiunile bizantine. În fine, cantitatea extraordinară a monedelor care au fost bătute aici în epoca merovingiană ne furnizează o probă materială a însăşi eficienţei comerţului său[9]. Populaţia oraşului trebuie

---

[7] M. Prou, *Catalogue des monnaies mérovingiennes de la Bibliothèque Nationale de Paris. Introduction;* H. Pirenne, *Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens (Revue belge de philologie et d'histoire,* vol. II [1923], pag. 225).

[8] *Historia Francorum,* edit. Krusch, 1.IV, § 43, 1.V, § 5, 1. VI, § 17, 24, 1. IX, § 22. Cf. Grigore cel Mare, *Epistolae,* I, 45. – Există la Marsilia un antrepozit (*cellarium fisci, catabolus*) prevăzut cu o casierie care primea în mod cert taxele de intrare şi care era încă suficient de bogată, la sfârşitul secolului al VII-lea, încât regele să poată constitui asupra ei rente ridicându-se la cifra de 100 soli de aur (*sous d'or*). V. un exemplu pentru abaţia de la Saint-Denys în *Mon. Germ. Hist. Diplomata,* vol. I, notele 61 şi 82. Cf. *Mon. Germ. Hist. Script. Rerum Merovingicarum,* vol. II, pag. 406.

[9] M. Prou, *Catalogue des monnaies mérovingiennes de la Bibliothèque Nationale de Paris,* pag. 300.

să fi cuprins, alături de negustori, o clasă de meşteşugari destul de numeroasă[10]. În toate privinţele, Marsilia pare deci într-adevăr să păstreze, sub domnia regilor franci, caracterul net municipal al cetăţilor romane.

Activitatea economică a Marsiliei se propagă de la sine în *hinterlandul* portului. Sub influenţa sa, întreg comerţul Galiei se orientează către Mediterană. Cele mai importante puncte de încasare a taxelor de trecere (*tonlieux*) din regatul franc sunt situate în împrejurimile oraşului, la Fos, la Arles, la Toulon, la Sorgues, la Valence, la Vienne, la Avignon[11]. Aceasta constituie o dovadă evidentă a faptului că mărfurile debarcate în oraş erau expediate spre interior. Pe fluviile Ron şi Saône, precum şi pe drumurile romane, ele ajungeau în nordul ţării. Deţinem încă diplomele prin care abaţia din Corabie a obţinut de la regi scutirea de taxa de trecere (*péage*) la Fos pentru o mulţime de articole de consum şi de alte produse, printre care se remarcă o varietate surprinzătoare de mirodenii de proveniență orientală, precum şi papirus[12]. În aceste condiţii, nu pare prea îndrăzneţ să admitem că activitatea comercială a porturilor Rouen şi Nantes, pe ţărmurile Atlanticului, Quentovic şi Duurstede, pe acelea ale Mării Nordului, era

[10] Este imposibil, într-adevăr, să nu presupunem, la Marsilia, o clasă de meşteşugari cel puţin la fel de importantă ca aceea care exista încă la Arles, la mijlocul secolului al VI-lea. F. Kiener, *Verfassungsgeschichte der Provence*, pag. 29 (Leipzig, 1900).

[11] *Marculfi Formulae*, ed. Zeumer, pag. 102, n.1.

[12] L. Levillain, *Examen critique des chartes mérovingiennes et carolingiennes de l'abbaye de Corbie*, pag. 220, 231, 235 (Paris, 1902). E vorba de vama de la Fos lângă Aix-en-provence. O „formulă"[13] a lui Marculf (ed. Zeumer, pag. 11) dovedeşte că piperul, curmalele şi multe alte produse din Orient făceau parte din alimentaţia obişnuită în nordul Galiei. Cât despre papirus, un text păstrat în anexă la statutele lui Adalard din Corbie (Guérard, *Polyptique d'Irminon*, vol. II, pag. 336) atestă că el trebuie să fi fost foarte răspândit şi de utilizare zilnică. Acest text menţionându-l *cum seburo* (uns cu seu), ne permite să credem că el servea, ca în zilele noastre hârtia unsă cu ulei, la confecţionarea feţelor laterale ale felinarelor. Ştiu foarte bine că textul respectiv este atribuit epocii carolingiene. Dar nu pot fi invocate alte argumente în favoarea acestei opinii decât faptul că el este găsit în continuarea statutelor lui Adalard. Aceasta este o circumstanţă care nu poate trece drept probă. Dispariţia papirusului de la începutul secolului al IX-lea ne obligă să mutăm cu o sută de ani mai devreme acest ciudat document.

[13] Formulă (*formule*, lat. *Formula*) = model de act juridic. – Nota trad.

întreţinută de atracţia Marsiliei. Bâlciul de la Saint-Denis, aşa cum aveau să o facă, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, bâlciurile din Champagne, a căror „prefigurare" poate fi considerat, îi pune în legătură pe negustorii anglo-saxoni veniţi prin Rouen şi Quentovic cu cei din Lombardia, din Spania şi din Provenţa şi le dă prilejul să participe astfel la comerţul Mediteranei [14]. Dar, în mod evident, sudul ţării era zona în care se resimţea cel mai puternic influenţa Marsiliei. Toate oraşele mai importante ale Galiei merovingiene se găsesc încă, la fel ca în vremea Imperiului Roman, la sud de Loara. Detaliile pe care ni le dă Grigore din Tours despre Clermont-Ferrand şi despre Orléans arată că ele cuprindeau adevărate colonii de evrei şi de sirieni şi, dacă aşa stăteau lucrurile cu aceste „cetăţi", despre care nimic nu ne permite să credem că se bucurau de o situaţie privilegiată, tot aşa trebuie să fi fost şi cu centrele mult mai însemnate, ca Bordeaux şi Lyon. Se ştie de altfel că oraşul Lyon mai avea încă, în perioada carolingiană, o populaţie evreiască foarte numeroasă[15].

Iată cu siguranţă destul pentru a conchide că epoca merovingiană a cunoscut, graţie perpetuării navigaţiei mediteraneene şi prin intermediul Marsiliei, ceea ce se poate numi într-adevăr un mare comerţ. Ar fi desigur o eroare să se susţină o limitare a tranzacţiilor negutătorilor orientali din Galia doar la articolele de lux. Fără îndoială, vânzarea obiectelor din metale preţioase, a emailurilor, a stofelor de mătase trebuie să le fi adus mari beneficii. Dar ea nu ar fi suficientă pentru a explica numărul lor şi răspândirea lor extraordinară în toată ţara. Comerţul Marsiliei era, de fapt, aprovizionat cu bunuri de consum general, ca vinul şi untdelemnul, fără a mai socoti mirodeniile şi papirusul, care erau exportate, am văzut-o, până în Nord. În consecinţă, se impune să-i considerăm pe negustorii orientali ai

[14] Diploma lui Dagobert ratificând, în 629, drepturile oraşului Saint-Denis asupra acestui bâlci (M. G. Dipl. I. , 140) este îndeobşte considerată ca suspectă. Dar nu se dă totuşi nici o dovadă valabilă împotriva autenticităţii sale. De altfel, chiar dacă nu ar proveni din cancelaria lui Dagobert, ea este incontestabil anterioară epocii carolingiene şi nu există nici un motiv să punem la îndoială amănuntele pe care ni le furnizează privind frecventarea bâlciului.

[15] V. scrisorile lui Abobard în *Monumenta Germanica Historica*. Epistolae, vol. V, pag. 184 şi urm.

monarhiei france ca practicând comerțul *en gros*. Corăbiile lor, după ce erau descărcate pe cheiurile Marsiliei, duceau cu siguranță, părăsind țărmurile Provenței, nu doar călători, dar și încărcătură în compensație. Izvoarele, la drept vorbind, nu ne dau nici o informație privind natura acestei încărcături. Printre ipotezele care o pot avea ca obiect, una dintre cele mai plauzibile este aceea că ea consta, cel puțin în mare parte, în mărfuri umane, mă refer la sclavi. Comerțul cu sclavi nu a încetat să fie practicat în regatul franc până la sfârșitul secolului al IX-lea. Războaiele duse împotriva barbarilor din Saxonia, din Turingia și din regiunile slave îi furnizau o materie care pare să fi fost destul de abundentă. Grigore din Tours ne vorbește de sclavi saxoni aparținând unui negustor din Orléans[16] și se poate presupune ca absolut verosimil că acel Samo, plecat în prima jumătate a secolului al VII-lea cu o ceată de însoțitori către țara venizilor (venezilor) al cărei rege ajunge în final, nu era decât un aventurier traficant de sclavi[17]. Să reamintim, în fine, că negoțul cu sclavi, cu care evreii se îndeletniceau încă destul de activ în secolul al IX-lea, data negreșit dintr-o epocă mai veche.

Dacă cea mai mare parte a comerțului s-a găsit incontestabil, în Galia merovingiană, în mâinile negustorilor orientali, alături de ei, și după toate aparențele în relații permanente cu ei, sunt menționați negustori indigeni. Grigore din Tours nu uită să ne furnizeze asupra lor informații care ar fi evident mai numeroase dacă apariția lor în povestirile sale nu s-ar datora întâmplării. El ni-l arată pe rege aprobând un împrumut neguțătorilor din Verdun, ale căror afaceri reușesc atât de bine încât se găsesc curând în situația de a-l rambursa[18]. El ne mai informează despre existența la Paris a unei *domus negociantum*, adică, după toate aparențele, a unei soi de hală sau de bazar[19]. El ne vorbește de un negustor care profită, pentru a se îmbogăți, de marea foamete din 585 [20]. Și în toate aceste istorisiri este vorba, fără nici cea mai mică

[16] *Historia Francorum*, ed. Krusch, l. VII, § 46.

[17] J. Goll, *Samo und die Karantinischen Slaven (Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung*, vol. XI, pag. 443).

[18] *Historia Francorum*, ed. Krusch, l. III, § 34

[19] *Ibid.*, l. VIII, § 33

[20] *Ibid.*, l. VI, § 45. – În 627, un *Johanes Mercator* face o donație la Saint-Denis. *Mon. Germ. Hist. Script. Dipl. Merov.*, vol. I, pag. 13. *Gesta Dagoberti (Ibid. Script.*

îndoială, de profesionişti şi nu de simpli vânzători sau de simpli cumpărători de ocazie.

Tabloul pe care ni-l prezintă comerţul din Galia merovingiană se regăseşte desigur şi în celelalte regate germanice riverane Mediteranei, la ostrogoţii din Italia, la vandalii din Africa, la vizigoţii din Spania. Edictul lui Teodoric cuprinde numeroase prevederi referitoare la negustori. Cartagina rămâne un port important în relaţii cu Spania, iar navele sale urcau chiar, se pare, până la Bordeaux. Legea vizigoţilor menţionează nişte neguţători (*négociants*) de Peste-Mare (*d'Outre-Mer*)[21].

Din toate acestea reiese în mod foarte convingător continuitatea activităţii comerciale din Imperiul Roman după invaziile germanice. Ele nu au pus capăt unităţii economice a antichităţii. Prin intermediul Mediteranei şi prin raporturile pe care ea le întreţine între Occident şi Orient, această unitate se păstrează, dimpotrivă, cu o claritate remarcabilă. Întinsă mare interioară a Europei nu mai aparţine ca odinioară aceluiaşi stat. Dar nimic nu permite încă să se prevadă că ea va înceta curând să-şi exercite în jur atracţia seculară. În ciuda transformărilor pe care le prezintă, lumea nouă nu a pierdut caracterul mediteranean al lumii antice. Pe ţărmurile Mediteranei se concentrează şi se întreţine încă cea mai bună parte a activităţii sale. Nici un indiciu nu anunţă sfârşitul comunităţii de civilizaţie instituite de Imperiul Roman. La începutul secolului al VII-lea, acela care ar fi aruncat o privire asupra viitorului nu ar fi descoperit acolo nici un motiv pentru a nu crede în perpetuarea tradiţiei.

Or, ceea ce era atunci firesc şi raţional de prevăzut nu s-a realizat. Ordinea lumii care supravieţuise invaziilor germanice nu a putut supravieţui aceleia a Islamului. Ea s-a năpustit peste cursul istoriei cu forţa elementară a unui cataclism cosmic. Chiar pe vremea lui Mahomed (571-632), nimeni nu putuse nici să se gândească la asta,

---

Rer. Merov., vol. II, pag. 413) vorbesc despre un *Salomon Negociator* care, la drept vorbind, este fără îndoială un evreu.

[21] A. Dopsch, *Wirtschaftliche und Soziale Grundlagen der Europäischen Kulturentwickelung*, vol. II, pag. 432; F. Dahn, *Uber Handel und Handelsrecht der Westgothen. Bausteine*, II, 301 (Berlin, 1880).

nici să se pregătească pentru aşa ceva. Totuşi nu a fost nevoie de mult peste cincizeci de ani pentru ca ea să se întindă de la Marea Chinei până la Oceanul Atlantic. Nimic nu rezistă în faţa ei. Din prima lovitură ea răstoarnă Imperiul Persan (633-644), cucereşte succesiv de la Imperiul Bizantin Siria (634-636), Egiptul (640-642), Africa (643-708), dă năvală în Spania (711). Marşul său invadator nu va înceta decât la începutul secolului al VIII-lea, când zidurile Constantinopolului pe de o parte (717), soldaţii lui Carol Martel de cealaltă (732) vor fi curmat marea sa ofensivă de învăluire împotriva celor două flancuri ale creştinătăţii. Dar dacă forţa sa de expansiune este epuizată, ea a schimbat faţa pământului. Atacul său fulgerător a distrus lumea antică. S-a terminat cu comunitatea mediteraneană în care aceasta se grupa. Marea familiară şi cvasifamilială care îi unea toate părţile va deveni între ele o barieră. Pe toate malurile ei, de multe secole, existenţa socială, în trăsăturile sale fundamentale, era aceeaşi, religia aceeaşi, moravurile şi ideile aceleaşi sau foarte aproape de a fi aşa. Invazia barbarilor din Nord nu modificase nimic esenţial la această situaţie. Şi iată că dintr-o dată înseşi ţările în care se născuse civilizaţia îi sunt smulse, iar cultul profetului se substituie credinţei creştine, dreptul musulman dreptului roman, limba arabă limbii greceşti şi limbii latine. Mediterana fusese un lac roman; ea devine, în cea mai mare parte a sa, un lac musulman. Ea separă de acum încolo, în loc să le apropie, Orientul şi Occidentul Europei. Legătura care mai unea încă Imperiul Bizantin de regatele germanice din Vest este ruptă.

Capitolul al II-lea

DECĂDEREA COMERCIALĂ DIN SECOLUL AL IX-LEA

În general, nu s-a acordat suficientă atenție imensei importanțe a invaziei Islamului în Europa Occidentală[22]. Într-adevăr, ea a avut drept consecință situarea acesteia în condiții care nu existaseră niciodată începând din primele timpuri ale istoriei. Prin intermediul fenicienilor, al grecilor şi în fine al romanilor, Occidentul îşi primise întotdeauna civilizația din Orient. El trăise, ca să zicem aşa, de pe urma Mediteranei: iată-l, pentru prima dată, obligat să trăiască din propria sa substanță. Centrul său de gravitate, plasat până atunci pe țărmurile mării, este împins spre nord şi ca urmare statul franc, care, dacă ne gândim bine, nu jucase încă în el decât un rol istoric de rangul al doilea, va deveni arbitrul destinelor sale. Este imposibil să vezi doar un joc al întâmplării în simultaneitatea închiderii Mediteranei de către Islam şi intrarea în scenă a Carolingienilor. Dacă analizăm lucrurile în ansamblu, se observă cu claritate un raport de la cauză la efect între una şi cealaltă. Imperiul franc va pune bazele Europei evului mediu. Dar misiunea pe care el a îndeplinit-o a avut drept condiție esențială răsturnarea ordinii tradiționale a lumii: nimic nu l-ar fi chemat la aceasta dacă evoluția istorică nu ar fi fost abătută de la cursul ei şi, ca să ne exprimăm astfel, dezechilibrată de invazia musulmană. Fără Islam, imperiul franc nu ar fi existat fără îndoială niciodată, iar Carol cel Mare, fără Mahomed, ar fi fost de neconceput[23].

---

[22] H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne (Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. I, pag. 86).

[23] S-ar putea aduce obiecțiunea potrivit căreia Carol cel Mare a cucerit în Italia regatul lombarzilor şi în Spania regiunea cuprinsă între Pirinei şi Ebru. Dar aceste extinderi către Sud nu se explică nicidecum prin dorința de a domina țărmurile Mediteranei.

Pentru a ne convinge că aşa s-au petrecut într-adevăr lucrurile, e suficient să subliniem antagonismul pe care îl prezintă, una faţă de cealaltă, epoca merovingiană, în timpul căreia Mediterana îşi păstrează importanţa istorică milenară, şi perioada carolingiană, în care această influenţă încetează să se facă simţită. Pretutindeni se observă acelaşi contrast: în sentimentul religios, în politică, în literatură, în instituţii, în limbă şi până şi în caracterele scrierii. Din orice punct de vedere ar fi cercetată, civilizaţia secolului al IX-lea atestă o ruptură foarte netă de civilizaţia anterioară. Lovitura de stat a lui Pepin cel Scurt este cu totul altceva decât înlocuirea unei dinastii cu o altă dinastie. Ea marchează o orientare nouă a cursului urmat până atunci de istorie. Desigur, împăunându-se cu titlul de împărat roman şi de Augustus, Carol cel Mare a crezut că reînnoadă tradiţia antică. În realitate, el a curmat-o. Vechiul Imperiu, redus la posesiunile împăratului (*basileus*) din Constantinopol, devine un Imperiu (Roman) de Răsărit juxtapus şi străin de noul Imperiu (Roman) de Apus. În ciuda numelui său, acesta nu este roman decât în măsura în care biserica catolică este romană. De altminteri, elementele puterii sale se află mai ales în regiunile din Nord. Principalii săi colaboratori în materie de religie şi cultură nu mai sunt, ca odinioară, italieni, aquitani, spanioli, ci sunt anglo-saxoni, un Sfânt Bonifaciu sau un Alcuin, ori suabi ca Eginhard. În statul rupt de acum încolo de Mediterană, meridionalii nu mai joacă decât un rol secundar. Influenţa germanică începe să domine acolo în acelaşi moment în care, blocat spre Sud, el se întinde masiv peste Europa nordică şi îşi împinge frontierele până la Elba şi la munţii Boemiei.

Istoria economică face să iasă în relief într-un mod absolut frapant deosebirea dintre perioada carolingiană şi vremurile merovingiene[24]. Pe durata acestora, Galia constituie încă o ţară maritimă şi tocmai mulţumită mării se menţin acolo circulaţia şi activitatea. Imperiul lui Carol cel Mare, dimpotrivă, este esenţialmente terestru. El nu

---

Expediţiile împotriva lombarzilor au fost provocate de cauze politice şi mai ales de alianţa cu papalitatea. Ocuparea Spaniei de Nord nu avea alt scop decât acela de a fixa o frontieră solidă împotriva musulmanilor.

[24] H. Pirenne, *Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens* (*Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. II, pag. 223).

mai este în legătură cu exteriorul, este un stat închis, un stat fără piețe de desfacere, trăind într-o situație de izolare aproape completă.

Fără îndoială, tranziția de la o epocă la alta nu s-a produs cu bruschețea și precizia unei tăieturi. Se observă că, de la mijlocul secolului al VII-lea, comerțul Marsiliei decade pe măsură ce musulmanii înaintează în Mediterana. Siria, cucerită de ei în 634-636, este prima care încetează să-și trimită acolo corăbiile și mărfurile. Apoi, curând, Egiptul intră la rândul lui sub jugul Islamului (640) și papirusul nu mai ajunge în Galia. Este cu totul caracteristic faptul că, începând din 677, cancelaria regală nu-l mai folosește[25]. Importul mirodeniilor se menține încă un timp oarecare de vreme ce, în 716, călugării din Corbie consideră util să ceară să li se confirme, pentru ultima dată, dreptul asupra taxelor de trecere (*tonlieu*) de la Fos[26]. Cincizeci de ani mai târziu, izolarea s-a instalat în portul Marsiliei. Marea care asigura subzistența s-a închis în fața lui, iar vitalitatea economică, pe care o întreținuse prin intermediul ei în regiunile din interior, este definitiv distrusă. În secolul al IX-lea, Provența, odinioară regiunea cea mai bogată a Galiei, a devenit cea mai săracă[27].

---

[25] Importul lui, totuși, nu încetase încă totalmente la această dată. Ultima mențiune pe care o cunoaștem despre utilizarea papirusului în Galia este din 787. M. Prou, *Manuel de paléographie*, ed. a 4-a, pag. 9. În Italia, s-a continuat să fie folosit până în secolul al XI-lea. Giry, *Manuel de diplomatique*, pag. 494. El era importat acolo fie din Egipt, fie mai probabil din Sicilia, unde arabii îi introduseseră fabricarea prin legăturile comerciale ale orașelor bizantine din sudul peninsulei sau prin acelea ale Veneției, despre care va fi vorba în capitolul al IV-lea. Este caracteristic de constatat de asemenea că, începând din perioada carolingiană, fructele din Orient, încă atât de abundent reprezentate în alimentația vremurilor merovingiene (v. pag.16, n.12) dispar complet. Dacă se consultă acele *tractoriae* care precizau aprovizionarea funcționarilor, se vede că „trimișii" (*missi*) carolingieni erau limitați la meniuri de țărani: carne, ouă și unt. V. Waitz, *Verfassungsgeschichte*, vol. II 2, pag. 296.

[26] V. pag.16. Același fenomen la Stavelor, unde călugării nu-și mai obțin confirmarea scutirii taxei de trecere pe care Sigebert al III-lea le-a aprobat-o la trecerea Loarei, adică pe drumul Marsiliei. Halkin et Roland, *Cartulaire de l'Abbaye de Stavelot-Malmédy*, vol. I, pag. 10.

[27] F. Kiener, *Verfassungsgeschichte der Provence*, pag. 31. – Este caracteristic de observat că, în secolul al IX-lea, drumurile care traversează Alpii în direcția Marsiliei nu mai sunt frecventate. Acela din pasul Mont Genèvre este abandonat. Nu mai există circulație decât prin trecătorile ce se deschid spre Nord: Mont-Cenis, micul și marele

Din ce în ce mai mult, de altfel, musulmanii îşi întăresc dominaţia asupra mării. În cursul secolului al IX-lea, ei cuceresc Corsica, Sardinia, Sicilia. Pe coastele Africii, ei întemeiază noi porturi: Kairuan (670), Tunis (698-703), mai târziu El Mehdiah la sudul acestui oraş, apoi Cairo în 969. Palermo, unde se ridică un mare arsenal, devine baza lor principală în Marea Tireniană. Flotele lor navighează acolo ca stăpâne, flote de comerţ transportând spre Cairo, de unde sunt reexpediate spre Bagdad, produsele din Occident sau flote de piraţi devastând coastele Provenţei şi ale Italiei, incendiind acolo oraşele după ce le jefuiseră şi le capturaseră locuitorii pentru a-i vinde ca sclavi. În 889, o bandă a acestor jefuitori pune stăpânire pe Fraxinetum (Garde-Freinet, în departamentul Var, nu departe de Nisa) de unde, timp de un secol, supune populaţiile vecine la incursiuni permanente şi ameninţă drumurile care, prin trecătorile Alpilor, merg din Franţa în Italia[28].

Eforturile lui Carol cel Mare şi ale succesorilor săi pentru a proteja imperiul împotriva agresiunilor sarazinilor au fost la fel de neputincioase ca acelea pe care au încercat să le opună invaziilor normanzilor. Se ştie cu câtă forţă şi cu câtă abilitate danezii şi norvegienii au tiranizat *Francia*, în tot cursul secolului al IX-lea, nu numai prin Marea Nordului, Marea Mânecii şi Golful Gasconiei, dar uneori chiar şi prin Mediterană. Toate fluviile au fost străbătute (în amonte) de acele bărci cu o construcţie atât de ingenioasă, din care săpăturile arheologice recente au scos la lumină frumoasele exemplare păstrate la Oslo (Christiania). Periodic, văile fluviile Rin, Meusa, Escaut, Sena, Loara, Garona şi Ron au făcut obiectul unei exploatări sistematice conduse cu o remarcabilă perseverenţă şi metodă[29]. Devastarea a fost atât de completă, încât în multe locuri populaţia însăşi a dispărut. Şi nimic nu ilustrează mai bine caracterul esenţialmente terestru al imperiului franc decât neputinţa sa de a organiza, atât împotriva

Saint-Bernard, Septimer. V. P.A. Scheffel, *Verfassungsgeschichte der Alpen* (Berlin, 1908-1914).

[28] A. Schulte, *Geschichte des Mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien*, vol. II, pag. 59 (Leipzig, 1900).

[29] W. Vogel, *Die Normannen und das fränkische Reich* (Heidelberg, 1906).

sarazinilor cât şi împotriva normanzilor, apărarea coastelor sale. Căci această apărare, pentru a fi efectivă, ar fi trebuit să fie o apărare navală, iar imperiul nu avea nici o flotă sau nu a avut decât flote improvizate[30].

Astfel de condiţii sunt incompatibile cu existenţa unui comerţ de reală importanţă. Literatura istorică a secolului al IX-lea cuprinde, e adevărat, unele menţiuni de negustori (*mercatores, negociatores*)[31], dar trebuie să ne ferim să ne facem vreo iluzie asupra importanţei lor. Dacă ţinem seama de marele număr al textelor care ne-au fost păstrate din această epocă, remarcăm că ele sunt, în realitate, extrem de rare. Decretele imperiale (*capitularii*), ale căror prevederi ating toate aspectele vieţii sociale, sunt de o sărăcie izbitoare în ceea ce priveşte comerţul. Trebuie să deducem de aici că acesta nu a jucat decât un rol atât de marginal încât este trecut cu vederea.

Doar în nordul Galiei, pe durata primei jumătăţi a secolului al IX-lea, el manifestă încă o oarecare activitate. Porturile Quentovic (localitate dispărută lângă Étaples, departamentul Pas-de-Calais) şi Duurstede (pe Rin, la sud-vest de Utrecht), care, în monarhia merovingiană, făceau comerţ cu Anglia şi Danemarca, rămân, până la distrugerea lor de către normanzi (834-844)[32], centrele unei navigaţii destul de întinse. Se poate presupune că tocmai graţie lor transportul cu şalande al frizonilor pe Rin, pe Escaut şi pe Meusa a prezentat o importanţă pe care nu o regăsim nicăieri altundeva în timpul lui Carol cel Mare şi a succesorilor săi. Stofele ţesute de ţăranii din Flandra, pe care textele timpului le desemnează sub numele de „mantii frizone"

---

[30] Ch. de la Roncière, *Charlemagne et la civilisation maritime au IXe siècle (Le Moyen Âge*, vol. X [1897], pag. 201).

[31] A. Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*, vol. II, pag. 180 şi urm. a semnalat cu o foarte mare erudiţie un număr considerabil de astfel de menţiuni. Trebuie totuşi să remarcăm că multe dintre ele se referă la perioada merovingiană şi că multe altele sunt departe de a avea semnificaţia care li se atribuie. V. şi J. W. Thompson, *The Commerce of France in the ninth century (The Journal of political economy*, vol. XXIII [1915], pag. 857.

[32] Quentovic a fost distrus de incursiunile din 842 şi din 844, Duurstede, pustiit în 834, 835. Vogel, *op. cit.*, pag. 88, 66. Cf. J. De Vries, *De Wikingen in de lage landen bij de zee* (Harlem, 1923).

(*pallia fresonica*), furnizau acestui transport (cu şalande), alături de vinurile din Germania renană, conținutul unui export care pare să fi fost destul de regulat[33]. Se ştie, de altfel, că denarii bătuți la Duurstede au avut o utilizare foarte răspândită. Ei au servit ca modele pentru cele mai vechi monede din Suedia şi din Polonia[34], dovadă evidentă că au pătruns devreme, fără îndoială prin intermediul normanzilor, până la Marea Baltică. Se mai poate arăta ca făcând obiectul unui comerț de oarecare întindere sarea de la Noirmoutiers, unde sunt semnalate vase irlandeze[35]. Sarea de la Salzburg, la rândul ei, era transportată pe Dunăre şi pe afluenții ei către interiorul imperiului[36]. Vânzarea sclavilor, în ciuda prohibițiilor instituite de suverani, era practicată de-a lungul frontierelor răsăritene, unde prizonierii de război luați dintre slavii păgâni, găseau numeroşi cumpărători, care îi transportau spre Bizanț sau dincolo de Pirinei.

Alături de frizoni, al căror comerț a fost distrus de invaziile normande, nu există alți negustori decât evreii. Ei erau încă numeroşi şi pot fi găsiți în toate părțile *Franciei*. Cei din sudul Galiei erau în relații cu coreligionarii lor din Spania musulmană, cărora sunt acuzați că le vând copii creştini[37]. Aceşti evrei primeau din Spania sau poate şi din Veneția mirodeniile şi stofele scumpe pe care le comercializau[38]. De altfel, obligația la care erau supuşi de a-şi înfățişa copiii spre botezare, trebuie că i-au determinat pe mulți dintre ei să emigreze foarte de timpuriu dincolo de Pirinei, iar importanța lor comercială a scăzut treptat în cursul secolului al IX-lea. Cât despre aceea a

---

[33] H. Pirenne, *Draps de Frise ou draps de Flandre? (Vierteljahrschrift für Sozial und Wirstschaftsgeschichte*, vol. VII [1909], pag. 308.

[34] M. Prou, *Catalogue des monnaies carolingiennes de la Bibliothèque Nationale*, pag. 10.

[35] W. Volgel, *Die Normannen und das Fränkische Reich*, pag. 62.

[36] *Capitularia regum Francorum*, ed. Boretius, vol. II, pag. 250.

[37] V. scrisoarea lui Agobard, citată la pag.17 nr.15. Pentru ansamblul textelor, cf. Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden im fränkischen und deutschen Reiche bis zum Jahre 1273* (Berlin, 1902).

[38] Spre deosebire de creştini, evreii din Spania rămâneau în relații cu Orientul mulțumită navigației musulmane. V. texte semnificative privind comerțul lor cu stofe greceşti şi orientale în C. Sanchez-Albornoz. *Estampas de la vida en Leon durante el siglo X, pag. 17 şi* urm., în *Discursos leidos ante la real Academia de la Historia* (Madrid, 1926).

sirienilor, odinioară atât de mare, nici nu se mai pune problema ei la această epocă[39].

Suntem obligaţi să tragem concluzia că negoţul din perioada carolingiană se reduce la foarte puţin. Monopolizat aproape în totalitate de evreii străini după dispariţia porturilor Quentovic şi Duurstede, el nu mai constă decât în transportul unor butoaie de vin sau de sare, în traficul prohibit al sclavilor şi, în fine, în comerţul ambulant cu produse de lux venite din Orient.

Dintr-o activitate comercială regulată şi normală, dintr-o circulaţie constantă şi organizată, dintr-o clasă de negustori profesionişti, din stabilirea lor în oraşe, pe scurt din tot ce constituie însăşi esenţa unei economii de schimb demnă de acest nume, nu se mai găseşte nici o urmă după închiderea Mediteranei de invazia islamică. Marele număr de târguri (*mercata, mercatus*) ce se remarcă în secolul al IX-lea nu contrazice cu nimic această afirmaţie[40]. Ele nu sunt, de fapt, decât mici târguri locale, înfiinţate pentru aprovizionarea săptămânală a colectivităţilor prin vânzarea cu amănuntul a produselor alimentare din zonele rurale. Ar fi la fel de inutil să se invoce, în favoarea activităţii comerciale din perioada carolingiană, existenţa la Aix-la-Chapelle (Aachen), în jurul palatului lui Carol cel Mare, sau pe lângă anumite mari abaţii, ca, de exemplu, aceea de la Saint-Riquier, a unor străzi locuite de negustori (*vicus mercatorum*)[41]. Negustorii despre care e vorba aici nu sunt nicidecum, în realitate, negustori profesionişti. Având misiunea de a se îngriji de întreţinerea Curţii sau a călugărilor, ei sunt, dacă se poate spune aşa, slujbaşi ai aprovizionării senioriale, nu sunt prin nimic comercianţi[42].

---

[39] Ingenioasa demonstraţie a lui M.J.W. Thomson pentru a dovedi contrariul, în lucrarea sa citată mai sus, pag.25 nr.31, ridică dificultăţi filologice care împiedică admiterea ei. Originea grecească a cuvântului *Cappi*, pe care ea se bazează, nu poate fi acceptată.

[40] K. Rathgen, *Die Entstehung der Märkte in Deutschland*, pag. 9 (Darmstadt, 1881).

[41] Imbart de la Tour, *Des immunités commerciales accordées aux églises du VIIe au IXe siècle (Études d'histoire du Moyen Âge dédiées à Gabriel Monod* Paris, 1896, pag. 71.

[42] Am putea fi tentaţi, într-un prim moment, să vedem mari comercianţi în negustorii palatului pe care îi menţionează o „formulă" din 828 (Zeumer, *Formulae*, pag. 314).

Deținem de altminteri, o dovadă *materială* a decăderii economice care a atins Europa occidentală din ziua în care aceasta a încetat să mai aparțină comunității mediteraneene. Ea ne este furnizată de reforma sistemului monetar, începută de Pepin cel Scurt și desăvârșită de Carol cel Mare. Se știe că această reformă a renunțat la baterea aurului (pentru monede) pentru a-i substitui argintul. Solul (*sou*), care constituise până atunci, conform tradiției romane, moneda prin excelență, nu mai este decât o monedă de calcul. Singurele monede reale sunt de acum încolo denarii de argint, cântărind în jur de două grame și a căror valoare metalică, comparată cu aceea a francului, poate fi fixată aproximativ la 45 de centime[43]. Valoarea metalică a vechiului *sou* de aur merovingian fiind de circa 15 franci, se va estima întreaga importanță a reformei. În mod incontestabil, ea nu se explică decât printr-o uluitoare prăbușire a circulației și a bogăției.

Dacă admitem, și suntem obligați să o facem, că reapariția, în secolul al XIII-lea, a baterii monedelor din aur, cu florinii din Florența și ducații din Veneția, caracterizează renașterea economică a Europei, este indiscutabil că abandonarea acestei practici în secolul al IX-lea atestă în schimb o profundă decădere. Nu e suficient să se spună că Pepin și Carol cel Mare au vrut să combată dezordinea monetară din ultimele perioade ale epocii merovingiene. Le-ar fi fost posibil, în realitate, să remedieze situația fără a renunța la baterea monedelor de aur. Ei nu au renunțat la aceasta în mod evident, decât de nevoie, și

---

Dar este suficient să constatăm că acești negustori trebuie să-i dea socoteală de afacerile lor împăratului și că nu sunt supuși jurisdicției unor *magistri* speciali stabiliți la palat, pentru a nu vedea în ei decât agenții de aprovizionare a curții. Negustorii de profesie au devenit atât de rari încât condiția lor este comparată cu aceea a iudeilor (*iudei*). De altfel, faptul că multe abații iau asupra lor grija de a trimite servitori să cumpere pe piață mărfurile necesare hranei lor (vin, sare și, în anii de foamete, secară sau grâu) dovedește absența unei aprovizionări normale prin comerț. Pentru a demonstra contrariul, ar trebui să se probeze dăinuirea, și în secolul al IX-lea, a cartierelor negustorești existente în oraș în epoca merovingiană. Voi mai adăuga și că studiul comparat al taxelor de trecere (*tonlieu*) în epoca merovingiană și în cea carolingiană atestă, așa cum voi arăta altundeva, decăderea drastică a comerțului în secolul al IX-lea.

[43] M. Prou, *Catalogue des monnaies carolingiennes de la Bibliothèque Nationale*, pag. XLV.

anume ca o consecinţă a dispariţiei metalului galben în Galia. Iar această dispariţie nu are altă cauză decât întreruperea comerţului din Mediterană. Acest lucru este într-atât de adevărat încât Italia meridională, rămasă în contact cu Constantinopolul, păstrează ca şi acesta moneda de aur pe care suveranii carolingieni se văd obligaţi a o înlocui cu moneda de argint. Greutatea foarte mică a denarilor lor dovedeşte, pe de altă parte, izolarea economică a imperiului lor. Nu e de conceput ca ei să-şi fi putut reduce unitatea monetară la a 30-a parte din valoarea sa anterioară, dacă s-ar fi păstrat cea mai mică legătură între statele lor şi regiunile mediteraneene în care solul (*sou*) de aur continua să fie utilizat[44].

Dar mai este ceva. Reforma monetară din secolul al IX-lea nu corespunde doar sărăcirii generale din epoca în care a fost efectuată, ci merge mână în mână cu o circulaţie bănească a cărei încetineală şi incapacitate sunt la fel de evidente. În absenţa unor centre de atracţie suficient de puternice pentru a atrage de la distanţă banii, ea rămâne, ca să zicem aşa, stagnantă. Carol cel Mare şi succesorii lui au ordonat în zadar să nu se fabrice denari decât în atelierele regale. Chiar din timpul domniei lui Ludovic cel Pios, trebuie să se acorde unor biserici autorizaţia de a bate monedă, din cauza imposibilităţii în care se găseau de a-şi procura numerar. Începând din a doua jumătate a secolului al IX-lea, aprobarea dată de regi de a se înfiinţa un târg este însoţită aproape întotdeauna de aprobarea de a se crea acolo un atelier monetar [45]. Astfel, statul nu poate păstra monopolul baterii monedelor. El se pulverizează treptat. Şi chiar şi aceasta este o manifestare indiscutabilă a declinului economic. Căci istoria demonstrează că cu cât

[44] Faptul că dispariţia monedei de aur este o consecinţă a decăderii economice din vremurile carolingiene este confirmat de existenţa unei mici activităţi de batere a monedei de aur ce a dăinuit în Frizia şi la Uzès, adică tocmai în regiunile imperiului în care pe de o parte porturile Quentovic şi Duurstede, iar de cealaltă evreii din Spania întreţineau încă un oarecare comerţ. Pentru această activitate, v. Prou, *op. cit.*, pag. XXXI.

[45] G. Waitz, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, 2e ed., vol. IV (1885), pag. 112; F. Lot, *Un grand domaine à l'époque franque. Ardin en Poitou, contribution à l'étude de l'impôt* în *Cinquantenaire de l'École des Hautes Études. Mélanges publiés par la Section des Siences historiques et philologiques*, pag. 109 (Paris, 1921).

circulația comercială este mai puternică, cu atât sistemul monetar se centralizează și se simplifică. Dispersarea, diversitatea și, pe scurt, anarhia pe care acest sistem le manifestă din ce în ce mai mult pe măsură ce înaintăm în secolul al IX-lea, vin deci să confirme și să desăvârșească, în modul cel mai semnificativ, impresia de ansamblu pe care încercăm să o desprindem aici.

S-a dorit totuși să i se atribuie lui Carol cel Mare o politică economică de mare perspectivă. Ar însemna deci să i se atribuie idei pe care, oricât de mare se presupune a fi fost geniul lui, e imposibil să le fi avut. Nimeni nu poate susține cât de cât verosimil că lucrările care a pus să fie începute în 793 pentru a lega râul Rednitz de râul Altmühl și a face să comunice astfel Rinul cu Dunărea, ar fi trebuit să servească la altceva decât la transportul trupelor și că războaiele împotriva avarilor ar fi fost provocate de dorința de a deschide un drum comercial către Constantinopol. Prevederile, de altfel inoperante, ale *capitulariilor* asupra monedelor, greutăților și măsurilor, a taxelor de trecere (*tonlieux*) și a târgurilor decurg direct din acest sistem general de reglementare și de control care este acela al legislației carolingiene. La fel stau lucrurile cu măsurile luate împotriva cametei și cu interdicția dată membrilor clerului de a se ocupa de comerț. Scopul lor este acela de a combate fraude, dezordinea, indisciplina și de a impune poporului morala creștină. Doar o părere preconceputâ le poate vedea ca menite a stimula dezvoltarea economică a imperiului.

Suntem într-atât de obișnuiți să considerăm domnia lui Carol cel Mare ca o epocă de renaștere, încât suntem tentați în mod inconștient să-i atribuim un progres identic în toate domeniile. Din păcate, ceea ce este adevărat în ce privește cultura literară, situația religioasă, moravurile, instituțiile și politica nu este tot așa în sfera circulației și a comerțului. Toate lucrurile mărețe pe care le-a înfăptuit Carol cel Mare au fost fie prin puterea sa militară, fie prin alianța sa cu biserica. Or, nici biserica, nici armele nu puteau stăpâni împrejurările în virtutea cărora imperiul franc se găsea privat de deschiderile sale către exterior. El a trebuit neapărat să se adapteze la o situație care se impunea în mod inevitabil. Istoria este obligată să recunoască faptul că, oricât de

strălucitor apare în alte domenii, secolul lui Carol cel Mare, dacă îl privim din punct de vedere economic, este un secol de regres.

Organizarea financiară a imperiului franc va reuşi să ne convingă de aceasta. Ea este, într-adevăr, atât de rudimentară pe cât este posibil. Impozitul public, pe care Merovingienii îl păstraseră după modelul Romei, nu mai există. Resursele suveranului nu mai constau decât în venitul domeniilor sale, în tributurile percepute de la popoarele învinse şi în prada furnizată de război. Taxa de trecere (*tonlieu*) nu mai contribuie la alimentarea vistieriei, dovedind astfel decăderea comercială a epocii. Ea devine o simplă exacţiune prelevată cu brutalitate în natură asupra rarelor mărfuri transportate pe fluvii sau de-a lungul drumurilor[46]. Micile sale venituri, care trebuiau să servească la întreţinerea podurilor, a cheiurilor şi a drumurilor, sunt acaparate de funcţionarii care le percep. Inspectorii trimişi de Carol cel Mare (*Missi dominici*), creaţi pentru a supraveghea activitatea aparatului administrativ, nu au puterea să facă să dispară abuzurile pe care le constată, căci statul, incapabil să-şi plătească agenţii, e incapabil şi să le impună autoritatea sa. El este obligat să-i ia din aristocraţie, care, graţie situaţiei sale sociale, e singura care poate să-i furnizeze servicii gratuite. Dar, procedând astfel, iată-l constrâns, din lipsă de bani, să-şi aleagă instrumentele puterii dintr-un grup de oameni pentru care interesul cel mai evident este diminuarea acestei puteri. Recrutarea funcţionarilor din aristocraţie a fost neajunsul fundamental al statului franc şi cauza esenţială a descompunerii sale atât de rapide după moartea lui Carol cel Mare. Într-adevăr, nimic nu era mai fragil decât acest stat al cărui suveran, atotputernic în teorie, depindea în realitate de fidelitatea unor agenţi independenţi de el. Sistemul feudal este în germene în această situaţie contradictorie. Imperiul Carolingian nu ar fi putut dăinui decât dacă ar fi deţinut, ca Imperiul Bizantin sau Imperiul Califilor (califatul arab), un sistem de impozite, un control financiar, o centralizare fiscală şi o vistierie care să asigure fondurile necesare pentru salariile funcţionarilor, pentru

[46] Waitz, p. *loc.cit.*, 54. Cf. mai sus, pag.16. În 828 şi 831, nu mai există taxe *tonlieux* aparţinând direct împăratului decât acelea de la Quentovic, Duurstede şi Mont Cenis (*Clusas*).

lucrările publice, pentru întreținerea armatei și a flotei. Incapacitatea financiară care a provocat căderea sa este demonstrația evidentă a imposibilității în care el s-a găsit de a-și menține structura administrativă pe o bază economică ce nu era în măsură să o suporte.

Această bază economică a statului ca și a societății este de acum încolo proprietatea funciară. La fel cum Imperiul carolingian este un stat terestru fără deschideri (la mări libere), tot așa el este și un stat esențialmente agricol. Rămășițele de comerț care se mai semnalează acolo nu constituie decât o cantitate neglijabilă. El nu mai cunoaște alt fel de avere decât averea funciară, altă muncă decât munca ogorului. și, fără îndoială, această predominanță a agriculturii nu este un lucru nou. Este întâlnită deja foarte bine reliefată în epoca romană și ea a continuat să se accentueze încă și mai puternic în epoca merovingiană. De la sfârșitul antichității, întreg Occidentul Europei era înțesat de mari domenii aparținând unei aristocrații ai cărei membri purtau numele de „Senatori" (*Senatores*). Din ce în ce mai mult mica proprietate se îndrepta spre dispariție pentru a se transforma în ferme dependente (*tenures*)[47] ereditare, în timp ce vechii fermieri liberi se transformau ei înșiși în coloni legați de pământ. Invazia germanică nu a modificat prea tare această stare de lucruri. S-a renunțat definitiv la imaginarea vechilor germani ca o democrație egalitară de țărani. Contrastele sociale erau foarte mari printre ei atunci când au pătruns în imperiu. Ei includeau o minoritate de bogați și o majoritate de săraci. Numărul sclavilor și al semiliberalilor (*liti*) era acolo considerabil[48].

Sosirea invadatorilor în provinciile romane nu a adus deci nici o răsturnare (a stării de fapt). Noii veniți au păstrat, adaptându-se la ea, situația pe care au găsit-o acolo. Mulți dintre vechii germani au primit de la rege ori au dobândit prin violență, prin căsătorie sau în alt mod mari domenii care au făcut din ei egalii „Senatorilor". Aristocrația

[47] *Tenure* = „lot (țărănesc)" concedat țăranului dependent (*tenancier*) în schimbul unor prestații de servicii și al achitării unor redevențe. – Nota trad.

[48] W. Wittich, *Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland* (Leipzing, 1896); H. Pirenne, *Liberté et propriété en Flandre du IXe au XIIe siècle. (Bulletin de l'Académie de Belgique, Classe des Lettres*, 1906); H. Van Werveke, *Grands propriétaires en Flandre au VIIe et au VIIIe siècle (Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. II [1923], pag. 312).

funciară, departe de a dispărea, s-a îmbogăţit, dimpotrivă, cu elemente noi. Dispariţia micilor proprietari liberi a continuat accelerându-se. Încă de la începutul perioadei carolingiene, se pare că nu mai exista în Galia decât un foarte mic număr dintre ei. Carol cel Mare a luat în zadar unele măsuri pentru a-i apăra pe cei care mai persistau[49]. Nevoia de protecţie îi făcea în mod irezistibil să se îndrepte către cei puternici, subordonându-şi persoana şi bunurile „patronajului" acestora.

Marea proprietate nu a încetat deci să se întindă mereu mai mult începând din perioada invaziilor. Generozitatea arătată de regi faţă de biserică a contribuit şi ea la dezvoltarea acesteia şi la fel au stat lucrurile cu fervoarea religioasă a aristocraţiei. Mănăstirile, al căror număr creşte cu o rapiditate atât de izbitoare pornind din secolul al VII-lea, au primit care mai de care mari donaţii de pământ. Pretutindeni, domenii ecleziastice şi domenii laice s-au amestecat unele în celelalte, înglobând nu doar câmpurile cultivate, dar şi pădurile, mărăcinişurile şi locurile virane.

Organizarea acestor domenii a rămas identică, în Galia francă, cu aceea care existase în Galia romană. Se înţelege că nu se putea întâmpla altfel, vechii germani neavând nici un motiv şi fiind, de altminteri, incapabili să-i substituie o organizare diferită. Ea consta, în esenţă, în repartizarea totalităţii pământurilor în două grupe, supuse la două regimuri distincte. Prima, cea mai restrânsă, era exploatată direct de proprietar; a doua era împărţită, în calitate de loturi dependente (*tenures*), între ţărani. Fiecare dintre proprietăţile rurale (*villas*) din care se compunea un domeniu cuprindea astfel rezerva seniorială sau „pământul seniorului" (*terra dominicata*) şi o suprafaţă concesionată pe cens (*terre censale*), divizată în unităţi de cultură, loturi (*mansus*) ocupate cu titlu ereditar de către „manaţi" sau „vilani" (*manentes, villani*)[50] în schimbul prestării unor redevenţe în bani sau în natură şi unor corvezi[51].

[49] *Capitaluria regum Francorum*, ed. Boretius, vol. I, pag. 125.

[50] Fr. *manants* şi *vilains* = ţărani în diferite grade de dependenţă. – Nota trad.

[51] Polipticul abatelui Irminon este sursa principală pentru cunoaşterea acestei organizări. Prolegomenele lui Guérard în ediţia din 1844 trebuie citite de asemenea. Se va mai consulta asupra acestui subiect faimosul *Capitulare de Villis*. K. Gareis i-a consacrat o bună interpretare: *Die Landgüterordnung Karls des Grossen* (Berlin,

Atâta timp cât a existat o viață citadină și un comerț, marile domenii au dispus de o piață pentru excedentul produselor lor. Nu e nici o îndoială că pe durata întregii epoci merovingiene tocmai mulțumită lor aglomerările urbane au fost aprovizionate, iar negustorii au găsit mărfuri. Dar lucrurile au luat altă întorsătură atunci când, Islamul stăpânind în Mediterană și normanzii în mările din Nord, circulația a dispărut și împreună cu ea clasa negustorilor și populația municipală. Domeniile au avut aceeași soartă ca statul franc. Ca și acesta, ele și-au pierdut piețele de desfacere. Dispărând posibilitatea de a vinde în afară, din lipsă de cumpărători, a devenit inutil să se persiste în a produce mai mult decât minimul indispensabil pentru existența oamenilor, proprietari sau țărani dependenți, trăitori pe domenii.

Economiei de schimb i s-a substituit o economie de consum. Fiecare domeniu, în loc să continue să fie în legătură cu exteriorul, a constituit de acum încolo un mic univers aparte. El a trăit din el însuși și pentru el însuși, în imobilismul tradițional al unui regim patriarhal. Secolul al IX-lea este vârsta de aur a ceea ce a primit numele de economie naturală închisă și pe care am numit-o mai exact o economie fără piețe de desfacere[52].

Această economie, în care producția nu servește decât pentru consumul colectivității de pe domeniu, și care, în consecință, este absolut străină ideii de profit, nu poate fi considerată ca un fenomen natural și spontan. Nu din proprie voință au renunțat marii proprietari

---

1895). Asupra controverselor recente privind importanța și data *Capitularului*, v. M. Bloch, *L'Origine et la date du Capitulare de Villis (Revue Historique*, vol. CXLIII [1923]], pag. 40).

[52] Anumiți autori au crezut că pot admite că produsele domeniului erau destinate vânzărilor. V. de exemplu: F. Keutgen, *Aemter und Zünfte*, pag. 58 (Jena, 1903). E incontestabil că în cazuri excepționale, ca de exemplu în vremuri de foamete, au avut loc astfel de vânzări. Dar ca regulă generală, cu siguranță nu se vindea. Textele invocate pentru a dovedi contrariul sunt în număr prea mic și prea ambigue pentru a putea convinge. Este evident că toată economia sistemului latifundiar din evul mediu timpuriu este în opoziție flagrantă cu ideea de profit. Nu au avut loc vânzări de produse decât în mod excepțional, atunci când, de exemplu, un an deosebit de favorabil le asigura domeniilor dintr-o regiune un surplus care îi atrăgea spre ele pe oamenii din regiunile care sufereau de lipsă de alimente. Acolo era vorba de un comerț pur ocazional cu totul diferit de comerțul normal.

să vândă produsele pământurilor lor, ci pentru că nu au putut face altfel. E sigur că dacă negoțul ar fi continuat să le procure în mod regulat mijloacele de a desface aceste produse în afară, ei nu ar fi întârziat să profite de aceasta. Ei nu au vândut deoarece nu puteau vinde şi nu puteau vinde fiindcă le lipseau piețele. Organizarea domenială, aşa cum apare ea începând din secolul al IX-lea, este deci rezultatul circumstanțelor exterioare şi nu se remarcă acolo nimic dintr-o transformare organică. Asta înseamnă că este un fenomen anormal.

Ne putem convinge de acest lucru într-un mod cu totul izbitor făcând o comparație între tabloul pe care ni-l furnizează Europa carolingiană şi acela pe care ni-l oferă, la aceeaşi epocă, Rusia meridională[53].

Se ştie că cete de normanzi varegi, adică de scandinavi originari din Suedia, şi-au stabilit, în cursul secolului al IX-lea, dominația asupra slavilor din bazinul Niprului. Aceşti cuceritori, pe care învinşii i-au desemnat sub numele de ruşi, au trebuit firește să se grupeze pentru a se putea menține în mijlocul populațiilor subjugate de ei. În acest scop, ei au construit incinte fortificate, numite *gorods* în limba slavă, în care s-au instalat în jurul părinților lor şi al reprezentărilor zeilor lor. Cele mai vechi oraşe ruseşti îşi datorează originea acestor tabere întărite. Ele au existat la Smolensk, la Suzdal, la Novgorod: cea mai importantă se găsea la Kiev, al cărei prinț deținea supremația asupra tuturor celorlalți prinți.

Întreținerea invadatorilor era asigurată de tributurile percepute de la populațiile indigene. Ruşii ar fi avut deci posibilitatea să trăiască „pe loc", fără să caute în afară un supliment la resursele pe care ținutul le furniza din abundență. Ei ar fi făcut-o cu siguranță şi s-ar fi mulțumit să consume ceea ce primeau de la supuşii lor dacă s-ar fi

[53] Pentru ceea ce urmează, consultați: N. Rostovtzev, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922) şi *The Origin of the Russian State on the Dniepr (Annual Report of the American Historical Association for 1920*, pag. 163 (Washington, 1925); W. Thomsen, *The relations between ancient Russia and the origin of the Russian State* (Oxford, 1877; ed. germană: *Der Ursprung des Russischen Staates*, Gotha, 1879); B. Kloutchevski, *Gurs Russkoi Istorii*, vol. I, pag. 180 (Moscova, 1916); J. M. Kulischer, *Istoria Russkoi torgovli*, pag. 5 (Petrograd, 1923).

găsit, asemenea contemporanilor lor din Europa Occidentală, în imposibilitatea de a fi în legătură cu exteriorul. Dar poziția pe care o ocupau avea să-i îndemne curând să practice o economie de schimb.

Rusia meridională era amplasată, într-adevăr, între două zone de civilizație superioară. La răsărit, dincolo de Marea Caspică, se întindea califatul din Bagdad; la sud, Marea Neagră scălda coastele Imperiului Bizantin și conducea spre Constantinopol. Barbarii au resimțit imediat atracția acestor două puternice focare. Fără îndoială, ei erau în cel mai înalt grad energici, întreprinzători și aventuroși, dar calitățile lor native nu au făcut decât să profite din plin de împrejurări. Negustori arabi, evrei și bizantini frecventau deja regiunile slave când ei le-au ocupat. Aceşti negustori le arătau calea de urmat și ei nu au ezitat să se avânte pe ea sub imboldul dorinței de câștig, la fel de firească la omul primitiv ca și la omul civilizat. Ținutul pe care îl ocupau le punea la dispoziție produse deosebit de potrivite pentru comerțul cu imperii bogate și cu existența rafinată.

Imensele sale păduri le furnizau în mari cantități mierea, prețioasă în acea epocă în care zahărul era încă necunoscut, și blănurile, a căror somptuozitate este cerută, chiar în regiunile din sud, pentru luxul veşmintelor și al mobilierului. Sclavii erau încă și mai uşor de procurat și, mulțumită heremurilor musulmane și marilor case sau atelierelor bizantine, cu posibilități de vânzare la fel de sigure pe cât de avantajoase. Astfel, începând din secolul al IX-lea, în timp ce Imperiul Carolingian se găsea ferecat în izolare de la închiderea Mediteranei, Rusia meridională, dimpotrivă, era solicitată să-și trimită produsele spre cele două mari piețe care își exercitau atracția asupra ei. Păgânismul scandinavilor de la Nipru îi elibera de scrupulele religioase care îi împiedicau pe creștinii din Occident să țină legătura cu musulmanii. Neaparținând nici credinței lui Hristos, nici aceleia a lui Mahomed, ei nu cereau decât să se îmbogățească fără să facă deosebire între adepții uneia și ai celeilalte.

Importanța traficului pe care l-au întreținut atât cu Imperiul Musulman cât și cu Imperiul Grec ne este atestat de numărul extraordinar al monedelor arabe și bizantine descoperite în Rusia și care marchează acolo ca o linie punctată cu aură direcția căilor comerciale.

Din regiunea Kievului, ele urmau către sud cursul Niprului, spre est, acela al Volgăi, iar spre nord, direcţia indicată de Duna şi de lacurile care se întind până la Golful Botnic. Referinţele rămase de la călători evrei sau arabi şi de la scriitori bizantini completează foarte bine rezultatele săpăturilor arheologice. E destul să rezumăm aici informaţiile pe care ni le relatează, în secolul al X-lea, Constantin Porfirogenetul[54]. El ni-i arată pe ruşi adunându-şi corăbiile în fiecare an, după topirea gheţurilor, la Kiev. Flotila coboară încet Niprul, ale cărui numeroase cataracte îi pun obstacole pe care trebuie să le ocolească trăgând bărcile în lungul râului. Ajunşi la mare, ei navighează de-a lungul coastelor spre Constantinopol, ţel suprem al îndepărtatei şi periculoasei călătorii. Negustorii ruşi deţin acolo un cartier special, iar tratate de comerţ, cel mai vechi dintre ele datând din secolul al IX-lea, reglementează raporturile lor cu locuitorii capitalei. Mulţi dintre ei, cuceriţi de farmecele sale, se stabilesc definitiv acolo şi se angajează în garda imperială, ca odinioară vechii germani în legiunile Romei. Oraşul împăraţilor (Ţarigrad) exercita asupra ruşilor o atracţie a cărei influenţă s-a păstrat peste secole. De la el au primit creştinismul (957-1015); de la el şi-au preluat arta, scrisul, utilizarea monedei şi o mare parte din organizarea administrativă. Nu e nevoie de mai mult pentru a dovedi rolul jucat de comerţul bizantin în viaţa lor socială. El ocupă acolo un loc atât de important, încât fără el civilizaţia lor ar rămâne de neînţeles. Desigur, formele în care se practică sunt foarte primitive, dar ceea ce contează nu sunt formele acestui negoţ, ci acţiunea pe care el a exercitat-o.

Or, se poate spune că el a determinat cu adevărat, la ruşii din evul mediu timpuriu, constituirea societăţii. Printr-un contrast izbitor cu ceea ce se constată printre contemporanii lor din Europa carolingiană, nu doar importanţa, dar însăşi noţiunea de proprietate funciară le este necunoscută. Conceptul lor de bogăţie conţine doar bunurile mobile, dintre care cele mai preţioase sunt sclavii. Ei nu se interesează de pământ decât în măsura în care, prin stăpânirea pe care o exercită asupra sa, îşi pot însuşi produsele lui. Iar dacă această concepţie este

[54] *De administrando imperio* (scris către 950). Trebuie consultat asupra acestui text admirabilul comentariu al lui W. Thomsen, *op. cit.*

aceea a unei clase de războinici cuceritori, nu poate exista nici o îndoială că ea s-a păstrat un timp atât de îndelungat deoarece aceşti războinici erau în acelaşi timp negustori. Să mai adăugăm faptul că masarea ruşilor în *gorods*, motivată la început de necesităţile militare, s-a nimerit, şi ea, să corespundă de minune necesităţilor comerciale. O organizare instituită de barbari cu scopul de a menţine sub jug populaţiile cucerite, s-a adaptat deci la modul de viaţă care le-a devenit propriu imediat ce au fost supuşi atracţiei economice a Bizanţului şi a Bagdadului. Exemplul lor arată că o societate nu trebuie neapărat să treacă prin agricultură înainte de a se deda la comerţ. Aici, comerţul apare ca fenomenul iniţial. Şi, dacă aşa stau lucrurile, motivul este acela că, încă de la început, ruşii, în loc să se vadă izolaţi de lumea exterioară, ca locuitorii Europei occidentale, au fost dimpotrivă împinşi sau mai bine zis antrenaţi să ţină legătura cu ea. De aici, contrastele atât de vii pe care le remarcăm comparând starea lor socială cu aceea din imperiul carolingian: în locul unei aristocraţii latifundiare, o aristocraţie negustorească; în locul unor şerbi legaţi de pământ, sclavi consideraţi unelte de lucru; în locul unei populaţii trăind în zone rurale, o populaţie aglomerată în oraşe; în fine, în locul unei simple economii de consum, o economie de schimb şi o activitate comercială regulată şi permanentă.

Istoria demonstrează cu o surprinzătoare claritate faptul că aceste contraste atât de evidente sunt rezultatul circumstanţelor care i-au dat Rusiei debuşee, în timp ce privau imperiul carolingian de aşa ceva. Activitatea comerţului rusesc nu s-a menţinut, într-adevăr, decât atâta timp cât drumurile spre Constantinopol şi spre Bagdad i-au rămas deschise. Ea nu avea nicidecum să reziste la criza pe care pecenegii i-au provocat-o, în secolul al XI-lea. Invazia acestor barbari pe ţărmurile Mării Caspice şi ale Mării Negre a adus după sine consecinţe identice acelora pe care invazia Islamului în Mediterană le avusese, în secolul al VIII-lea, pentru Europa Occidentală.

La fel cum aceasta tăiase legăturile Galiei cu Orientul, şi ea a tăiat legăturile Rusiei cu pieţele sale exterioare. Şi, de o parte ca şi de cealaltă, rezultatele acestei întreruperi coincid cu o exactitate extraordinară. În Rusia, ca şi în Galia, tranzitul dispărând, oraşele se depopu-

leză, iar populaţia fiind obligată să găsească pe loc mijloacele de a-şi asigura traiul, o perioadă de economie agricolă se substituie perioadei de economie comercială. În ciuda unor diferenţe de amănunt, de ambele părţi situaţia este aceeaşi. Regiunile din Sud, ruinate şi hărţuite de barbari, se recunosc inferioare regiunilor din Nord. Kievul intră în declin aşa cum o făcuse Marsilia; centrul statului rus se mută la Moscova, la fel cum centrul statului franc, o dată cu dinastia carolingiană, se deplasase către bazinul Rinului. Şi pentru a face paralelismul încă şi mai semnificativ, vedem constituindu-se, în Rusia ca şi în Galia, o aristocraţie funciară şi organizându-se un sistem latifundiar în care imposibilitatea de a exporta sau de a vinde reduce producţia la nevoile proprietarului şi ale ţăranilor săi. Astfel, de o parte ca şi de cealaltă, aceleaşi cauze au produs aceleaşi efecte. Dar nu le-au produs la aceeaşi dată. Rusia trăia din comerţ în epoca în care imperiul carolingian nu mai cunoştea decât regimul domenial, iar ea a inaugurat acest regim chiar în momentul în care Europa occidentală, găsind noi debuşee, se despărţise de el. Va trebui să analizăm ceva mai departe cum s-a produs această ruptură. Ne ajunge pentru moment faptul că am justificat, prin exemplul Rusiei, ideea că economia epocii carolingiene nu provine dintr-o evoluţie internă, ci că trebuie atribuită, înainte de toate, închiderii Mediteranei de către Islam.

BCU IAŞI / CENTRU

Capitolul al III-lea

CETĂȚILE ȘI BURGURILE

Au existat, oare, oraşe în mijlocul civilizației cu temelie esențialmente agricolă care a devenit aceea a Europei occidentale în cursul secolului al IX-lea? Răspunsul la această întrebare depinde de sensul pe care îl dăm cuvântului „oraş" (*ville*). Dacă denumim astfel o localitate a cărei populație, în loc să trăiască din munca pământului, se consacră practicării comerțului şi industriei, va trebui să răspundem *nu*. Tot aşa se va întâmpla şi dacă înțelegem prin oraş o comunitate dotată cu personalitate juridică şi bucurându-se de un sistem de drept şi de instituții care să-i fie proprii. Dimpotrivă, dacă vom considera oraşul ca un centru de administrare şi ca o fortăreață, ne vom convinge fără greutate că perioada carolingiană a cunoscut aproape tot atâtea oraşe câte aveau să cunoască secolele care i-au urmat. Aceasta înseamnă că oraşele de atunci erau lipsite de două dintre atributele fundamentale ale oraşelor din evul mediu şi din timpurile moderne: o populație burgheză (orăşeni = bürgeri) şi o organizare municipală.

Oricât de primitivă ar fi, orice societate stabilă simte nevoia să îe asigure membrilor săi centre de reunire sau, dacă vreți, locuri de întâlnire. Oficierea cultului, ținerea târgurilor, adunările politice şi judiciare impun obligatoriu desemnarea unor locuri destinate să-i primească pe oamenii care vor sau care trebuie să participe la ele.

Necesitățile militare acționează încă şi mai puternic în acest sens. În caz de invazie, trebuie ca populația să dispună de refugii în care să găsească o apărare temporară împotriva inamicului. Războiul este la fel de vechi ca omenirea, iar construirea de fortărețe aproape la fel de veche ca războiul. Primele construcții ridicate pentru om par să fi fost într-adevăr incinte de protecție. Chiar şi în zilele noastre nu există

vreun trib primitiv unde să nu le găsim şi, oricât de departe ne-am întoarce în trecut, tabloul rămâne asemănător. Acele *acropoles* ale grecilor, *oppida* ale etruscilor, ale latinilor, ale galilor, *burgen* ale vechilor germani, *gorods* ale slavilor nu au fost la început, ca şi actualele *Krals* ale negrilor din Africa de Sud, decât locuri de adunare, dar mai ales adăposturi. Planul şi construcţia lor depind fireşte de configuraţia solului şi de materialele pe care acesta le furnizează. Dar dispozitivul general le este pretutindeni acelaşi. El constă într-un spaţiu de formă pătrată sau circulară, înconjurat de ziduri de apărare făcute din trunchiuri de arbori, din pământ sau din blocuri de piatră, protejate de un şanţ şi străpunse de porţi. Pe scurt, este un loc împrejmuit. Şi vom observa imediat că termenii care în engleza modernă (*town*) sau în rusa modernă (*gorod*) desemnează un oraş, au desemnat la început un loc împrejmuit.

În vremurile normale, aceste incinte întărite rămâneau goale. Populaţia nu se deplasa acolo decât cu ocazia unor ceremonii religioase ori civile sau atunci când războiul o obliga să se refugieze în ele împreună cu vitele sale. Dar progresele civilizaţiei au transformat puţin câte puţin ocuparea lor intermitentă într-o ocupare continuă. S-au ridicat acolo temple; magistraţii sau căpeteniile şi-au stabilit acolo reşedinţa; comercianţi şi meşteşugari au venit să se aşeze în ele. Ceea ce nu fusese iniţial decât un centru ocazional de adunare a devenit o cetate (*cité*), centru administrativ, religios, politic şi economic al întregului teritoriu al tribului, al cărui nume l-a luat cel mai adesea.

Asta explică de ce, în multe societăţi şi mai ales în antichitatea clasică, viaţa politică a cetăţilor nu se limita la incinta dintre zidurile lor. Cetatea, într-adevăr, fusese construită pentru trib şi toţi oamenii acestuia, fie că locuiau în interiorul sau în exteriorul zidurilor, erau deopotrivă cetăţenii ei. Nici Grecia, nici Roma nu au cunoscut nimic asemănător burgheziei strict locale (aparţinând unui anumit loc) şi particulariste din evul mediu. Viaţa urbană se confunda acolo cu viaţa naţională. Sistemul de drept al cetăţii era, ca însăşi religia cetăţii, comun întregului popor a cărui capitală era şi care constituia împreună cu ea o singură şi aceeaşi republică.

Sistemul municipal se identifică deci în antichitate cu sistemul constituțional. Și atunci când Roma și-a extins dominația la întreaga lume mediteraneană, ea a făcut din el baza sistemului administrativ al imperiului său. Acest sistem a supraviețuit în Europa Occidentală invaziilor germanice[55]. I se regăsesc, în mod incontestabil, urmele în Galia, în Spania, în Africa, în Italia mult după secolul al V-lea. Puțin câte puțin totuși, decăderea organizării sociale a făcut să-i dispară majoritatea trăsăturilor. Nu mai găsim, în secolul al VIII-lea, nici „Decurioni" (*Decuriones*), nici „Registre municipale" (*Gesta Municipalia*), nici „Apărătorul (avocatul) cetății" (*Defensor civitatis*). În același timp, presiunea Islamului în Mediterană, făcând imposibil comerțul care până atunci întreținuse încă o oarecare activitate în orașe, le condamnă la o decădere iremediabilă. Dar nu le condamnă la moarte. Oricât de micșorate, oricât de slăbite ar fi, ele supraviețuiesc. În societatea agricolă a acelui timp, ele păstrează orice s-ar întâmpla o importanță primordială. Este indispensabil să ne dăm bine seama de rolul pe care acestea l-au jucat acolo, dacă vrem să-l înțelegem pe acela care le va reveni mai târziu.

S-a văzut deja că biserica își stabilise circumscripțiile de dioceză după circumscripțiile cetăților romane. Respectată de barbari, ea a continuat astfel să mențină – și după așezarea lor în provinciile Imperiului – sistemul municipal pe care se sprijinise. Încetarea comerțului, exodul negustorilor nu au avut nici o înrâurire asupra organizării ecleziastice. Orașele în care locuiau episcopii au devenit mai sărace și mai puțin populate fără ca episcopii înșiși să sufere vreo consecință. Dimpotrivă, din ce a scăzut bogăția generală, dintr-atât puterea și influența lor s-au afirmat mai tare. Beneficiari ai unui prestigiu cu atât mai mare cu cât acela al statului dispăruse, copleșiți de donații de către credincioși, asociați de Carolingieni la cârmuirea societății, ei s-au impus concomitent prin autoritatea lor morală, puterea lor economică și activitatea lor politică.

Atunci când imperiul lui Carol cel Mare s-a prăbușit, situația lor, departe de a se resimți, s-a consolidat și mai mult. Prinții feudali care nimiciseră puterea regală nu s-au atins defel de aceea a bisericii.

[55] V. mai sus capitolul I.

Originea sa divină o punea la adăpost de loviturile lor. Ei se temeau de episcopii care puteau arunca asupra lor arma teribilă a excomunicării. Ei îi onorau, considerându-i păzitorii supranaturali ai ordinii şi ai dreptăţii. În mijlocul anarhiei din secolele al IX-lea şi al X-lea, ascendentul bisericii a rămas deci neştirbit, iar ea s-a arătat demnă de acesta. Pentru a combate flagelul războaielor particulare, pe care regalitatea nu mai avea de acum încolo puterea să le reprime, episcopii au organizat în diocezele lor instituţia „păcii lui Dumnezeu" (*paix de Dieu*)[56,57].

Această supremaţie a episcopilor a conferit de la sine reşedinţelor lor, adică fostelor cetăţi romane, o importanţă deosebită. Ea le-a salvat de la ruină. În economia secolului al IX-lea ele nu mai aveau, într-adevăr, raţiuni de existenţă. Încetând să fie centre comerciale, ele îşi pierduseră, cu certitudine, cea mai mare parte a populaţiei. O dată cu negustorii a dispărut caracterul urban pe care îl păstraseră încă pe durata epocii merovingiene. Pentru societatea laică, ele nu mai prezentau nici cel mai mic folos. În jurul lor, marile domenii îşi trăiau propria lor viaţă. Şi nu se vede nici un motiv pentru care statul, constituit şi el pe o bază pur agricolă, să se fi interesat de soarta lor. Este cu totul caracteristic să constatăm că palatele (*palatia*) prinţilor carolingieni nu se întâlnesc în cetăţi. Ele se găsesc fără excepţie la ţară, pe domeniile dinastiei: la Herstal, la Jupille, pe valea Meusei, la Ingelheim, pe aceea a Rinului, la Attigny, la Quiercy, pe aceea a Senei etc. Faima localităţii Aachen (Aix-la-Chapelle) nu trebuie să ne amăgească asupra caracterului acestei aşezări. Strălucirea pe care ea a revărsat-o pentru moment sub Carol cel Mare nu s-a datorat decât calităţii sale de reşedinţă favorită a împăratului. La sfârşitul domniei lui Ludovic cel Pios ea recade în mediocritate. Ea nu avea să devină oraş decât patru secole mai târziu.

---

[56] „Pacea lui Dumnezeu" = încercare de limitare a violenţelor prin punerea sub protecţie specială a anumitor persoane sau obiecte. Apoi „Armistiţiul Domnului" (*Trêve de Dieu*) = în secolele al X-lea şi al XI-lea, suspendare a războaielor feudale ordonată de biserică, în anumite zile ale săptămânii şi în anumite perioade ale anului. – Nota trad.

[57] Asupra acestei instituţii v. L. Huberti, *Studien zur Rechtsgeschichte der Gottesfrieden und Landfrieden* (Ansbach, 1892).

Administrația nu putea contribui cu nimic la supraviețuirea cetăților romane. Comitatele care formau provinciile imperiului franc erau la fel de lipsite de reședințe pe cât imperiul însuși era lipsit de capitală. Conții, cărora le era încredințată conducerea acestora, nu erau stabiliți într-un loc fix. Ei își parcurgeau permanent circumscripția cu scopul de a prezida acolo adunările judiciare, de a percepe impozitele, de a strânge trupe. Centrul administrației nu era reședința lor, ci persoana lor. Era deci prea puțin important ca ei să își aibă ori să nu își aibă domiciliul într-o cetate. Recrutați dintre marii proprietari din regiune, ei locuiau de altfel cel mai frecvent pe pământurile lor. Castelele lor, ca și palatele împăraților, se găseau de obicei la țară[58].

Prin contrast, sedentarismul la care disciplina ecleziastică îi obliga pe episcopi, îi lega în mod permanent de „cetatea" în care se fixase sediul diocezei lor. Devenite inutile pentru administrația civilă, cetățile nu și-au pierdut defel calitatea de centre ale administrației religioase. Fiecare dioceză a rămas grupată în jurul orașului în care se găsea catedrala ei. Schimbarea de sens a cuvântului *civitas* începând din secolul al IX-lea atestă limpede acest fapt. El devine sinonim cu episcopie și cu oraș episcopal. Se spune *civitas Parisiensis* pentru a desemna atât dioceza de Paris cât și însuși orașul Paris în care își avea reședința episcopul. Și sub această dublă accepție se păstrează amintirea sistemului municipal antic adaptat de biserică la scopurile sale specifice.

Pe scurt, ceea ce s-a întâmplat în cetățile carolingiene sărăcite și depopulate reamintește într-o manieră izbitoare ceea ce, pe o scenă mult mai însemnată, s-a întâmplat la Roma chiar și atunci când, în cursul secolului al IV-lea, orașul etern a încetat să mai fie capitala lumii. Abandonând-o în favoarea Ravennei, apoi a Constantinopolului, împărații i-au lăsat-o papei. Ceea ce ea nu mai era în cârmuirea statului, a rămas în cârmuirea bisericii. Orașul imperial a devenit orașul pontifical. Prestigiul său istoric l-a înălțat pe acela al succesorului Sfântului Petru. Izolat, el a părut mai mare și a devenit în același

[58] Acest lucru este adevărat mai ales pentru nordul Europei. În sudul Franței și în Italia, în schimb, unde organizarea municipală romană nu a dispărut atât de complet, conții locuiesc de obicei în cetăți.

timp mai puternic. Nu a mai fost văzut decât el; în absenţa foştilor stăpâni, nu s-a mai ascultat decât de el. Continuând să locuiască la Roma, el a făcut din ea Roma *sa*, aşa cum fiecare episcop a făcut din cetatea în care locuia, cetatea *sa*.

Pe durata ultimelor perioade ale Imperiului Roman târziu şi încă din ce în ce mai mult în epoca merovingiană, puterea episcopilor asupra populaţiei cetăţilor nu încetase să se amplifice. Ei profitaseră de dezorganizarea crescândă a societăţii civile pentru a accepta ori pentru a-şi aroga o autoritate pe care locuitorii nu aveau intenţia să le-o conteste şi pe care statul nu avea nici un interes şi de altfel nici un mijloc să le-o interzică. Privilegiile de care clerul începe să se bucure, începând din secolul al IV-lea, în materie de jurisdicţie şi în materie de impozite, le-au înălţat şi mai mult poziţia. Ea a devenit şi mai proeminentă prin acordarea diplomelor de imunitate pe care regii franci le-au împărţit cu dărnicie în favoarea lor. Prin ele, episcopii s-au văzut scutiţi, într-adevăr, de intervenţia conţilor pe domeniile bisericilor lor. Ei au fost învestiţi de atunci, adică începând din secolul al VII-lea, cu o veritabilă autoritate de seniori („seniorie") asupra oamenilor lor şi asupra pământurilor lor. La jurisdicţia ecleziastică pe care o exercitau deja asupra clerului, s-a adăugat deci o jurisdicţie laică pe care au încredinţat-o unui tribunal constituit de ei şi al cărui sediu a fost fixat, desigur, în cetatea în care îşi aveau reşedinţa.

Atunci când dispariţia comerţului, în secolul al IX-lea, a distrus ultimele vestigii ale vieţii urbane şi a desfiinţat ceea ce încă mai exista ca populaţie municipală, influenţa episcopilor, deja atât de întinsă, a devenit fără rival. Cetăţile le-au fost de acum încolo supuse în exclusivitate. Nu se mai întâlneau acolo, efectiv, decât locuitori depinzând mai mult sau mai puţin direct de biserică.

În lipsa unor informaţii absolut precise, e posibil totuşi să presupunem natura populaţiei lor. Ea se compunea din clerul bisericii catedrale şi al celorlalte biserici grupate în jurul ei, din călugării mănăstirilor care au venit să se stabilească, uneori în număr însemnat, la sediul diocezei, din profesorii şi din studenţii şcolilor ecleziastice, în fine, din servitorii şi din meşteşugarii, liberi sau neliberi, care erau

indispensabili pentru nevoile cultului şi pentru acelea ale traiului zilnic al aşezării clericale.

Aproape întotdeauna, se întâlnea în cetate un târg săptămânal în care ţăranii din împrejurimi îşi aduceau produsele; uneori chiar se ţinea acolo un bâlci anual (*annalis mercatus*). La porţi se percepea taxa (*tonlieu*) asupra a tot ce intra sau ieşea. Un atelier monetar funcţiona în interiorul zidurilor cetăţii. Mai existau acolo unele turnuri locuite de vasali ai episcopului, de „advocatul" (*avoué*) său[59] ori de castelanul său. În sfârşit, trebuie să mai adăugăm la toate acestea hambarele şi depozitele în care se adunau recoltele domeniilor episcopale şi mănăstireşti, cărate, la intervale fixe, de ţăranii dependenţi (*tenanciers*) din afară. La marile sărbători ale anului credincioşii din dioceză veneau în cetate şi o umpleau timp de câteva zile de o zarvă şi de o mişcare neobişnuită[60].

Tot acest mic univers îl recunoştea deopotrivă în episcop pe conducătorul său spiritual şi pe conducătorul său pământesc. Autoritatea religioasă şi autoritatea lumească se uneau, ori mai bine zis, se confundau în persoana lui. Ajutat de un Consiliu format din preoţi şi din canonici, el administra cetatea şi dioceza conform preceptelor moralei creştine. Tribunalul său ecleziastic, prezidat de arhidiacon, îşi lărgise foarte mult competenţa graţie neputinţei şi încă mai mult bunăvoinţei statului. Nu doar clericii depindeau de acesta în orice problemă, dar tot de el depindeau o mulţime de cauze privindu-i pe mireni: cauze de căsătorie, de testamente, de stare civilă etc. atribuţiile curţii sale (de judecată) laice, dată în seama fie a castelanului, fie a „advocatului", beneficiaseră de o extindere similară. De la domnia lui Ludovic cel Pios, ele nu încetaseră a săvârşi abuzuri pe care le explică şi le justifică dezordinea tot mai flagrantă din administraţia publică.

---

[59] „Advocat" (*avoué*) = reprezentant laic al bisericii, apoi „apărător" al comunităţii religioase în cadrul instituţiei „patronajului" (*avouerie*). – Nota trad.

[60] Cetăţile din secolele al IX-lea şi al X-lea nu au fost încă studiate suficient. Ce spun eu acum despre ele aici şi mai departe este luat din diferite pasaje ale capitulariilor, precum şi din anumite texte răspândite în cronici şi în vieţile unor sfinţi. Pentru cetăţile din Germania, firește mult mai puţin numeroase şi mai puţin importante decât cele din Galia, trebuie consultată interesanta lucrare a lui S. Rietschel *Die civitas auf deutschem Boden bis zum Ausgange der Karolingerzeit* (Leipzig, 1894).

Nu doar oamenii asupra cărora se exercita dreptul de imunitate erau supuşi acestei curţi. Pare-se într-adevăr, cel puţin în incinta cetăţii, toată lumea îi era justiţiabilă şi că *în practică* ea se substituise competenţei judiciare pe care contele, *în teorie*, o deţinea încă asupra oamenilor liberi[61]. În plus, episcopul exercita un drept de păstrare a ordinii destul de prost delimitat, mulţumită căruia el administra piaţa, reglementa perceperea taxei de trecere (*tonlieu*), supraveghea baterea monedelor, se preocupa de întreţinerea porţilor, a podurilor şi a zidurilor de apărare. Într-un cuvânt, nu mai exista nici un domeniu în administrarea cetăţii în care, fie de drept, fie în mod arbitrar, el să nu intervină ca păzitor al ordinii, al liniştii şi al binelui comun. Un regim teocratic înlocuise complet regimul municipal din antichitate. Populaţia era condusă de către episcopul său şi nu revendica şi nici nu deţinea cea mai mică participare la această conducere. Se întâmpla desigur câteodată ca în cetate să izbucnească o răzmeriţă. Unii episcopi au fost atacaţi în palatele lor şi uneori chiar obligaţi să fugă. Dar e imposibil să se observe în aceste răzvrătiri vreo urmă cât de mică de spirit municipal. Ele se explică prin intrigi sau rivalităţi personale. Ar fi o greşeală totală să fie considerate ca precursoarele mişcării comunale din secolele al XI-lea şi al XII-lea. De altminteri, ele au fost foarte rare. Totul arată că administraţia episcopală a fost, în general, binefăcătoare şi populară.

Am spus deja că această administraţie nu se limita la interiorul oraşului. Ea se întindea la întreaga episcopie. Cetatea era sediul ei, dar dioceza îi era obiectul. Populaţia urbană nu se bucura acolo nicidecum de o situaţie privilegiată. Regimul sub care trăia era regimul dreptului comun. Cavalerii, şerbii, oamenii liberi pe care îi cuprindea nu se deosebeau de congenerii lor din exterior decât prin aglomerarea lor într-un acelaşi loc. Nu se distinge încă nici un semn al dreptului special şi al autonomiei de care aveau să beneficieze burgheziile din evul mediu. Cuvântul *civis* prin care textele timpului îl desemnează pe

[61] Nu încerc, firește, decât să caracterizez situaţia generală. Ştiu că ea comportă numeroase excepţii; dar ele nu pot modifica impresia de ansamblu care se degajă din examinarea faptelor.

locuitorul cetății nu este decât un simplu apelativ topografic; el nu are nici o semnificație juridică[62].

Concomitent cu reședințe episcopale, cetățile erau și fortărețe. În ultimele perioade ale Imperiului Roman, fusese necesar să fie înconjurate de ziduri pentru a le pune la adăpost de barbari. Aceste ziduri existau încă aproape pretutindeni, iar episcopii au avut grijă să le întrețină ori să le repare cu atât mai multă râvnă cu cât incursiunile sarazinilor și ale normanzilor au făcut ca, în secolul al IX-lea, să se simtă, într-un mod din ce în ce mai imperios, nevoia de protecție. Vechea incintă romană a continuat deci să protejeze cetățile împotriva unor noi pericole.

Planul lor a rămas sub Carol cel Mare același care fusese sub Constantin. Ca regulă generală, el avea forma unui dreptunghi înconjurat de ziduri flancate de turnuri și comunicând cu exteriorul prin porți, de obicei în număr de patru. Spațiul astfel împrejmuit era foarte restrâns: lungimea laturilor sale nu depășea decât rareori 4 până la 500 de metri[63]. De altfel, el nu era nici pe departe construit în întregime; se întâlneau acolo, între case, câmpuri cultivate și grădini. Cât despre cartierele periferice (*suburbia*), care în epoca merovingiană se întindeau încă în afara zidurilor, ele dispăruseră[64]. Mulțumită întăriturilor lor, cetățile au putut aproape întotdeauna să reziste victorios asalturilor invadatorilor din Nord și din Sud. Ajunge să amintim aici asediul celebru al Parisului, înfăptuit de către normanzi în 885.

Orașele episcopale serveau în mod firesc drept refugiu pentru populațiile din împrejurimile lor. Unii călugări veneau acolo chiar de foarte departe să caute un adăpost împotriva normanzilor, așa cum au făcut-o, de exemplu la Beauvais, cei de la Saint-Vaast în 887, la Laon, cei de la Saint-Quentin și cei de la Saint-Bavon din Gand în 881 și în 882[65].

---

[62] Rietschel, *Die Civitas*, pag. 93.

[63] A. Blanchet, *Les enceintes romaines de la Gaule* (Paris, 1907).

[64] L. Halphen, *Paris sous les premiers Capétiens*, pag. 5 (Paris, 1909).

[65] H. Labande, *Histoire de Beauvais et de ses institutions communales*, pag. 7 (Paris, 1892); W. Vogel, *Die Normannen und das Fränkische Reich*, pag. 135, 271.

În mijlocul nesiguranței și al dezordinilor care imprimă un caracter atât de sumbru celei de a doua jumătăți a secolului al IX-lea, le-a revenit deci cetăților datoria de a îndeplini cu adevărat o misiune de protecție. Ele au fost, în toată puterea cuvântului, salvatoarele unei societăți invadate, jefuite și terorizate. Curând, de altfel, ele nu au mai fost singurele care să joace acest rol.

Se știe că anarhia din secolul al IX-lea a grăbit destrămarea inevitabilă a statului franc. Conții, care erau în același timp cei mai mari proprietari din regiunea lor, au profitat de împrejurări pentru a-și aroga o autonomie completă, pentru a face din funcțiile lor o proprietate ereditară, pentru a îmbina în mâinile lor, pe lângă puterea personală pe care o dețineau pe domeniile lor proprii, și puterea publică ce le era delegată și pentru a reuni, în fine, sub stăpânirea lor, într-un singur principat, toate comitatele pe care le-au putut acapara. Imperiul carolingian s-a fragmentat astfel, începând de la mijlocul secolului al IX-lea, într-un mare număr de teritorii supuse la tot atâtea dinastii locale și legate de puterea monarhică doar prin legătura fragilă a omagiului feudal. Statul era prea slab constituit pentru a se putea opune acestei divizări. Ea s-a înfăptuit certamente prin violență și viclenie. Dacă ne gândim bine totuși, ea a fost favorabilă societății. Punând mâna pe putere, prinții au simțit curând obligațiile impuse de aceasta. Interesul lor cel mai vădit era acela de a apăra și de a proteja pământurile și oamenii care deveniseră pământurile lor și oamenii lor. Ei nu au nesocotit o datorie pe care grija propriului avantaj ar fi fost suficientă pentru a le-o impune. Pe măsură ce dominația lor a crescut și s-a consolidat, ei se preocupă din ce în ce mai mult să dea principatelor lor o organizare capabilă să garanteze acolo ordinea și liniștea publică[66].

Prima cerință căreia trebuia să i se facă față era aceea a apărării, atât împotriva sarazinilor sau normanzilor, cât și împotriva prinților

[66] Cele mai multe dintre burguri sau castele au fost construite în Franța de prinții laici. Ultimii Carolingieni au ridicat totuși câteva dintre ele. În Germania, unde puterea regală s-a menținut mai solidă, nu numai că suveranii au înălțat castele, dar ei dețin chiar, singuri în teorie, dreptul de a le clădi. Episcopii, cărora ei le constituie principate teritoriale atât în Germania, cât și în Italia, construiesc și ei fireşte, asemenea prinților laici

vecini. De aceea vedem, începând din secolul al IX-lea, fiecare teritoriu acoperindu-se de fortărețe[67]. Textele contemporane le dau numele cele mai diverse: *castellum, castrum, oppidum, urbs, municipium*[68]; cea mai uzuală şi în orice caz cea mai tehnică dintre aceste denumiri este aceea de *burgus*, cuvânt împrumutat de la vechii germani de latina Imperiului Roman târziu şi care s-a păstrat în toate limbile moderne (*burg, borough, bourg, borgo*).

Din aceste „burguri" ale evului mediu timpuriu nu mai există nici un vestigiu în zilele noastre. Izvoarele ne permit, din fericire, să ne facem o imagine destul de precisă asupra lor. Erau incinte de ziduri, uneori chiar, la început, de simple palisade de lemn[69], cu un perimetru restrâns, de obicei de formă rotunjită şi înconjurate de un şanț. În centru se găsea un turn solid, un donjon, bastion ultim al apărării în caz de atac.

O garnizoană de cavaleri (*milites castrenses*) era stabilită acolo cu post fix. Se întâmplă frecvent ca grupe de războinici aleşi dintre locuitorii din împrejurimi să vină cu schimbul să o întărească. Totul era plasat sub ordinele unui castelan (*castellanus*). În fiecare dintre burgurile de pe domeniile sale, prințul poseda o locuință (*domus*) în care îşi avea reşedința împreună cu suita sa în cursul deplasărilor permanente la care îl obligau războiul sau activitatea administrativă. Cel mai adesea o capelă ori o biserică, flancată de construcțiile necesare pentru şederea clerului, îşi înalța clopotnița deasupra crenelurilor zidului de apărare. Cîteodată, alături de ea, se mai găsea şi

[67] Înainte de venirea normanzilor, nu existau deloc sau aproape deloc localități fortificate în afara cetăților episcopale. Hariulf, *Chronique de l'abbaye de Saint-Riquier*, ed. F. Lot., pag. 118 (Paris, 1894). Cf. R. Parisot, *Le royaume de Lorraine sous les Carolingiens*, pag. 55 (Paris, 1899). În Italia, construirea burgurilor (*castra*) a fost provocată de incursiunile ungurilor. F. Schneider, *Die Entstehung von Burg und Landgemeinde in Italien*, pag. 263, Berlin, 1924), în Germania, de acelea ale ungurilor şi ale slavilor, în sudul Franței, de acelea ale sarazinilor. Brutails, *Histoire des classes rurales dans le Roussillon*, pag. 35.

[68] Asupra sensului acestor cuvinte v. K. Hegel, *Neuses Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, vol. XVIII (1892) şi G. Des Marez, *Le sens juridique du mot oppidum. Festschrift für H. Brunner* (Berlin, 1910).

[69] E. Dümmler, *Geschichte des Ostfränkischen Reiches*, 2e ed., vol. III, pag. 156 (Leipzig, 1888).

o clădire destinată adunărilor judiciare, ai căror membri veneau din exterior, la date fixe, să participe la adunări, în burg. Ceea ce nu lipsea niciodată era, în fine, un hambar şi pivniţe în care se păstrau, pentru a face faţă necesităţilor unui asediu şi pentru a contribui la hrana prinţului în timpul sejururilor sale, produsele domeniilor pe care acesta le deţinea în împrejmuiri. Prestaţii în natură percepute de la ţăranii din regiune, asigurau, dinspre partea lor, subzistenţa garnizoanei. Întreţinerea zidurilor le revenea aceloraşi ţărani care erau obligaţi să efectueze acolo corvezi[70].

Dacă, de la ţară la ţară, tabloul pe care tocmai l-am descris prezenta bineînţeles diferenţe de amănunt, trăsăturile esenţiale sunt pretutindeni aceleaşi. Similitudinea este izbitoare între burgurile (*bourgs*) din Flandra şi burgurile (*boroughs)* din Anglia anglo-saxonă[71]. Iar această analogie dovedeşte fără îndoială că aceleaşi necesităţi au antrenat pretutindeni măsuri asemănătoare.

Aşa cum ne apar ele, burgurile sunt înainte de toate aşezări militare. Dar la acest caracter iniţial s-a adăugat foarte devreme acela de centre administrative. Castelanul încetează să fie doar comandantul cavalerilor din garnizoana fortăreţei. Prinţul îi deleagă autoritatea financiară şi judiciară într-un ţinut mai mult sau mai puţin întins în

---

[70] H. Pirenne, *Les villes flamandes avant le XIIe siècle* (*Annales de l'Est et du Nord,* vol. I [1905], pag. 12). V. planul burgului de la Bruges, aşa cum exista el la începutul secolului al XII-lea în ediţia mea a lucrărilor lui Galbert de Bruges.

[71] W. Maitland, *Township and Borough* (Cambridge, 1898). Cf. studiului lui M.C. Stephenson, *The origin of the English towns,* care va apărea în curând în *American historical Review.* Trebuie comparate de asemenea burgurile occidentale cu cele ridicate în secolul al X-lea împotriva slavilor, de-a lungul Elbei şi al afluentului ei, Saale, de către Henric Păsărarul. C. Koehne, *Burgen, Burgmannen und Städte* (*Historische Zeitschrift,* vol. CXXXIII, 1925). – Pentru rolul social al burgurilor, mă limitez să citez textul următor care mi se pare cu totul caracteristic; e vorba de întemeierea, în 966, a burgului de la Cateau-Cambrésis *„ut esset obstaculum latronibus praesidiumque libertatis circum et circa rusticanis cultoribus"* („ca să fie opreliştе în calea tâlharilor şi pavăză a libertăţii pentru ţăranii cultivatori din jurul burgului şi din apropiere"). *Gesta episcoporum Cameracensium. Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. VII, pag. 450. V. un exemplu analog în Koehne, *loc. cit.* pag. II, n. 5, unde e vorba de înălţarea unui burg în episcopia de Hildesheim *„ad municionem... contra perfidorum incursionem et vastationem Slavorum"* (pentru fortificare... împotriva năvălirii şi pustiirii făcute de slavii lipsiţi de credinţă").

jurul zidurilor burgului şi care, începând din secolul al X-lea, ia numele de „castelanie" (*châtellenie*). Castelania depinde de burg aşa cum episcopia depinde de cetate. În caz de război, locuitorii săi găsesc acolo un refugiu; în timp de pace, ei se duc pentru a asista la adunările de judecată sau pentru a se achita de prestaţiile la care sunt constrânşi[72]. De fapt, burgul nu prezintă nici cel mai mic caracter urban. Populaţia lui nu se compune, în afară de cavaleri şi de clericii care formează partea sa esenţială, decât din oameni folosiţi în slujba lor şi al căror număr, cu siguranţă, a fost foarte redus. Este o populaţie de fortăreaţă, nicidecum o populaţie de oraş. Nici comerţul, nici industria nu sunt posibile şi nici chiar de conceput într-un astfel de mediu. El nu produce nimic prin el însuşi, trăieşte din veniturile solului învecinat şi nu are nici un alt rol economic decât acela al unui simplu consumator.

Alături de burgurile construite de prinţi, mai trebuie menţionate şi incintele fortificate pe care cele mai multe dintre marile mănăstiri au pus să fie ridicate, în cursul secolului al IX-lea, pentru a se proteja împotriva barbarilor. În acest mod, ele s-au transformat, la rândul lor în burguri sau în castele. Aceste fortăreţe ecleziastice prezintă de altminteri, din toate punctele de vedere, acelaşi caracter ca fortăreţele laice. Ele nu au fost, ca şi celelalte, decât locuri de refugiu şi de apărare[73].

Putem deci conchide, fără teama de a ne înşela, că perioada care începe cu epoca carolingiană nu a cunoscut oraşe, nici în sensul social, nici în sensul economic, nici în sensul juridic al acestui cuvânt. Cetăţile şi burgurile nu au fost decât fortăreţe şi reşedinţe de administraţie. Locuitorii lor nu deţin nici justiţie specială, nici instituţii proprii, iar modul lor de viaţă nu îi deosebeşte cu nimic de restul societăţii.

Complet străine de activitatea comercială şi de activitatea industrială, ele corespund pe de-a-ntregul civilizaţiei agricole a

---

[72] W. Blommaert, *Les châtelains de Flandre* (Gand, 1915).

[73] V. detaliile foarte vii date de *Miracula Sancti Bertini. Mon. Germ. Hist. Script.* vol. XV, pag. 512, privind acel *castellum* construit în 891 împrejurul abaţiei de la Saint-Bertin. El se compune dintr-un şanţ pe marginea căruia se ridică metereze de pământ înconjurate cu palisade de lemn.

timpului lor. Populaţia lor este, de altminteri, de minimă importanţă. Din lipsă de informaţii, nu avem nici o posibilitate să o evaluăm cu precizie. Totul indică însă că aceea a celor mai însemnate burguri nu a constat decât în câteva sute de oameni şi că cetăţile, fără îndoială, nu au înglobat niciodată mai mult de 2 până la 3000 de locuitori.

Cetăţile şi burgurile au jucat totuşi, în istoria oraşelor, un rol esenţial. Ele le-au fost, ca să zicem aşa, pietrele de temelie. Tocmai împrejurul zidurilor acestora se vor forma viitoarele oraşe imediat ce se va manifesta renaşterea economică ale cărei prime simptome apar în cursul secolului al X-lea.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY

Capitolul al IV-lea

RENAŞTEREA COMERŢULUI

Putem considera sfârşitul secolului al IX-lea ca momentul în care curba descrisă de evoluţia economică a Europei Occidentale de la închiderea Mediteranei a ajuns la punctul său cel mai de jos. Este, de asemenea, momentul în care dezordinea socială provocată de jafurile invadatorilor şi de anarhia politică îşi atinge maximumul. Secolul al X-lea a fost, dacă nu o epocă de restauraţie, cel puţin o epocă de stabilizare şi de pace relativă. Cedarea Normandiei în favoarea lui Rollon (912) marchează în ţările vestice sfârşitul marilor invazii scandinave, în timp ce, în Răsărit, Henric Păsărarul şi Otto îi opresc şi îi fixează pe slavi de-a lungul Elbei şi pe unguri în valea Dunării (933, 955). În acelaşi timp, regimul feudal, categoric învingător al regalităţii, se instalează în Franţa pe ruinele vechii organizări carolingiene. În Germania, în schimb, evoluţia socială mai lentă le permite prinţilor din casa de Saxonia să opună uzurpărilor aristocraţiei laice puterea episcopilor pe care ei se sprijină, să restabilească puterea monarhică şi, împăunându-se cu titlul de împăraţi romani, să aspire la autoritatea universală pe care o exercitase Carol cel Mare.

Toate acestea, în mod incontestabil, chiar dacă nu s-au realizat nicidecum fără confruntări, nu au fost mai puţin salutare. Europa a încetat să mai fie oprimată fără milă; ea şi-a recăpătat încrederea în viitor şi, o dată cu încrederea, curajul şi activitatea. Se pare că putem data din secolul al X-lea o renaştere a evoluţiei ascendente a populaţiei. Este încă şi mai vizibil faptul că autorităţile sociale reîncep să se achite de rolul care le revine. Atât în principatele feudale cât şi în principatele episcopale, surprindem din acel moment primele semne ale unei organizări care se străduieşte să îmbunătăţească situaţia

poporului. Marea nevoie a acestei epoci, abia ieşind din anarhie, este nevoia de pace, cea mai străveche şi cea mai esenţială dintre toate nevoile sociale. Să reamintim că prima „pace a lui Dumnezeu" fusese proclamată în anul 989. Războaiele particulare, flagelul acelui timp, fuseseră combătute energic de conţii locali din Franţa şi de prelaţii bisericii imperiale din Germania.

Oricât de întunecat ar apărea încă, secolul al X-lea a văzut deci conturându-se tabloul pe care ni-l prezintă secolul al XI-lea. Faimoasa legendă a spaimelor anului O Mie nu este nicidecum lipsită, în această privinţă, de semnificaţie simbolică. Este neadevărat, fără îndoială, că oameni ar fi aşteptat sfârşitul lumii în anul O Mie; dar secolul care începe la această dată se caracterizează, prin contrast cu cel precedent, printr-o recrudescenţă de activitate atât de pronunţată încât ar putea trece drept redeşteptarea unei societăţi îndelung urgisite de un coşmar înspăimântător. În toate domeniile, se observă aceeaşi tresărire de energie şi aş spune bucuros de optimism. Biserica, reînviată de reforma iniţiată la mănăstirea Cluny, începe să se purifice de abuzurile care s-au strecurat în disciplina ei şi să scuture aservirea în care o ţin împăraţii. Entuziasmul mistic care o însufleţeşte şi pe care ea li-l insuflă credincioşilor săi îi lansează în acţiunea temerară şi grandioasă a cruciadei ce mobilizează creştinătatea occidentală împotriva Islamului. Vocaţia militară a feudalităţii o face să abordeze şi să reuşească fapte eroice. Cavaleri normanzi îi vor înfrunta, în sudul Italiei, pe bizantini şi pe musulmani şi întemeiază acolo principatele din care va ieşi curând regatul Siciliei. Alţi normanzi, cărora li se alătura flamanzi şi francezi din Nord, cuceresc Anglia sub conducerea ducelui Wilhelm. La sud de Pirinei, creştinii îi alungă din faţa lor pe sarazinii din Spania şi ocupă Toledo şi Valencia (1072-1109). Astfel de isprăvi nu dovedesc doar energia şi vigoarea caracterelor, ci şi echilibrul social. Ele ar fi fost vădit imposibile fără considerabila natalitate care este una dintre caracteristicile secolului al XI-lea. Fecunditatea familiilor apare acolo la fel de generală în rândul nobilimii, ca şi la ţărani. Fiii mezini abundă pretutindeni, simţindu-se la strâmtoare pe pământul natal şi arzând de dorinţa de a-şi încerca norocul în depărtare. Peste tot se întâlnesc aventurieri în căutare de

câştig sau de muncă. Armatele sunt pline de mercenari *coterelli* sau *Brabantiones* (din Brabant), închiriindu-şi serviciile la cine vrea să-i angajeze. Din Flandra şi din Olanda, cete de ţărani vor pleca încă de la începutul secolului al XII-lea, pentru a asana mlaştinile (*Mooren*) de pe malurile Elbei. În toate regiunile Europei mâna de lucru se oferă în exces şi aceasta explică, certamente, marile lucrări de defrişare şi de îndiguire al căror număr este în continuă creştere de atunci.

Din epoca romană până în secolul al XI-lea, nu pare că suprafaţa solului cultivat să fi sporit simţitor. Mănăstirile n-au schimbat defel, din acest punct de vedere – exceptând ţările germanice – situaţia existentă. Ele s-au întemeiat aproape întotdeauna pe pământuri străvechi şi nu au făcut nimic pentru a reduce aria pădurilor, a tufişurilor şi a smârcurilor existente pe domeniile lor. Dar cu totul altfel au stat lucrurile începând din ziua în care creşterea populaţiei a permis punerea în valoare a acestor terenuri neproductive. Cam de prin jurul anului O Mie, începe o perioadă de defrişări care va continua extinzându-se încontinuu până către sfârşitul secolului al XII-lea. Europa s-a colonizat ea însăşi mulţumită măririi numărului locuitorilor săi. Prinţii şi marii proprietari au purces la crearea de oraşe noi spre care s-au îndreptat fiii mezini în căutare de pământuri de cultivat[74]. Marile păduri au început să se rărească. În Flandra apar către anul 1150 primele poldere[75]. Congregaţia Cistercienilor, fundată în 1098, la Cîteaux, trece de îndată la desţeleniri şi la despăduriri.

După cum se vede, sporirea populaţiei şi fluxul de activitate căruia aceasta îi este concomitent cauză şi efect, s-au întors în folosul economiei agricole. Dar ea avea să se răsfrângă şi asupra comerţului. El intră încă dinaintea secolului al XI-lea într-o perioadă de renaştere. Această renaştere a debutat sub acţiunea a două centre, unul situat în sudul, celălalt în nordul Europei: Veneţia şi Italia meridională de o parte, ţărmul flamand de cealaltă parte. Aceasta înseamnă că ea este

[74] Asupra creşterii populaţiei în secolul al XI-lea, v. Lambert de Hersfeld, *Annales*, pag. 121, ed. O. Holder-Egger (Hanovra, 1894); Suger, *Recueil des Historiens de France*, vol. XII, pag. 54; Herman de Tournai, *Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. XIV, pag. 344.

[75] H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, vol. I, 4e éd., pag. 148, 300.

rezultatul unui impuls exterior. Tocmai grație contactului care s-a produs, în aceste două puncte, cu comerțul din afară, ea s-a manifestat şi s-a propagat. Ar fi fost posibil, desigur, ca lucrurile să se petreacă altfel. Activitatea comercială ar fi putut reînvia ca urmare a funcționării vieții economice generale. Realitatea este însă că nu s-a întâmplat astfel. La fel cum comerțul occidental dispăruse o dată cu închiderea piețelor sale din afară, tot aşa a renăscut când aceste piețe s-au redeschis.

Veneția, a cărei acțiune s-a făcut simțită asupra lui mai întâi, ocupă în istoria economică a Europei, după cum se ştie, un loc deosebit. Într-adevăr, asemenea portului Tyr, Veneția prezintă un caracter exclusiv comercial. Primii săi locuitori, fugind la apropierea hunilor, a goților şi a lombarzilor, veniseră să caute un refugiu pe insulițele necultivate ale lagunei (secolele al V-lea şi al VI-lea), la Rialto, la Olivolo, la Spinalunga, la Dorsoduro[76]. Pentru a trăi, ei au fost nevoiți să trudească şi să lupte împotriva naturii. Totul lipsea: nici chiar apă potabilă nu era. Dar marea e suficientă pentru existența celor care ştiu să acționeze. Pescuitul şi fabricarea sării au asigurat imediat subzistența venețienilor, dându-le posibilitatea să-şi procure grâu prin schimbul de produse cu locuitorii țărmului vecin.

Comerțul le-a fost astfel impus de înseşi condițiile habitatului lor. Ei au avut energia şi talentul să profite din plin de posibilitățile nelimitate pe care acesta le oferă spiritului de inițiativă. Începând din secolul al VIII-lea, grupul de insulițe pe care ei îl ocupau era deja destul de populat pentru a deveni sediul unei dioceze separate.

În momentul în care oraşul se întemeiase, Italia întreagă aparținea încă Imperiului Bizantin. Mulțumită situației sale insulare, ea s-a sustras puterii cuceritorilor care s-au abătut succesiv asupra peninsulei, lombarzii mai întâi, apoi Carol cel Mare, în fine, împărații germanici. Ea a rămas deci sub suveranitatea Constantinopolului, formând în partea interioară extremă a Adriaticii şi la poalele Alpilor, un post izolat al civilizației bizantine. În timp ce Europa occidentală se desprindea de Orient, ea continua să facă parte din el. Iar acest fapt

[76] L. M. Hartmann, *Die wirtschaftlichen Anfänge Venedigs Viertljahrschrift für Social und Wirtschaftsgeschichte*, vol. II (1904).

este de o importanță capitală. Consecința sa a fost aceea că Veneția nu a încetat defel să evolueze în sfera de influență a Constantinopolului. Peste mări, ea i-a suferit atracția și s-a dezvoltat sub înrâurirea sa.

Constantinopolul, până în cursul secolului al XI-lea, se înfățișează nu doar ca un mare oraș, dar ca cel mai mare oraș din întreg bazinul Mediteranei. Populația sa nu era departe de a atinge cifra de un milion de locuitori, iar această populație era deosebit de activă[77]. Ea nu se mulțumea, cum făcuse aceea a Romei, sub Republică și sub Imperiu, să consume fără să producă nimic. Ea se consacra, cu o râvnă pe care fiscalitatea o stânjenea fără să o sufoce, nu doar comerțului, ci și industriei. Orașul era un mare port și un centru manufacturier de prim ordin, concomitent cu o capitală politică. Se întâlneau acolo toate modurile de viață și toate formele activității sociale. Singur în lumea creștină, el prezenta un tablou similar aceluia al marilor cetăți moderne, cu toate complicațiile, toate defectele, dar și toate rafinamentele unei civilizații esențialmente urbane. O navigație neîntreruptă îl lega de țărmurile Mării Negre, de coastele Asiei Mici, ale Italiei Meridionale și ale țărilor scăldate de Adriatică. Flotele sale de război îi garantau stăpânirea mării fără de care nu ar fi putut trăi. Atât timp cât a rămas puternic, Constantinopolul a reușit să-și păstreze, în fața Islamului, dominația peste întreaga Mediterană Orientală.

E lesne de înțeles în ce măsură a beneficiat Veneția de legătura cu o lume atât de diferită de Occidentul European. Ea nu i-a datorat doar prosperitatea comerțului său, ci a inițiat-o și în acele forme superioare de civilizație, în acea tehnică perfecționată, în acel simț al afacerilor și în acea organizare politică și administrativă care îi conferă un loc aparte în Europa evului mediu. Începând din secolul al VIII-lea, ea se consacră, cu un succes din ce în ce mai mare, aprovizionării Constantinopolului. Corăbiile sale transportă acolo produsele regiunilor cu care se învecinează la răsărit și la apus: grâne și vinuri din Italia, lemn din Dalmația, sare din lagune și, în ciuda interzicerilor

[77] A. Andréadès, *De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins* (Rovigo, 1920). Lipsește însă o istorie economică a Constantinopolului. În lipsă de ceva mai bun, se poate consulta L. Brentano, *Die Byzantinische Volkswirtschaft* (Leipzig, 1917).

papei şi ale împăratului, sclavi pe care marinarii săi şi-i procură uşor de la popoarele slave de pe malurile Adriaticii. Ei aduc de acolo în schimb ţesăturile scumpe fabricate de industria bizantină, precum şi mirodeniile pe care Asia la furnizează Constantinopolului. În secolul al X-lea, activitatea portului atinge deja proporţii extraordinare[78]. Şi, o dată cu extinderea comerţului, pofta de câştig se manifestă în mod irezistibil. Pentru veneţieni, nici un scrupul nu-i rezistă. Religia lor este o religie de oameni de afaceri. Îi interesează prea puţin că musulmanii sunt duşmanii lui Hristos, dacă negoţul cu ei poate fi profitabil. În cursul secolului al IX-lea, ei încep să meargă din ce în ce mai des la Alep, Alexandria, Damasc, Kairuan, Palermo. Tratate de comerţ le asigură, pe pieţele Islamului, o situaţie privilegiată.

La începutul secolului al XI-lea, puterea Veneţiei a făcut progrese la fel de miraculoase ca şi bogăţia ei. Sub dogele Pietro al II-lea Orseolo, ea a curăţat Adriatica de piraţii slavi, şi-a supus Istria şi deţine la Zadar (Zara), Veglia, Arbe, Trau, Spalato (Split), Curzola, Lagosta agenţii de comerţ sau alcătuiri militare. Jean Diacre ridică în slăvi splendoarea şi gloria „Veneţiei de aur" (*aurea Venitia*); Guillaume d'Apulée laudă cetatea „bogată în avuţie, bogată în oameni" şi declară „că nici un popor pe lume nu este mai viteaz în războaiele navale, mai priceput în arta de a conduce navele pe mare".

Era imposibil ca puternica activitate economică al cărei centru era Veneţia să nu se transmită regiunilor italiene de care nu era despărţită decât de lagună. Ea se aproviziona deja de acolo cu grâne şi cu vinuri pe care le consuma ori le exporta şi a căutat firesc să-şi creeze acolo o piaţă de desfacere pentru mărfurile din Orient pe care marinarii le debarcau în cantităţi tot mai mari pe cheiurile sale. Prin intermediul Padului, ea a intrat în relaţii cu Pavia pe care nu a întârziat să o stimuleze cu activitatea sa[79]. Ea a obţinut de la împăraţii germanici dreptul de a face comerţ nestânjenit, mai întâi cu oraşele vecine, apoi cu întreaga Italie, precum şi monopolul transportului tuturor mărfurilor ce soseau în portul său.

---

[78] R. Heynen, *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, pag. 15 (Stuttgart, 1905).
[79] R. Heynen, *op. cit.*, pag. 23.

În cursul secolului al X-lea, Lombardia se trezește datorită ei la viața comercială. Din Pavia, ea se extinde rapid în cetățile din împrejurimi. Toate se grăbesc să participe la negoțul al cărui exemplu li-l dă Veneția, interesată să-l suscite la ele. Spiritul de inițiativă se amplifică treptat. Acum nu mai sunt doar produsele solului acelea care întrețin relațiile comerciale cu Veneția. Începe să apară industria. Cel mai târziu din primii ani ai secolului al XI-lea, Lucca se apucă deja de fabricarea țesăturilor și am ști mult mai multe despre aceste începuturi ale renașterii economice a Lombardiei dacă informațiile noastre nu ar fi de o sărăcie deplorabilă[80].

Oricât de preponderentă va fi fost influența venețiană asupra Italiei, ea nu s-a făcut simțită acolo în exclusivitate. Sudul peninsulei dincolo de Spoleto și de Benevent, era încă și a rămas până la venirea normanzilor în secolul al XI-lea, în stăpânirea Imperiului Bizantin. Bari, Tarent (Tàranto), Neapole, dar mai ales Amalfi p•strau, cu Constantinopolul, raporturi similare cu acelea ale Veneției. Erau locuri de comerț foarte active și care, la fel ca Veneția, de altfel, nu șovăiau să facă negoț cu porturile musulmane[81]. Navigația lor nu putea să nu găsească, mai devreme sau mai târziu, concurenți printre locuitorii orașelor de coastă situate mai la nord. Și, într-adevăr, de la începutul secolului al XI-lea, e văzută Genova mai întâi, curând după aceea Pisa, întorcându-și străduințiile către mare. În 935 încă, piratii sarazini jefuiseră Genova. Dar se apropia momentul în care orașul avea să treacă la rândul lui la ofensivă. Nu putea fi vorba, pentru Genova, să încheie cu dușmanii credinței sale tranzacții comerciale, așa cum făcuseră Veneția sau Amalfi. Religiozitatea mistică a Occidentului nu o permitea și prea multă vrăjmășie se adunase de secole împotriva lor. Accesul la mare nu putea fi deschis decât cu forța. Încă din 1015-1016, o expediție este îndreptată de către genovezi, de comun acord cu Pisa, împotriva Sardiniei. Douăzeci de ani mai târziu, în 1034, ei pun stăpânire pentru moment pe Annaba, pe coasta Africii; pisanii, de partea lor, intră victorioși, în 1062, în portul Palermo, căruia îi distrug

[80] K. Schaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker*, pag. 61 (München, 1906).
[81] Heyd. *Histoire du commerce du Levant*, vol. I, pag. 98.

arsenalul. În 1087, flotele celor două oraşe, aţâţate de papa Victor al III-lea, atacă Mehdia[82].

Toate aceste expediţii se explică atât prin elanul religios cât şi prin spiritul de acţiune. Cu totul diferiţi de veneţieni, genovezii şi pisanii se consideră, faţă de Islam, soldaţi ai lui Hristos şi ai bisericii. Ei cred că-i văd pe arhanghelul Gavriil şi pe Sfântul Petru conducându-i la lupta împotriva necredincioşilor şi, doar după ce i-au masacrat pe „preoţii lui Mahomed" şi au prădat Moscheea din Mehdia, semnează un avantajos tratat de comerţ. Catedrala din Pisa, construită după acest triumf, simbolizează admirabil atât misticismul învingătorilor, cât şi bogăţia pe care navigaţia începe să le-o aducă. Coloane şi statui valoroase de marmură aduse din Africa au servit la decorarea ei. Pare că s-a dorit să se dovedească prin splendoarea sa revanşa creştinismului asupra acelor sarazini a căror opulenţă era un obiect de indignare şi de invidie. Cel puţin acesta este sentimentul pe care îl exprimă un înflăcărat poem contemporan.[83]

Una tua in aeternum splendebit ecclesia
Auro, gemmis, margaritis et palliis splendida
(De aceea, biserica ta mândră va străluci în vecie
De aur, nestemate, mărgăritare şi tapiserii).

Astfel, în faţa contraatacului creştin, Islamul se retrage puţin câte puţin. Declanşarea primei cruciade (1096) marchează reculul său definitiv. Încă din 1097, o flotă genoveză se îndrepta spre Antiochia ducându-le cruciaţilor întăriri şi merinde. Doi ani mai târziu, Pisa trimitea corăbii, „la porunca papei", pentru a elibera Ierusalimul. De acum încolo Mediterana întreagă se deschide sau mai curând se redeschide pentru navigaţia occidentală. La fel ca în epoca romană, dreptul navelor la libera intrare în porturi s-a restabilit de la un capăt la celălalt al acestei mări esenţialmente europene.

Puterea Islamului asupra ei a luat sfârşit. Fără îndoială, rezultatele politice şi religioase ale Cruciadei au fost efemere. Regatul Ierusalimului şi principatele Edessei şi Antiochiei au fost recucerite de musulmani în secolul al XII-lea. Dar marea a rămas sub dominaţia

[82] Heyd, *op. cit.*, pag. 121; K. Schaube, *op. cit.*, pag. 49.
[83] E. Du Méril, *Poésies populaires latines du Moyen Âge*, pag. 251. (Paris, 1847).

creştinilor. Ei sunt aceia care, acum, exercită acolo supremaţia economică. Din ce în ce mai mult, întreaga navigaţie le aparţine în „porturile Levantului"[84]. Întreprinderile lor comerciale se înmulţesc cu o rapiditate surprinzătoare în porturile din Siria, în acelea ale Egiptului şi ale insulelor din Marea Ionică. Prin cucerirea Sardiniei (1022), a Corsicii (1091), a Siciliei (1058-1090), ei le răpesc sarazinilor bazele de operaţie care, începând din secolul al IX-lea, le permiseseră să menţină Occidentul în stare de blocadă. Genovezii şi pisanii au cale liberă pentru a se îndrepta spre acele ţărmuri orientale unde se revarsă produsele venite din adâncul Asiei fie cu caravanele, fie prin navigaţia din Marea Roşie şi din Golful Persic, dar şi pentru a frecventa la rândul lor marele port al Bizanţului. Cucerirea oraşului Amalfi de către normanzi (1073), punând capăt comerţului acestei urbe, i-a scutit de concurenţa sa.

Dar progresele lor suscită curând invidia Veneţiei. Ea nu poate fi de acord să împartă cu aceşti noi veniţi un trafic al cărui monopol ţine să-l păstreze. Chiar dacă practică aceeaşi religie, aparţine aceluiaşi popor şi vorbeşte aceeaşi limbă, ea nu mai vede în ei decât nişte duşmani de îndată ce au devenit concurenţi. În primăvara anului 1100, o escadră veneţiană ancorată în faţa insulei Rhodes pândeşte înapoierea flotei pe care Pisa a trimis-o la Ierusalim, se năpusteşte asupra ei pe neaşteptate şi scufundă fără cruţare multe dintre corăbiile sale[85]. Astfel începe – între oraşele maritime – un conflict care va dura tot atâta cât prosperitatea lor. Mediterana nu va mai regăsi acea pace romană pe care Imperiul Cezarilor i-o impusese odinioară. Deosebirea de interese va întreţine acolo, de acum înainte, o ostilitate când surdă, când declarată între rivalii care şi-o dispută.

Dezvoltându-se, comerţul maritim avea firesc să se generalizeze. De la începutul secolului al XII-lea, el atinge ţărmurile Franţei şi ale Spaniei. Vechiul port al Marsiliei revine la viaţă după lunga amorţeală în care a căzut la sfârşitul perioadei merovingiene. În Catalonia,

[84] *Les échelles du Levant* (termen istoric) = nume dat vechilor porturi turceşti din Mediterana Orientală (Constantinopol, Salonic, Smirna, Beirut, Tripoli, Alexandria). – Nota trad.

[85] K. Schaube, *op. cit.*, pag. 125.

Barcelona profită la rândul ei de deschiderea mării. Totuşi, Italia păstrează în mod incontestabil supremaţia în această primă renaştere economică. Lombardia, unde se întâlneşte, la răsărit prin Veneţia şi la apus prin Pisa şi Genova, întreaga activitatea comercială din Mediterana, ia un avânt extraordinar. În această minunată câmpie, oraşele se înalţă cu aceeaşi vigoare ca recoltele. Fertilitatea solului le permite o extindere nelimitată în timp ce avantajul pieţelor favorizează atât importarea materiilor prime cât şi exportarea produselor fabricate. Comerţul declanşează acolo industria şi, în aceeaşi măsură în care el se dezvoltă, Bergamo, Cremona, Lodi, Verona, toate străvechile „Cetăţi", toate fostele „Municipii" romane redobândesc o viaţă nouă şi mult mai animată decât aceea care le însufleţea în antichitate. Curând, activitatea lor debordantă se străduieşte să se extindă în exterior. La sud, ea atinge Toscana; la nord, îşi croieşte drumuri noi peste Alpi. Prin trecătorilor Splügen, Sankt-Bernhard şi Brenner, ea aduce continentului european acel stimul binefăcător pe care l-a primit de la mare[86]. Ea urmează căile naturale pe care le jalonează cursul fluviilor, la est Dunărea, la nord Rinul, la vest Ronul. Încă din 1074, negustori italieni, incontestabil lombarzi, sunt menţionaţi la Paris[87]; iar de la începutul secolului al XII-lea, bâlciurile din Flandra atrăgeau deja un număr considerabil dintre compatrioţii lor[88].

Nimic mai natural decât această apariţie a oamenilor din ţările meridionale pe coasta flamandă. Ea este o consecinţă a atracţiei pe care comerţul o exercită în mod spontan asupra comerţului.

Am constatat deja că, pe durata epocii carolingiene, Ţările de Jos manifestaseră o vitalitate comercială care nu se întâlnea atunci nicăieri în altă parte[89]. Ea se explică lesne prin numărul mare al fluviilor care le parcurg şi care vin să-şi unească acolo apele înainte de a se vărsa în mare: Rinul, Meusa şi Escaut. Anglia şi regiunile scandinave erau prea apropiate de această ţară cu estuare largi şi adânci pentru ca marinarii

[86] A. Schulte, *Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Wastdeutschland und Italien*, vol. I, pag. 80.
[87] K. Schaube, *op. cit.*, pag. 90
[88] Galbert de Bruges, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, ed. H. Pirenne, pag. 28 (Paris, 1891).
[89] V. mai sus pag.25

lor să nu o fi frecventat de timpuriu. Aşa cum s-a văzut mai sus, lor li s-a datorat importanţa pe care au avut-o porturile Duurstede şi Quentovic.

Dar această importanţă a fost efemeră. Ea nu a putut supravieţui epocii invaziilor normande. Cu cât era mai uşor accesul în zonă, cu atât ea atrăgea invadatorii şi cu atât mai mult a avut de suferit de pe urma pustiirilor lor. Aşezarea geografică, care – la Veneţia – salvase prosperitatea comercială, aici avea să contribuie de la sine la distrugerea ei.

Invaziile normande nu fuseseră decât prima manifestare a nevoii de expansiune resimţite de popoarele scandinave. Energia lor debordantă le aruncase concomitent către Europa Occidentală şi către Rusia ca aventurieri jefuitori şi cuceritori. Nu erau nicidecum simpli piraţi. Ei urmăreau, aşa cum o făcuseră odinioară vechii germani faţă de Imperiul Roman, să se instaleze în regiuni mai bogate şi mai fertile decât patria lor şi să-şi creeze acolo aşezări pentru populaţia excedentară pe care aceasta nu o mai putea hrăni. Ei au reuşit finalmente în această acţiune. La răsărit, suedezii s-au fixat de-a lungul căilor naturale care, pe Neva, lacul Ladoga, Lowat, Volhov, Dvina şi Nipru duc de la Marea Baltică la Marea Neagră. La apus, danezii şi norvegienii au colonizat regatele anglo-saxone la nord de Humber şi i-au impus lui Carol cel Simplu să le cedeze, în Franţa, pe ţărmurile Mării Mânecii, ţinutul care, de atunci, a luat numele de Normandia.

Aceste succese au avut ca rezultat orientarea într-o direcţie nouă a activităţii scandinavilor. În cursul secolului al X-lea, ei renunţă la război pentru a se dedica comerţului[90]. Corăbiile lor brăzdează toate mările din Nord, iar acolo nu au a se teme de rivali de vreme ce, dintre popoarele cărora acestea le scaldă teritoriile, doar ei sunt navigatori. E destul să parcurgem savuroasele povestiri cuprinse în *Sagas* pentru a ne face o idee despre îndrăzneala şi inteligenţa marinarilor barbari ale căror aventuri şi fapte eroice le evocă. În fiecare primăvară, imediat ce

[90] W. Vogel, *Zur Nord- und Westeuropäischen Seeschiftfahrt im früheren Mittelalter (Hansische Geschichtsblätter*, vol. XIII [1907], 170); A. Bugge, *Die Nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter. (Vierteljahrschrift für Social und Wirstchafts-geschichte*, vol. IV [1906], pag. 227).

marea e liberă (de ghețuri), ei o iau din loc. Sunt întâlniți în Islanda, în Irlanda, în Anglia, în Flandra, la gurile Elbei, ale Weserului, ale Vistulei, în insulele Mării Baltice, în fundul Golfului Botnic şi al Golfului Finic. Ei au aşezări la Dublin, la Hamburg, al Schwerin, în insulele Gothland. Mulțumită lor, fluxul comercial care, pornit din Bizanț şi din Bagdad, traversează Rusia trecând prin Kiev şi Novgorod, continuă până pe malurile Mării Nordului şi face să se simtă acolo influența sa binefăcătoare. Nu există în istorie nici un fenomen mai curios decât această înrâurire exercitată asupra Europei nordice de către civilizațiile superioare ale Imperiului Grec şi Imperiului Arab, ai căror intermediari au fost scandinavii. În această privință, rolul lor, în ciuda diferențelor de climat, de mediu şi de cultură, apare cu totul asemănător aceluia pe care Veneția l-a jucat în sudul Europei. La fel ca ea, ei au restabilit contactul dintre Orient şi Occident. Şi la fel cum comerțul venețian nu a întârziat să antreneze în acțiunea sa Lombardia, tot aşa navigația scandinavă a suscitat trezirea economică a coastei flamade.

Situația geografică a Flandrei o pregătea în mod strălucit, într-adevăr, să devină etapa occidentală a comerțului din mările din Nord. Ea constituie capătul natural al rutei corăbiilor care sosesc din Anglia sau care, după ce au trecut prin strâmtoarea Sund, la ieşirea din Baltica, se îndreaptă către țările meridionale. Deja, după cum am spus-o, porturile Quentovic şi Duurstede fuseseră frecventate de către normanzi înainte de epoca invaziilor lor. Ele au dispărut, atât unul cât şi celălalt, în timpul năvălirilor. Quentovic nu şi-a mai revenit după distrugeri şi Bruges, a cărui amplasare în fundul golfului Zwin era preferabilă, a fost acela care i-a preluat succesiunea. Cât despre Duurstede, marinarii scandinavi au reapărut acolo de la începutul secolului al X-lea. Totuşi, prosperitatea lui nu s-a menținut prea multă vreme. Pe măsură ce comerțul a luat amploare, el s-a concentrat tot mai mult spre Bruges, mai apropiat de Franța, şi unde conții de Flandra păstrau o apărare de care nu se bucura zona portului Duurstede. Oricum ar sta lucrurile, de altfel, e cert că Bruges a atras din ce în ce mai mult către portul său comerțul nordic şi că dispariția localității Duurstede, în cursul secolului al XI-lea, i-a asigurat definitiv

viitorul. Faptul că monede ale conților de Flandra Arnulf al II-lea și Balduin al IV-lea (965-1035) au fost descoperite în număr considerabil în Danemarca, în Prusia și până în Rusia, atestă, în lipsa unor informații din înscrisuri, relațiile pe care Flandra le întreținea de atunci cu aceste țări prin intermediul marinarilor scandinavi[91]. Raporturile cu coasta engleză din fața lor aveau să fie încă și mai active. Știm că tocmai la Bruges s-a refugiat, către anul 1030, regina anglo-saxonă Emma. Din 991-1002, tariful taxelor de trecere (*tonlieu*) din Londra îi menționează pe flamanzi în fruntea străinilor care fac negoț în oraș[92].

Trebuie să semnalăm printre cauzele importanței comerciale care a caracterizat Flandra atât de timpuriu, existența în această țară a unei industrii autohtone capabile să furnizeze corăbiile care acostau acolo o încărcătură valoroasă pentru drumul de întoarcere. Încă din epoca romană și probabil deja înaintea acesteia, neamuri din vechea Belgie, așezate de-a lungul mării (*Morins* și *Ménapiens*) confecționau țesături de lână. Această industrie primitivă s-a perfecționat sub influența progreselor tehnice introduse de cucerirea romană. Finețea deosebită a lânii oilor crescute pe pășunile revene de pe coastă, a desăvârșit reușita ei. Se știe că mantalele scurte de lână albă (*saies, sagae*) și mantiile lungi (*manteaux, birri*) pe care le producea erau exportate până dincolo de Alpi și că a existat la Tournai (flam. Doornik), la sfârșitul Imperiului, o fabrică de îmbrăcăminte militară. Invazia germanică nu a pus capăt acestei industrii. Francii care au invadat Flandra, în secolul al V-lea, au continuat să o practice, așa cum o făcuseră înaintea lor vechii locuitori. Nu e nici o îndoială că țesăturile frizone despre care vorbește istoriografia secolului al IX-lea, să nu fi fost fabricate în Flandra[93]. Ele apar singurele produse manufacturate făcând, în perioada carolingiană, obiectul unui oarecare comerț. Frizonii le transportau de-a lungul fluviului Escaut, al Meusei și al Rinului și atunci când Carol cel Mare a dorit să răspundă cu cadouri la dovezile de politețe ale califului Harun-al-Rașid, el nu a găsit nimic mai bun de

[91] Engel et Serrure, *Manuel de Numismatique du Moyen Âge*, vol. II, pag. 505.
[92] Lieberman, *Gesetze der Angelsachsen*, vol. I, pag. 233.
[93] H. Pirenne, *Draps de Frise ou draps de Flandre (Vierteljahrschrift für Social und Wirtschaftsgeschichte*, vol. VII [1909], pag. 308).

oferit decât *pallia fresonica*[94]. Trebuie să recunoaştem că acele stofe, la fel de remarcabile prin frumoasele lor culori cât şi prin moliciunea lor, trebuie să fi atras imediat atenţia navigatorilor scandinavi din secolul al X-lea. Nicăieri, în nordul Europei, nu se întâlneau produse mai valoroase şi ele s-au aflat cu siguranţă, alături de blănurile din Nord şi de ţesăturile de mătase arabe şi bizantine, printre obiectele de export cele mai căutate. După toate aparenţele, postavurile care sunt semnalate pe piaţa Londrei către anul O Mie, erau postavuri din Fandra. Iar debuşeele noi pe care le oferea acum navigaţia nu puteau întârzia să dea fabricării lor un nou avânt.

Astfel, comerţul şi industria, aceasta din urmă executată pe loc, primul venind din afară, s-au unit pentru a-i asigura regiunii flamande, încă din secolul al X-lea, o activitate economică ce nu avea să înceteze să se dezvolte. În secolul al XI-lea, progresele realizate sunt deja surprinzătoare. Flandra face negoţ din acel moment cu nordul Franţei, ale cărei vinuri le schimbă contra postavurilor sale. Cucerirea Angliei de către Wilhelm de Normandia, legând de continent această ţară care gravitase până atunci în orbita Danemarcei, a multiplicat raporturile pe care Bruges le întreţinea deja cu Londra. Alături de Bruges, apar şi alte vaduri comerciale: Gand, Ypres, Lille, Douai, Arras, Tournai. Conţii înfiinţează bâlciuri la Thourout, la Messines, la Lille şi la Ypres.

De altfel, Flandra nu a fost singura care să fi resimţit efectele salutare ale navigaţiei din Nord. Repercusiunile i s-au făcut simţite de-a lungul tuturor fluviilor care ajung în Ţările de Jos. Cambrai şi Valenciennes pe Escaut, Liège, Huy, Dinant (Namur) pe Meusa sunt deja menţionate în secolul al X-lea ca centre de comerţ. La fel stau lucrurile pe Rin cu Cologne (Köln) şi Mayence (Mainz). Ţărmurile Mării Mânecii şi ale Atlanticului, mai îndepărtate de focarul de activitate din Marea Nordului, nu prezintă aceeaşi importanţă. Nu găsim nimic de menţionat acolo în afară de Rouen, firește în raporturile cu Anglia, iar mai la sud, Bordeaux, precum şi Bayonne a căror dezvoltare este mai târzie. Cât despre interiorul Franţei şi al Germaniei, ele nu se mişcă decât foarte încet în urma pătrunderii

[94] Lat. *Palla* = mantilă lungă (până la pământ); *pallium* = mantie lungă grecească; cuvertură. În latina bisericească = tapiserie, draperie. – Nota trad.

activității economice care se propagă acolo puțin câte puțin, fie urcând din Italia, fie coborând din Țările de Jos.

Doar în secolul al XII-lea, aceasta, înaintând treptat, transformă definitiv Europa Occidentală. Ea o eliberează din imobilismul tradițional la care o condamna o organizare socială ce depindea exclusiv de legăturile omului cu pământul. Comerțul și industria nu numai că își fac loc alături de agricultură, dar și acționează asupra ei. Produsele sale nu mai servesc în exclusivitate consumului proprietarilor și al lucrătorilor solului: ele sunt antrenate în circulația generală, ca obiecte de schimb sau materii prime. Structurile sistemului domenial care formaseră până atunci cadrul activității economice se sfărâmă, iar societatea întreagă capătă un caracter mai suplu, mai activ și mai variat. Din nou, ca în antichitate, zonele rurale se orientează către orașe. Sub influența comerțului, vechile cetăți romane reînvie și se repopulează, aglomerări negustorești se grupează la poalele zidurilor de incintă ale burgurilor, se așează de-a lungul coastelor maritime, pe malurile fluviilor, al confluența râurilor, în punctele de întâlnire ale căilor naturale de comunicație. Fiecare dintre ele constituie un târg a cărui atracție, proporțională cu importanța sa, se exercită asupra ținutului înconjurător ori se face simțită până departe. Mari sau mici, sunt întâlnite pretutindeni, în medie, se găsește câte una la cinci leghe pătrate de teren. Aceasta pentru că ele au devenit, într-adevăr, indispensabile societății. Ele au introdus în societate o diviziune a muncii de care ea nu s-ar mai putea lipsi. Între ele și zonele rurale se stabilește un schimb reciproc de servicii. O solidaritate din ce în ce mai strânsă le leagă, satele îngrijindu-se de aprovizionarea cu alimente a orașelor, iar orașele furnizându-le în compensație produse comerciale și obiecte fabricate. Viața materială a orășeanului depinde de țăran, dar viața socială a țăranului depinde de orășean. Căci orășeanul (burghezul) îi dezvăluie un mod de existență mai confortabil, mai rafinat care, stârnindu-i dorințele, îi înmulțește nevoile și îi ridică nivelul de trai (*standard of life*). Și nu doar în acest domeniu apariția orașelor a determinat în forță progresul social. Ea a contribuit la acesta și prin răspândirea în lume a unei concepții asupra muncii. Înaintea ei, munca era servilă, cu ea devine liberă, iar consecințele acestui fapt,

asupra căruia va trebui să revenim, au fost incalculabile. Să mai adăugăm, în fine, că renaşterea economică la a cărei înflorire a fost martor secolul al XII-lea, a revelat puterea capitalului şi vom fi spus destul pentru a arăta că puține epoci au exercitat repercusiuni mai profunde asupra societății.

Înviorată, transformată şi lansată pe calea dezvoltării, Europa nouă seamănă de fapt mai mult cu Europa antică decât cu Europa carolingiană. Căci, de la prima, ea a redobândit acea caracteristică esențială de a fi o zonă de oraşe. Am putea chiar afirma că dacă, în organizarea politică, rolul oraşelor a fost mai mare în antichitate decât în evul mediu, în schimb influența lor economică a depăşit cu mult în acesta din urmă ceea ce fusese în prima. Dacă ne gândim bine, marile cetăți comerciale au fost relativ rare în provinciile vastice ale Imperiului Roman. Nu găsim de citat ca atare decât Neapole, Milano, Marsilia şi Lyon. Nu există acolo nimic de acest gen care să poată fi comparat cu porturi ca Veneția, Pisa, Genova sau Bruges ori centre industriale ca Milano, Florența, Ypres şi Gand. În Galia, se pare că importanța luată în secolul al XII-lea de vechi cetăți ca Orléans, Bordeaux, Cologne (Köln), Nantes, Rouen etc. a întrecut-o cu mult pe aceea pe care ele o arătaseră sub conducerea Cezarilor. În fine, dezvoltarea economică a Europei medievale a depăşit limitele pe care le atinsese în Europa romană. În loc să se oprească de-a lungul Rinului şi al Dunării, ea se răspândeşte în vechea Germanie şi se întinde până la Vistula. Regiuni care nu erau străbătute la începutul erei creştine decât de rari negustori de chihlimbar şi de blănuri şi care păreau la fel de neospitaliere ca centrul Africii pentru strămoşii noştri, sunt acum acoperite de o grădină de oraşe. Trecătoarea Sund, pe care nici o navă de comerț romană nu o traversase vreodată, este însufleţită de trecerea continuă a corăbiilor. Se navighează pe Baltica şi pe Marea Nordului la fel ca pe Mediterană. Există aproape tot atâtea porturi pe malurile uneia ca şi pe ale celeilalte. De ambele părți, comerțul foloseşte resursele pe care natura le-a pus la dispoziția sa. El domină cele două mări interioare care închid între ele țărmurile atât de admirabil croite ale continentului european. La fel cum oraşele italiene i-au împins înapoi pe musulmanii din Mediterană, tot aşa, în cursul secolului al

XII-lea, oraşele germane îi izgonesc pe scandinavii din Marea Nordului şi din Baltica, pe care se desfăşoară navigaţia hansei teutone.

Astfel, expansiunea comercială care a debutat sub acţiunea celor două centre mulţumită cărora Europa se găsea în contact, prin Veneţia şi prin Flandra, cu lumea orientală, s-a răspândit ca o epidemie binefăcătoare de-a lungul întregului continent[95]. Propagându-se către interior, mişcarea venită din Nord şi cea venită din Sud au sfârşit prin a se întâlni. Contactul între ele s-a realizat la mijlocul căii naturale care duce de la Bruges la Veneţia, în câmpia din Champagne, unde, încă din secolul al XII-lea, se înfiinţează bâlciurile celebre de la Troyes, de la Lagny, de la Provins şi de la Bar-sur-Aube, care, până la sfârşitul secolului al XIII-lea, au jucat, în Europa medievală, rolul de bursă şi de *clearing house* (birou de cliring/decontare).

[95] Începând din secolul al XII-lea, după ce invazia pecenegilor a nimicit oraşele comerciale din sudul Rusiei şi a închis drumul care lega Marea Neagră de Marea Baltică, doar prin intermediul navigaţiei italiene s-au păstrat legăturile Europei nordice cu Orientul. Situaţia care s-a stabilit de atunci şi care este în parte o întoarcere la aceea care existase sub Imperiul Roman, a avut consecinţe economice de cea mai mare importanţă, dar de care nu ne vom ocupa aici, întrucât sunt posterioare epocii formării oraşelor.

Capitolul al V-lea

NEGUSTORII

În lipsă de informații, așa cum se întâmplă aproape întotdeauna în cazul problemelor de origine, e imposibil să se descrie cu o precizie suficientă formarea clasei negustorești care a declanșat și a răspândit de-a lungul Europei occidentale mișcarea comercială căreia tocmai i-am schițat începuturile.

În anumite regiuni, comerțul apare ca un fenomen străvechi și spontan. Așa au stat lucrurile, de exemplu, încă din zorii istoriei, în Grecia și în Scandinavia. Navigația este acolo cel puțin la fel de veche ca agricultura. Totul îi îndemna pe oameni să i se dedice: conturul tăiat adânc, al litoralului, mulțimea de mici porturi adăpostite, atracția insulele sau a țărmurilor care se profilau la orizont și care îi îmbia cu atât mai mult să se aventureze pe mare cu cât solul natal era mai neroditor. Vecinătatea unor civilizații mai vechi și prost apărate promitea în plus prădăciuni rentabile. Pirateria a fost inițiatoarea traficului maritim. La navigatorii greci din epoca lui Homer ca și la vikingii normanzi, ele s-au dezvoltat timp îndelungat în bună înțelegere.

Nimic asemănător, trebuie s-o spunem, nu se întâlnește în evul mediu. Nu se descoperă acolo nici o urmă a acelui comerț eroic și barbar. Vechii germani care au invadat provinciile romane în secolul al V-lea erau complet străini de viața maritimă. Ei s-au mulțumit să-și însușească pământul, iar navigația mediteraneană a continuat la fel ca în trecut să-și îndeplinească rolul care îi revenise sub Imperiu.

Invazia musulmană, care i-a provocat pieirea și a închis accesul la mare, nu a provocat nici o reacție. S-a acceptat faptul împlinit, iar continentul european, lipsit de debușeele sale tradiționale, s-a izolat

pentru vreme îndelungată într-o civilizație esențialmente rurală. Negoțul sporadic practicat, în perioada carolingiană, de evrei, de negustori ambulanți și de comercianți de ocazie era prea redus și a fost de altfel prea completamente distrus de incursiunile normanzilor și ale sarazinilor pentru a fi tentați să facem din el precursorul renașterii comerciale ale cărei prime simptome sunt surprinse în secolul al X-lea.

Se poate admite, cum ar părea natural să se presupună la prima vedere, că, în interiorul maselor agricole, s-ar fi format puțin câte puțin o clasă negustorească? Nimic nu ne permite să o credem. În organizarea socială din evul mediu timpuriu, în care fiecare familie este legată de pământ din tată în fiu, nu se observă defel ceva ce ar fi putut să-i împingă pe oameni să schimbe o existență asigurată de posesiunea solului pentru existența aleatoarie și precară a comerciantului. Pofta de câștig și dorința de a-și îmbunătăți situația trebuie să fi fost de altfel foarte puțin răspândite în rândul unei populații obișnuite cu un mod de viață tradițional, neavând nici un contact cu exteriorul, pe care nici o noutate și nici o curiozitate nu o tentau și căreia, fără îndoială, îi lipsea totalmente spiritul de inițiativă. Frecventarea micilor târguri înființate în cetăți și în burguri nu el aducea țăranilor decât beneficii prea mici pentru a le inspira dorința sau a-i face măcar să întrezărească posibilitatea unui gen de viață bazat pe schimb. Ideea de a-și vinde pământul pentru a face rost de bani lichizi nu i-a venit cu siguranță nici unuia dintre ei. Starea societății și a moravurilor se opunea imperios la așa ceva. De fapt, nu există nici cea mai mică dovadă că cineva s-ar fi gândit vreodată la o operație atât de ciudată și atât de hazardată.

Anumiți istorici au încercat să-i considere ca strămoși ai negustorilor din evul mediu pe acei servitori pe care marile abații îi trimiteau să procure din afară mărfurile necesare traiului lor și uneori, fără îndoială, și să vândă în târgurile vecine excedentul recoltelor lor sau al culesului viilor. Această ipoteză, oricât de ingenioasă ar fi, nu rezistă la examinare. În primul rând, „negustorii mănăstirești" erau prea puțin numeroși pentru a exercita o influență de oarecare greutate. În plus, ei nu erau neguțători independenți, ci slujbași aflați exclusiv în serviciul stăpânilor lor. Nu se constată că ei ar fi practicat comerțul pe

cont propriu. Nu s-a reuşit şi nu se va reuşi cu siguranţă niciodată să se stabilească vreo legătură de filiaţie între ei şi clasa negustorească ale cărei origini le căutăm aici.

Tot ce putem afirma cu certitudine este că profesia de comerciant apare la Veneţia într-o epocă în care nimic încă nu permite să i se prevadă extinderea în Europa occidentală. Cassiodor, în secolul al VI-lea, îi descrie deja pe veneţieni ca pe un popor de marinari şi de negustori. În secolul al IX-lea, ştim cu certitudine că foarte mari averi se clădiseră în oraş. Tratatele de comerţ pe care Veneţia le-a încheiat încă de atunci cu împăraţii carolingieni sau cu aceia ai Bizanţului nu pot, de altminteri, să lase vreo îndoială asupra felului de viaţă al locuitorilor ei. Nu deţinem, din nefericire, nici o informaţie privind modul în care ei şi-au acumulat capitalurile şi şi-au practicat negustoria. Este mai mult decât probabil că sarea, prelucrată în insulele lagunei, a fost foarte de timpuriu obiectul unui export rentabil. Cabotajul de-a lungul ţărmurilor Adriaticii şi mai ales relaţiile oraşului cu Constantinopolul au adus beneficii încă şi mai mari. Eşti şocat să vezi în ce măsură exercitarea negoţului veneţian este deja perfecţionată încă în secolul al X-lea[96]. La o epocă în care, în tot restul Europei, învăţătura este monopolul exclusiv al clerului, la Veneţia practica scrierii este larg răspândită şi e imposibil să nu se pună acest fenomen neobişnuit în legătură cu dezvoltarea comercială.

Se mai poate presupune cu o mare verosimilitate că şi creditul a contribuit foarte devreme la a o face să ajungă la punctul pe care l-a atins. Fără îndoială, informaţiile noastre în această privinţă nu sunt mai vechi decât începutul secolului al XI-lea. Dar cutuma împrumutului maritim apare deja atât de dezvoltată la acea epocă, încât e necesar să-i devansăm originea la o dată anterioară.

Negustorul veneţian împrumută de la un deţinător de capital, în schimbul unei dobânzi care se ridică în general la 20%, sumele necesare alcătuirii unei încărcături. O navă este închiriată de mai mulţi comercianţi acţionând în comun. Pericolele navigaţiei au drept consecinţă organizarea expediţiilor maritime prin flotile cuprinzând mai

[96] R. Heynen, *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, pag. 81.

multe vase, prevăzute cu echipaje numeroase înarmate cu grijă[97]. Totul arată că beneficiile sunt extrem de mari. Dacă, în această privinţă, documentele veneţiene nu ne oferă deloc precizări, putem compensa tăcerea lor mulţumită surselor genoveze. În secolul al XII-lea, împrumutul maritim, echiparea corăbiilor, formele de negoţ sunt aceleaşi de o parte şi de alta[98]. Ceea ce ştim despre enormele beneficii realizate de marinarii genovezi, trebuie deci să fie adevărat şi pentru precursorii lor din Veneţia. Şi ştim destule despre aceasta pentru a putea afirma că negustoria şi numai negustoria a putut, de ambele părţi, să asigure capitaluri considerabile pentru cei a căror şansă a ajutat energia şi inteligenţa[99].

Dar secretul îmbogăţirii atât de rapide şi atât de timpurii a negustorilor veneţieni se găseşte incontestabil în strânsa înrudire dintre organizarea lor comercială şi aceea a Bizanţului, iar prin Bizanţ cu organizarea comercială a antichităţii. În realitate, Veneţia nu aparţine Occidentului decât prin poziţia ei geografică; prin modul de viaţă şi prin spiritul care o animă, ea îi este străină. Primii colonişti ai lagunelor, fugari din Aquileia şi din cetăţile vecine, au adus acolo metodele şi instrumentele economice ale lumii romane. Raporturile constante şi din ce în ce mai dinamice care, de atunci, nu au încetat să lege oraşul de Italia bizantină şi de Constantinopol, au salvat acolo şi au dezvoltat acest tezaur de preţ. Într-un cuvânt, între Veneţia şi Orientul în care se păstrează tradiţia milenară a civilizaţiei, contactul nu a fost niciodată pierdut. Navigatorii veneţieni pot fi consideraţi drept continuatorii acelor navigatori sirieni pe care i-am văzut frecventând într-un mod atât de activ, până în zilele invaziei musulmane, portul Marsiliei şi Marea Tireniană. Ei n-au avut nevoie de o ucenicie lungă şi anevoioasă pentru a se iniţia în comerţul de anvergură. Tradiţia lui nu dispăruse vreodată la veneţieni şi asta ajunge

[97] R. Heynen, *Ibid.*, pag. 65.

[98] Eugène-H. Byrne, *Comercial contracts of the Genoese in the Syrian trade of the twelfth century (The quarterly Journal of Economics*, 1916, pag. 128); *Genoese trade with Syria in the twelfth century (American Historical Review*, 1920, pag. 191).

[99] R. Heynen, *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, pag. 18; H. Sieveking, *Die Kapitalistische Entwicklung in den italienischen Staaten des Mittelalters (Vierteljahrschrift für Social und Wirtschaftsgeschichte*, 1909, pag. 15).

pentru a explica locul deosebit pe care aceştia îl ocupă în istoria economică a Europei apusene. E imposibil să nu se accepte faptul că sistemul de drept şi uzanţele comerciale din antichitate constituie cauza superiorităţii pe care ei o manifestă şi a avansului pe care l-au luat[100]. Studii de amănunt vor aduce cu siguranţă cândva dovezi pentru cele avansate de noi aici. Nu e nici o îndoială că influenţa bizantină, atât de izbitoare în organizarea politică a Veneţiei pe durata primelor secole, nu ar fi impregnat şi organizarea ei economică. În restul Europei, profesia de comerciant s-a desprins târziu dintr-o civilizaţie în care orice urmă i se pierduse de mult timp. La Veneţia, ea este contemporană cu formarea cetăţii; ea este acolo un vestigiu al lumii romane.

Veneţia a exercitat indiscutabil o înrâurire profundă asupra celorlalte oraşe maritime care, în cursul secolului al XI-lea, au început să se dezvolte: Pisa şi Genova mai întâi, apoi Marsilia şi Barcelona. Dar ea nu pare să fi contribuit la formarea clasei negustoreşti mulţumită căreia activitatea comercială s-a răspândit puţin câte puţin de pe ţărmurile mării până în interiorul continentului. Ne găsim aici în prezenţa unui fenomen cu totul diferit şi pe care nimic nu ne permite să-l legăm de organizarea economică a antichităţii. Fără îndoială, se întâlnesc de timpuriu negustori veneţieni în Lombardia şi la nord de Alpi. Dar nu se constată că ei ar fi întemeiat undeva vreo colonie. Condiţiile comerţului terestru sunt, de altminteri, prea diferite de acelea ale comerţului maritim pentru a putea fi tentaţi să le atribuim o influenţă pe care nici un text de altfel nu ne-o dezvăluie.

Secolul al X-lea a fost acela în cursul căruia s-a reconstituit, în Europa continentală, o clasă de negustori de profesie a cărei dezvoltare, foarte lentă la început, se accelerează pe măsură ce se înaintează în secolul următor[101]. Creşterea populaţiei, care începe să se manifeste în aceeaşi perioadă, este cu siguranţă în raport direct cu acest fenomen. Ea a avut ca rezultat, într-adevăr, desprinderea de munca ogoarelor a

[100] Asupra caracterului roman al dreptului veneţian, cf. L. Goldschmidt, *Handbuch des Handelsrechts*, vol. I, pag. 150, n. 26 (Stuttgart, 1891).

[101] H. Pirenne, *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme* (*Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres*, 1914, pag. 258).

unui număr tot mai însemnat de indivizi ce s-au dedicat acestei existențe nomade și riscante care, în toate civilizațiile agricole, reprezintă soarta celor care nu mai găsesc mijloacele de a se căpătui pe un lot de pământ. Ea a sporit masa vagabonzilor oscilând de colo-colo prin societate, trăind de azi pe mâine din pomenile mănăstirilor, năimindu-se în timpul recoltei, angajându-se în armate la vreme de război și nedându-se înapoi nici de la hoție, nici de la prădăciuni atunci când se prezenta ocazia. Tocmai în această masă de dezrădăcinați și de aventurieri trebuie căutați fără nici o îndoială primii adepți ai comerțului. Modul lor de viață îi împingea de la sine către locurile în care mulțimea oamenilor le îngăduia să spere în oarece șansă de câștig sau într-o întâlnire norocoasă. Chiar dacă frecventau cu asiduitate pelerinajele, ei nu erau desigur mai puțin atrași de porturi, de târguri și de bâlciuri. Ei se tocmeau ca mateloți, ca edecari de corăbii, ca docheri sau hamali. Caracterele energice, călite de experiența unei vieți pline de neprevăzut, trebuie să se fi găsit din abundență printre ei. Mulți cunoșteau limbi străine și erau la curent cu moravurile și cu cerințele din țări diferite[102]. Când se ivea o întâmplare favorabilă – și se știe cât de numeroase sunt întâmplările în existența unui vagabond – ei erau deosebit de pricepuți în a trage folos din ea. Un câștig mic, cu îndemânare și cu inteligență, se poate transforma într-un câștig mare. Așa trebuie să se fi întâmplat mai ales într-o epocă în care circulația redusă și raritatea relativă a mărfurilor oferite la consum au determinat în mod firesc menținerea prețurilor la un nivel foarte ridicat. Perioadele de foamete, pe care această circulație insuficientă le multiplica de-a lungul Europei, când într-o provincie, când într-alta, sporeau încă șansele de îmbogățire pentru cine știa să le folosească[103]. Erau de ajuns câțiva saci de grâu transportați la țanc la locul potrivit pentru a realiza beneficii impresionante. Pentru un om iscusit și care nu-și precupețea

[102] *Liber Miraculorum Sancte Fidis* („Cartea minunilor Sfintei Fides"), ed. A. Bouillet, pag. 63, spune referitor la un negustor: „*et sicut negociatori diversas orbis partes discurrenti, erant ei terre marisque nota itinera ac vie publicae diverticula, semite, leges moresque gentium ac lingue*" („și aidoma unui negustător care străbătea în fugă diferitele părți ale lumii, îi erau cunoscute drumurile pământului și ale mării și răscrucile drumului public, potecile, legile și obiceiurile și limbile neamurilor").

[103] F. Kurschmann, *Hungersnöte im Mittelalter* (Leipzig, 1900).

eforturile, norocul îi rezerva deci operaţiuni rodnice. Şi, cu siguranţă, din mijlocul masei mizerabile a acestor coate-goale rătăcitori prin lume, nu au întârziat să apară destui parveniţi.

Deţinem din fericire unele informaţii apte să aducă dovada că aşa au stat într-adevăr lucrurile. Ajunge să o citãm pe cea mai caracteristică dintre ele, biografia Sfântului Godric din Finchale.[104]

El s-a născut către sfârşitul secolului al XI-lea, în Lincolnshire, din ţărani săraci, şi a fost obligat să se străduiască încă din copilărie să găsească mijloace de trai. Ca mulţi alţi oropsiţi din toate timpurile, el bătea plajele, în căutarea epavelor aruncate de valuri. Mai târziu e văzut, poate în urma vreunei descoperiri norocoase, făcându-se negustor ambulant şi cutreierând ţara încărcat cu marfă de calitate proastă. Cu timpul, el adună ceva bani şi, într-o bună zi, se alipeşte unei cete de neguţători întâlnite în cursul peregrinărilor sale. El o urmează din târg în târg, din bâlci în bâlci, din oraş în oraş. Devenit astfel comerciant de profesie, el realizează rapid beneficii destul de însemnate pentru a-i permite să se asocieze cu alţi ortaci, să închirieze o corabie împreună cu ei şi să practice cabotajul de-a lungul coastelor Angliei şi ale Scoţiei, ale Danemarcei şi ale Flandrei. Asociaţia merge strună. Operaţiile sale constau în a transporta în străinătate produse despre care ştie că sunt rare acolo şi a achiziţiona în schimb mărfuri de care are grijă să se descotorosească în locurile unde cererea pentru ele este cea mai mare şi unde poate obţine, în consecinţă, câştigurile cele mai bune. După câţiva ani, acest prudent obicei de a cumpăra ieftin şi a vinde foarte scump a făcut din Godric un om foarte bogat. În acel moment, atins de graţia divină, el renunţă subit la viaţa pe care a dus-o până atunci, îşi împarte averea săracilor şi devine pustnic.

Istoria Sfântului Godric, dacă îi suprimăm deznodământul mistic, a fost aceea a multor altora. Ea ne arată, cu o limpezime perfectă, cum de un om plecat de la nimic a putut strânge, într-un timp relativ scurt, un capital considerabil. Împrejurările şi norocul au contribuit,

[104] *Libellus de vita et miraculis S. Godrici, hermitae de Finchale, auctore Reginaldo monacho Dunelmensi*, ed. Stevenson (Londra, 1845). Importanţa acestui text pentru istoria economică a fost foarte bine reliefată de W. Vogel, *Ein Seefahrender Kaufmann um 1100 (Hansische Geschichtesblätter*, vol. XII [1912], pag. 239).

fără îndoială, din plin la bogăția lui. Dar cauza esențială a succesului său, iar biograful contemporan căruia îi datorăm această poveste insistă pe larg asupra ei, este inteligența sau, mai bine spus, simțul afacerilor[105]. Godric ne apare ca un o chibzuit, dotat cu acel instinct al comerțului care nu e greu de întâlnit în toate epocile, la caracterele întreprinzătoare. Urmărirea profitului dirijează toate acțiunile sale și se recunoaște cu claritate la el acel faimos „spirit capitalist" (*spiritus capitalisticus*) despre care s-a dorit să ne facă să credem că data doar de la Renaștere. E imposibil să se susțină că Godric nu a practicat negoțul decât pentru a se îngriji de nevoile sale zilnice. În loc să îngrămădească în fundul unui cufăr banii pe care i-a câștigat, el nu se servește de ei decât pentru a-și susține și a-și extinde comerțul. Nu mi-e teamă să folosesc o expresie prea modernă spunând că beneficiile pe care el le realizează sunt utilizate treptat pentru a-și spori capitalul rulant. Este chiar surprinzător de observat că însăși conștiința acestui viitor călugăr este complet liberă de orice scrupule religioase. Grija lui de a căuta pentru fiecare marfă târgul în care ea va aduce câștigul maxim este în opoziție flagrantă cu blamul cu care biserica lovește orice fel de speculă și cu doctrina economică a „prețului just"[106].

---

[105] *„Sic itaque puerilibus annis simpliciter domi transactis, coepit adolescentior prudentiores vitae vias excolere et documenta secularis providentiae sollicite et exercitate perdiscere. Unde non agriculturae delegit exercitia colere, sed potius, quae sagacioris animi sunt, rudimenta studuit arripiendo exercere. Hinc est quod mercatoris aemultus studium, coepit mercimonii frequentare negotium, et primitus in minoribus quidem et rebus pretii inferioris, coepit lucrandi officia discere; postmodum vero paulatim ad majoris pretii emolumenta adolescentiae suae ingenia promovere". Libellus de Vita S. Godrici*, pag. 25. („Așadar, după ce și-a petrecut anii copilăriei acasă, în simplitate, prinse, când a mai înaintat în vârstă, să cultive căile mai chibzuite ale vieții și să învețe cu sârg și mult exercițiu dovezile prevederii pământești. *De aceea, n-a ales să cultive îndeletnicirile agriculturii, ci mai degrabă s-a străduit să practice, [deprinzându-le] pe furate, acele principii elementare care țin de un spirit mai ager.* Așa se face că, depunând râvnă în îndeletnicirea de negustor, a început să practice negoțul cu mărfuri, și anume la început prinse a deprinde căile de câștig, ocupându-se de lucruri mai mărunte și cu un preț mai scăzut; mai apoi, însă, prinse să-și îndrepte încetul cu încetul iscusințele tinereții sale înspre câștiguri de mai mare valoare").

[106] *„Qui comparat rem ut illam ipsam integram et immutatam dando lucretur, ille est mercator qui de templo Dei ejicitur"* („Cel care cumpără un lucru pentru ca, dând [la rândul său] acel lucru întreg și neschimbat, să obțină câștig, acela este negustorul ce

Averea lui Godric nu se explică doar prin iscusinţa comercială. Într-o societate încă atât de brutală ca cea din secolul al XI-lea, iniţiativa privată nu putea reuşi decât recurgând la asociere. Prea multe pericole pândeau existenţa nomadă a negustorului pentru a nu-i impune în primul rând necesitatea de a se grupa pentru a se apăra. Încă şi alte motive îl împingeau să-şi caute tovarăşi. Dacă la bâlciuri şi la târguri apărea vreo reclamaţie, acesta găsea printre ei martorii sau garanţiile care răspundeau pentru el în justiţie. Împreună cu ei, el putea cumpăra *en gros* mărfuri care, redus la propriile sale resurse, ar fi fost incapabil să le achiziţioneze. Creditul său personal sporea cu creditul colectivităţii din care făcea parte şi, datorită ei, el putea mai uşor să facă faţă concurenţei rivalilor săi. Biograful lui Godric ne informează în termeni potriviţi că tocmai din ziua în care eroul lui s-a asociat cu o ceată de negustori voiajori, afacerile sale au luat avânt. Acţionând astfel, el nu a făcut altceva decât să se supună cutumei. Comerţul din evul mediu timpuriu e conceput doar sub această formă primitivă pentru care caravana este manifestarea caracteristică. El nu este posibil decât mulţumită siguranţei reciproce pe care ea o stabileşte între membrii săi, disciplinei pe care le-o impune, reglementărilor la care îi supune. Fie că e vorba de comerţ maritim ori de comerţ terestru, tabloul este întotdeauna acelaşi. Corăbiile nu navighează decât reunite în flotile, după cum negustorii nu străbat ţara decât în cete. Securitatea nu există pentru ei decât dacă este garantată prin forţă, iar forţa este consecinţa grupării.

Ar fi o totală eroare să se vadă în asociaţiile negustoreşti ale căror urme pot fi relevate încă din secolul al X-lea, un fenomen îndeosebi germanic. E adevărat că termenii folosiţi pentru a le desemna, în nordul Europei, *gildes* şi *hanses*, sunt originari din Germania. Dar *faptul* grupării se întâlneşte peste tot în viaţa economică şi oricare ar fi diferenţele de amănunt pe care le prezintă în funcţie de regiune, în ceea ce are esenţial, el este pretutindeni acelaşi.

---

este alungat din biserica Domnului"). Decretum I, dist. 88, c. 11. Pentru punctul de vedere al bisericii în materie de comerţ, v. F. Schaube, *Der Kampf gegen den Zinswucher, ungerechten Preis und unlauteren Handel im Mittelalter* (Freiburg im Breisgau, 1905).

pentru că pretutindeni existau aidoma condițiile care l-au făcut indispensabil. În Italia, ca și în Țările de Jos, comerțul nu s-a putut răspândi decât prin întrajutorare. Acele *frairies, charités* și *compagnies*[107] negustorești din țările de limbă romanică sunt exact corespondentele ghildelor și ale hanselor din regiunile germanice[108]. Ceea ce a dominat organizarea economică nu sunt defel „caracterele specifice naționale", ci necesitățile sociale. Instituțiile primitive ale comerțului au fost la fel de cosmopolite ca cele ale feudalității.

Izvoarele ne permit să ne facem o idee precisă privind trupele de negustori care, începând din secolul al X-lea, se întâlnesc, din ce în ce mai numeroase, în Europa occidentală[109]. Trebuie să ni le închipuim ca pe niște cete înarmate, ai căror membri echipați cu arcuri și săbii încadrează cai și care încărcate cu saci, baloturi și butoaie. În fruntea caravanei merge un purtător de fanion. O Căpetenie, *Hansgraf* (Conte al hansei)[110] ori *Doyen* (Decan), își exercită autoritatea asupra „companiei". Aceasta se compune din *frères* (frați) legați unii de alții printr-un jurământ de fidelitate. Un spirit de solidaritate strânsă însuflețește întregul grup. După toate aparențele, mărfurile sunt cumpărate și vândute în comun, iar beneficiile repartizate proporțional cu aportul fiecăruia în asociație.

Se pare, cu adevărat, că aceste companii au efectuat, de regulă, călătorii foarte îndepărtate. Ne-am înșela totalmente dacă ne-am imagina comerțul acelei epoci ca pe un comerț local, limitat strict la orbita unui târg regional. Am constatat deja că unii comercianți italieni au înaintat până la Paris și până în Flandra. La sfârșitul secolului al

---

[107] *Frairie* – în fr. veche *frarie*, din latina târzie *fratria* = societate, grup social, confrerie. În prezent regionalism = serbare a unei bresle; *Charités* – de la lat. *caritas* = asociații de caritate, de întrajutorare; *Compagnie* = companie = asociere de persoane pentru o acțiune comună ori cu statute comune. – Nota trad.

[108] Se întâlnește chiar o organizare asemănătoare în Dalmația. V. C. Jirecek, *Die Bedeutung von Raguza in der Handelsgeschichte des Mittelalters (Almanak der Akad. Der Wissenschaften in Wien.* 1899, pag. 382).

[109] W. Stein, *Hansa* (*Hansische Geschichtsblätter*, vol. XV [1909], pag. 539; H. Pirenne, *La Hanse flamande de Londres* (*Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres*, 1899, pag. 80).

[110] În germana timpurie *Hansa* = trupă. – Nota trad.

X-lea, portul Londrei este frecventat în mod regulat de negustorii din Cologne (Köln), din Huy, din Dinant, din Flandra şi din Rouen. Un text ne vorbeşte despre neguţători din Verdun făcând negoţ cu Spania[111]. În valea Senei, Hansa pariziană a negustorilor de apă (apari) este în raporturi permanente cu Rouen. Biograful lui Godric, povestindu-ne expediţiile sale în Baltica şi în Marea Nordului, ne informează totodată şi despre cele ale însoţitorilor lui.

Aşadar marele comerţ sau, dacă preferăm un termen mai precis, comerţul la mare distanţă este acela care a reprezentat caracteristica renaşterii economice din evul mediu. La fel cum navigaţia Veneţiei şi a oraşului Amalfi, iar mai târziu cea a Pisei şi a Genovei se lansează încă de la început în călătorii lungi peste mări, tot aşa negustorii de pe continent îşi duc viaţa vagabondă parcurgând suprafeţe întinse[112]. Acesta era, pentru ei, singurul mijloc de a realiza beneficii considerabile. Pentru a obţine preţuri ridicate, era nevoie să meargă să caute departe produsele pe care le găseau acolo din belşug, pentru a le putea revinde apoi cu profit, în locurile în care lipsa lor le mărea valoarea. Cu cât era mai îndepărtată călătoria neguţătorului, cu atât era mai profitabilă. Şi e lesne de înţeles faptul că momeala câştigului va fi destul de puternică pentru a contrabalansa oboseala, riscurile şi pericolele unei existenţe nomade şi expuse oricăror întâmplări. Exceptând perioada de iarnă, negustorul din evul mediu este permanent pe drumuri. Texte englezeşti din secolul al XII-lea îl desemnează pitoresc sub numele de „picioare prăfuite" (*pieds poudreux*, lat. *Pedes pulverosi*)[113].

---

[111] Pigeonneau, *Histoire du commerce de la France*, vol. I, pag. 104.

[112] V. textul citat la pag.76 şi adăugaţi acest pasaj din Galbert de Bruges, ed. Pirenne, pag. 152, reproducând plângerile locuitorilor oraşului Bruges împotriva contelui Wilhelm de Normandia: *„Nos in terra hac clausit ne negociari possemus, imo quicquid hactenus possedimus sine lucro, sine negociatione, sine acquisitione rerum consumpsimus"* (*„Ne-am închis în acest ţinut ca să nu putem face comerţ*, ba mai mult, orice lucru am avut până acum, pe acela l-am consumat, fără câştig, fără negustorie, fără dobândirea [altor] bunuri").

[113] Ch. Gross, *The court of piepowder (The Quarterly Journal of Economics*, 1906, pag. 231). E vorba acolo de acel *„extraneus mercator vel aliquis transiens per regnum non habens certam mansionem infra vicecomitatum sed vagans, qui vocatur piepowdrous"* („negustorul străin sau cineva în trecere prin ţară, care nu are o locuinţă

Această ființă rătăcitoare, acest vagabond al comerțului trebuie să fi nedumerit încă de la început, prin ciudățenia modului său de viață, societatea agricolă căreia îi contraria toate deprinderile și în care nu îi era destinat nici un loc. El aducea mobilitatea în rândul unor oameni legați de pământ, el dezvăluia unei lumi fidele tradiției și pline de respect față de o ierarhie care fixa rolul și rangul fiecărei clase, o activitate calculatoare și raționalistă pentru care averea, în loc să se măsoare după rangul omului, nu depindea decât de inteligența și de energia acestuia. De aceea nu poți fi surprins dacă a produs indignare. Nobilimea nu a avut niciodată decât dispreț pentru acești parveniți ieșiți nu se știe de unde și cărora nu le putea suporta insolenta bogăție. Ea turba de mânie văzându-i că posedă mai mulți bani decât ea însăși; ea era uimită de faptul că trebuia să recurgă, în momentele de jenă financiară, la punga acestor noi îmbogățiți. Cu excepția Italiei, unde familiile aristocrate nu au ezitat să-și sporească averea interesându-se, în calitate de creditori, de operațiunile comerciale, prejudecata după care a se deda la negoț este egal cu a decădea, a rămas vie în sânul nobilimii până la sfârșitul Vechiului Regim[114].

Cât despre cler, atitudinea sa față de negustori a fost încă și mai defavorabilă. Pentru biserică, existența de comerciant era periculoasă pentru salvarea sufletului. Negutătorul, spune un text atribuit Sfântului Jérôme, nu poate decât anevoie să-i placă lui Dumnezeu. Comerțul le apărea specialiștilor în dreptul canonic drept o formă de camătă. Ei condamnau urmărirea profitului, pe care o confundau cu zgârcenia. Doctrina lor privind „prețul just" voia să impună vieții economice o renunțare și, pe scurt, un ascetism incompatibil cu dezvoltarea firească a acesteia. Orice fel de speculație financiară le apărea ca un păcat. Iar această austeritate nu are nicidecum drept cauză doar stricta interpretare a moralei creștine. Se pare că ea trebuie atribuită și condițiilor de existență ale bisericii. Întreținerea ei, într-adevăr, depindea în exclusivitate de acea organizare domenială despre care s-a văzut mai sus cât de străină era de ideea de acțiune și de beneficiu.

[a se] în interiorul vicecomitatului, ci rătăcind [mereu], care se numește *piepowdrous* = picioare prăfuite").

[114] *Ancien Régime* = organizarea Franței până la Revoluția din 1789. – Nota trad.

Dacă adăugăm la aceasta idealul de sărăcie pe care misticismul adepţilor mişcării de la Cluny îl conferea zelului religios, vom înţelege lesne atitudinea bănuitoare şi ostilă cu care biserica a întâmpinat renaşterea comercială, care a fost pentru ea un obiect de indignare şi de îngrijorare[115].

Trebuie să admitem de altfel că această atitudine a fost binevenită. Ea a avut indiscutabil ca rezultat pe acela de a împiedica patima câştigului să se răspândească fără opreliştj; ea i-a ocrotit într-o oarecare măsură pe cei săraci împotriva celor bogaţi, pe debitori împotriva creditorilor lor. Societatea evului mediu a fost cruţată de flagelul datoriilor care, în antichitatea greacă şi în antichitatea romană s-a abătut atât de greu asupra poporului şi se poate crede că biserica a contribuit mult la acest rezultat fericit. Prestigiul universal de care ea se bucura a acţionat ca o frână morală. Chiar dacă aceasta nu a fost destul de puternică pentru a-i obliga pe negustori să se supună doctrinei „preţului just", ea a avut totuşi destulă forţă pentru a-i împiedica să se lase pradă fără mustrări de cuget dorinţei de profit. Cu siguranţă, mulţi dintre ei se îngrijorau de pericolul la care modul lor de viaţă le expunea mântuirea veşnică. Teama de viaţa viitoare le rodea conştiinţa. Pe patul lor de moarte, numeroşi erau aceia care, prin testament, înfiinţau instituţii de caritate sau alocau o parte din bunurile lor pentru a returna sumele obţinute pe nedrept. Sfârşitul edificator al lui Godric este dovada conflictului care trebuie să se fi purtat foarte des în sufletele lor între atracţia irezistibilă a bogăţiei şi poruncile severe ale moralei religioase pe care meseria lor îi obliga să le încalce neîncetat, proslăvind-o în acelaşi timp[116].

---

[115] Viaţa Sfântului Guidon din Anderlecht (*Acta Sanctorum*, Sept., vol. IV, pag. 42) vorbeşte despre *ignobilis mercatura* (nevrednica negustorie) şi îl numeşte pe un negustor care l-a îndemnat pe sfânt să se ocupe de asta *diaboli minister* (unealta diavolului).

[116] Un exemplu al convertirii unui negustor, absolut similar celui al lui Godric, ne este furnizat la aceeaşi epocă de *Vita Theogeri. Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. XII, pag. 457. V. şi în *Gestes des évêques de Cambrai*, ed. Ch. De Smedt (Paris, 1880), povestea negustorului Werimbold care, după ce şi-a făurit o avere considerabilă, renunţă la bunurile sale şi sfârşeşte ca pustnic.

Condiția juridică a negustorilor a reușit să le facă, în această societate pe care o nedumereau din atâtea motive, un loc cu totul deosebit. Ca o consecință a însăși vieții nomade pe care o duceau, ei apăreau pretutindeni ca străini. Nimeni nu cunoștea originea acestor eterni călători. Indiscutabil, cei mai mulți dintre ei erau născuți din părinți neliberi pe care îi părăsiseră de timpuriu pentru a se lansa în aventuri. Dar servitutea nu se presupune: ea trebuie demonstrată. Normele de drept îl tratează obligatoriu ca om liber pe acela căruia nu i se poate atribui un stăpân. S-a întâmplat așadar ca negustorii, dintre care majoritatea erau fără îndoială fii de șerbi, să trebuiască să fie considerați ca și cum s-ar fi bucurat întotdeauna de libertate. Dezrădăcinându-se din solul natal, ei s-au eliberat *de facto*. În miezul unei organizări sociale în care populația era legată de pământ și în care fiecare era dependent de un senior, ei au prezentat tabloul bizar al unor oameni care se deplasau pretutindeni fără a putea fi revendicați de nimeni. Ei nu au cerut nicicum libertatea: ea le-a fost acordată pentru că era imposibil să se probeze faptul că nu beneficiau de ea. Ei au obținut-o, ca să zicem așa, prin uz și prin prescripție. Într-un cuvânt, la fel cum civilizația agrară făcuse din țăran un om a cărui stare normală era aservirea, tot așa comerțul a făcut din negustor un om a cărui condiție normală a fost libertatea. Din acel moment, în loc să fie supus jurisdicției senioriale și domeniale, el nu a depins decât de jurisdicția publică. Singurele instanțe competente să-l judece au fost tribunalele care mai păstrau încă, în afară de mulțimea curților private, vechea structură a organizării judiciare a statului franc.[117]

Autoritatea publică l-a luat totodată sub oblăduirea sa. Prinții locali, care trebuiau să apere, în comitatele lor, liniștea și ordinea publică și cărora le aparținea poliția drumurilor și paza călătorilor, și-au extins protecția asupra negustorilor. Acționând astfel, ei nu făceau altceva decât să continue tradiția statului ale cărui puteri le uzurpaseră. Deja, în imperiul său agricol, Carol cel Mare se preocupase de menținerea libertății de circulație. El decretase măsuri în favoarea pelerinilor și a comercianților evrei sau creștini, iar capitularele succesorilor săi

[117] H. Pirenne, *L'origine des constitutions urbaines au Moyen Âge (Revue historique*, vol. LVII [1895], pag. 18).

atestă faptul că ei au rămas credincioși acestei politici. Împărații din Casa de Saxonia nu au acționat altfel în Germania, iar regii Franței, imediat ce au avut această putere, au făcut la fel. Prinții aveau, de altminteri, tot interesul să-i atragă pe negustori către țara lor, în care ei aduceau o activitate nouă și sporeau avantajos veniturile din taxele de trecere (*tonlieu*). Foarte de timpuriu, conții sunt văzuți luând măsuri energice împotriva jefuitorilor, veghind la buna rânduială a bâlciurilor și la siguranța căilor de comunicație. În secolul al XI-lea, s-au realizat mari progrese, iar cronicarii constată că există regiuni în care se poate călători cu un sac plin cu aur fără riscul de a fi prădat. Dinspre partea ei, biserica îi lovește cu excomunicarea pe tâlharii la drumul mare, iar „păcile lui Dumnezeu" a căror inițiativă o ia la sfârșitul secolului al X-lea, îi ocrotesc în mod cu totul deosebit pe negustători.

Dar nu e suficient ca negustorii să fie puși sub protecția și jurisdicția puterilor publice. Noutatea profesiei lor mai impune și ca normele juridice create pentru o civilizație clădită pe agricultură să devină mai suple și să corespundă necesităților esențiale pe care ea le pretinde. Procedura judiciară, cu formalismul ei rigid și tradițional, cu tergiversările sale, cu mijloace de probațiune atât de primitive ca duelul, cu abuzul pe care îl face din jurământul care absolvă (de vină), cu „ordaliile" sale care lasă la voia întâmplării soluția unui proces, este pentru comercianți o dificultate permanentă. Ei au nevoie de un sistem de drept mai simplu, mai expeditiv și mai echitabil. La bâlciuri și la târguri se alcătuiește, între ei, o cutumă comercială (*jus mercatorum*) ale cărei prime indicii pot fi surprinse în cursul secolului al X-lea[118]. E foarte probabil că, devreme, ea a pătruns în practica judiciară, cel puțin pentru procesele dintre negustori. Ea trebuie să fi constituit pentru ei un soi de drept propriu a cărui folosire judecătorii nu aveau nici un motiv să le-o refuze[119]. Textele care fac aluzie la acesta nu ne permit

[118] H. Pirenne, *Ibid.*, pag. 30; Goldchmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechts*, pag. 125. – *Usatici* din Barcelona (1064) vorbesc despre un sistem de drept expeditiv aplicabil străinilor. Nu e nici o îndoială că acești străini nu ar fi fost negustori. Cf. Schaube, *op. cit.*, pag. 103.

[119] Alpert, *De diversitate temporum. Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. IV, pag. 718, vorbește despre negustorii din Tiel „*judicia non secundum legem sed secundum voluntatem decernentes*" („care hotărăsc judecățile nu după lege, ci după voința lor).

din păcate să-i cunoaştem conținutul. Era, fără nici o îndoială, un ansamblu de uzanțe născute din exercitarea negoțului şi care s-au răspândit treptat pe măsură ce acesta a luat o dezvoltare mai amplă. Marile bâlciuri, unde se întâlneau periodic negustori din diferite țări şi despre care se ştie că erau dotate cu un tribunal special având misiunea de a face o judecată grabnică, nu ne îndoim că vor fi văzut elaborându-se în primul rând un fel de jurisprudență comercială, pretutindeni aceeaşi în esența ei, în ciuda diferențelor de țară, de limbă şi de sisteme de drept naționale.

Negustorul apare astfel nu doar ca un om liber, dar şi ca un privilegiat. La fel ca nobilul şi clericul, el se bucură de un drept diferit de dreptul comun. Ca şi ei, el se sustrage puterii domeniale şi puterii senioriale care continuă să se întindă asupra țăranilor.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY

Capitolul al VI-lea

FORMAREA ORAŞELOR ŞI A BURGHEZIEI

În nici o civilizaţie viaţa urbană nu s-a dezvoltat independent de comerţ şi de industrie. Diversitatea climatelor, a popoarelor sau a religiilor este la fel de lipsită de importanţă în acest proces ca şi aceea a epocilor. El s-a impus în trecut în oraşele Egiptului, ale Babilonului, ale Greciei, ale Imperiului Roman sau ale Imperiului Arab aşa cum se impune în zilele noastre în acelea din Europa sau din America, din India, din Japonia sau din China. Universalitatea lui se explică prin necesitate. O aglomerare urbană, într-adevăr, nu poate supravieţui decât prin importarea mărfurilor alimentare pe care le aduce din exterior. Dar acestui import trebuie să-i corespundă pe de altă parte un export de produse fabricate care constituie contrapartida sau contravaloarea acestuia. S-a stabilit astfel, între oraş şi împrejurimile sale, o relaţie permanentă de servicii. Comerţul şi industria sunt indispensabile menţinerii acestei dependenţe reciproce: fără importul care asigură aprovizionarea cu alimente, fără exportul care o compensează cu obiecte de troc, oraşul ar pieri[120].

Această stare de lucruri comportă evident o infinitate de nuanţe. În funcţie de perioadă şi în funcţie de loc, activitatea comercială şi activitatea industrială au fost mai mult sau mai puţin preponderente printre populaţiile urbane. Se ştie destul de bine că, în antichitate, o parte însemnată a orăşenilor se compune din proprietari funciari trăind

---

[120] Acestea nu sunt adevărate, firește, decât pentru oraşele plasate în condiţii normale. Statul a trebuit deseori să întreţină populaţii urbane mult prea numeroase pentru a face faţă propriei loc subzistenţe. Aşa s-a întâmplat, de exemplu, la Roma încă de la sfârşitul Republicii. Dar creşterea populaţiei la Roma era rezultatul unor cauze politice, nu al unor cauze economice.

fie din munca, fie din veniturile pământurilor pe care le posedau în exterior. Dar nu e mai puțin adevărat că, pe măsură ce orașele s-au extins, meșteșugarii și comercianții au devenit acolo din ce în ce mai numeroși. Economia rurală, mai veche decât economia urbană, a continuat să existe alături de aceasta; ea nu a împiedicat-o defel să se dezvolte.

Orașele evului mediu ne prezintă un tablou foarte diferit. Comerțul și industria le-au făcut ceea ce au fost. Ele nu au încetat să crească sub influența acestora. În nici o epocă nu se observă un contrast atât de accentuat ca acela care opune organizarea lor socială și economică organizării sociale și economice a zonelor rurale. Niciodată înainte nu a existat, se pare, o clasă de oameni atât de specific, atât de strict urbană precum a fost burghezia medievală[121].

Faptul că originea orașelor din evul mediu se leagă direct, ca un efect de cauza lui, de renașterea comercială despre care s-a vorbit în capitolele precedente, este absolut de netăgăduit. Dovada sa reiese din concordanța izbitoare ce se constată între expansiunea comerțului și aceea a mișcării urbane. Italia și Țările de Jos, unde prima s-a manifestat mai întâi, sunt tocmai țările în care cea de a doua a debutat ori s-a afirmat cel mai repede și cel mai viguros. E lesne de remarcat că, pe măsură ce comerțul progresează, orașele se înmulțesc. Ele apar de-a lungul căilor naturale prin care acesta se propagă. Ele iau naștere, ca să zicem așa, sub pașii lui. La început, nu le întâlnim decât pe malurile mărilor și ale râurilor. Apoi, pătrunderea negustoriei amplificându-se, apar și pe drumurile directe care leagă între ele aceste prime centre de activitate. Exemplul Țărilor de Jos este cu totul caracteristic în această privință. Încă din secolul al X-lea, primele orașe încep să se întemeieze pe țărmul mării sau pe malurile fluviilor Meusa și Escaut (Schelde); regiunea dintre ele, Brabantul, nu le cunoaște încă. Trebuie să așteptăm secolul al XII-lea, pentru a le vedea

[121] Au existat desigur mai târziu, în evul mediu, multe localități purtând numele de orașe și înzestrate cu *franchises* urbane (libertăți, privilegii, scutiri de taxe – n.t.) și ai căror locuitori erau totuși mult mai ocupați cu agricultura decât cu comerțul sau cu industria. Dar acelea au fost formațiuni dintr-o epocă posterioară. Eu mă refer aici la burghezia așa cum s-a constituit ea la început și așa cum a continuat să existe în centrele generatoare de viață urbană.

ivindu-se acolo, de-a lungul drumului care se creează între cele două mari râuri. Şi s-ar putea face pretutindeni constatări similare. O hartă a Europei pe care ar fi marcată importanţa relativă a căilor comerciale ar coincide, sau pe aproape, cu o prezentare a importanţei relative a aglomerărilor urbane.

Fără îndoială, oraşele medievale prezintă o varietate extraordinară. Fiecare dintre ele posedă o fizionomie şi un caracter propriu. Ele se deosebesc unele de altele aşa cum oamenii diferă între ei. Putem totuşi să le împărţim pe familii, să le grupăm conform anumitor tipuri generale. Iar aceste tipuri ele însele se aseamănă prin trăsăturile lor esenţiale. Avem deci posibilitatea să descriem, aşa cum vom încerca să o facem aici, evoluţia vieţii urbane în vestul Europei. Tabloul pe care îl vom obţine astfel va prezenta negreşit ceva cam prea schematic. El nu va corespunde exact nici unui caz particular. Nu vom găsi acolo decât caracteristicile comune, făcând abstracţie de cele individuale. Vor apărea doar marile direcţii, ca într-un peisaj contemplat din vârful unui munte.

Subiectul, de altfel, este mai puţin complicat decât ar putea să pară la prima vedere. Este inutil, într-adevăr, ca, într-o expunere privind originea oraşelor europene, să se ţină seama de infinita complexitate pe care acestea o înfăţişează. Viaţa urbană nu s-a dezvoltat iniţial decât într-un număr destul de mic de oraşe aparţinând Italiei de Nord, precum şi Ţărilor de Jos şi regiunilor învecinate. Va fi suficient să ne rezumăm la aceste oraşe de început, neglijând formaţiunile posterioare care nu sunt în fond, oricare ar putea fi interesul lor, decât fenomene de repetiţie[122]. În plus, vom acorda, în paginile următoare, un loc deosebit Ţărilor de Jos. Aceasta pentru că, într-adevăr, ele îi furnizează istoricului – asupra primelor perioade ale evoluţiei umane – cunoştinţe mai ample decât oricare altă regiune din Europa occidentală.

[122] Oraşele cele mai importante pentru studiul originii instituţiilor urbane sunt evident cele mai vechi; acolo s-a constituit burghezia. Este o greşeală de metodă să încerci să explici aceasta bazându-te pe oraşe de formaţie posterioară şi tardivă, ca cele din Germania Transrenană (*Allemagne d'Outre Rhin*). Este la fel de imposibil să surprinzi acolo originile sistemului municipal, pe cât ar fi de imposibil să cauţi originile sistemului feudal în Aşezămintele Ierusalimului.

Organizarea comercială a evului mediu, aşa cum ne-am străduit să o descriem, făcea indispensabilă stabilirea „cu post fix" a negustorilor-călători pe care ea se sprijinea. În intervalele dintre drumurile lor şi mai ales în timpul iernii care făcea ca marea, fluviile şi drumurile să devină inaccesibile, ei erau obligaţi să se adune în anumite puncte ale teritoriului, drept care fireşte că s-au masat în primul rând în locurile a căror poziţie înlesnea comunicaţiile şi în care puteau totodată să-şi pună în siguranţă banii şi bunurile. Ei s-au îndreptat deci spre cetăţile sau spre burgurile care răspundeau cel mai bine la aceste condiţii.

Numărul lor era de fapt considerabil. Amplasarea cetăţilor le fusese impusă de relieful solului sau de direcţia cursurilor de apă, într-un cuvânt de condiţiile naturale care tocmai determinau şi orientarea comerţului şi îi dirijau astfel pe negustori către ele. Cât despre burguri, destinate să facă faţă duşmanului ori să asigure populaţiei un adăpost, multe fuseseră construite în zone al căror acces era deosebit de uşor. Exact pe aceleaşi drumuri trec invadatorii, dar şi negustorii, de unde a rezultat că fortăreţele ridicate împotriva primilor corespundeau perfect pentru a-i atrage pe aceştia din urmă spre zidurile lor. S-a întâmplat astfel ca primele aglomerări negustoreşti să se constituie în locurile pe care natura le predispunea fie să devină, fie să redevină focarele circulaţiei economice[123].

Am putea fi tentaţi să credem, şi anumiţi istorici au crezut într-adevăr, că târgurile (*mercatus, mercata*), înfiinţate într-un număr atât de mare începând din secolul al IX-lea, au fost cauza acestor prime aglomerări urbane. Oricât de atrăgător ar părea la prima vedere, această opinie nu rezistă la examinare. Târgurile din perioada carolingiană erau simple târguri locale frecventate de ţăranii din împrejurimi şi de câţiva negustori ambulanţi. Singurul lor scop era acela de a contribui la aprovizionarea cu alimente a cetăţilor şi a burgurilor. Ele nu se ţineau decât o dată pe săptămână, iar tranzacţiile lor erau limitate de nevoile gospodăreşti ale locuitorilor, foarte puţin numeroşi, în folosul cărora se ţineau. Târguri de acest soi au existat întotdeauna şi

[123] H. Pirenne, *L'origine des constitutions urbaines au Moyen Âge* (*Revue historique*, vol. LVII [1895], pag. 68).

există încă şi în zilele noastre în mii de orăşele şi de sate. Atracţia lor nu era nici destul de puternică, nici destul de extinsă pentru a atrage şi a fixa în jurul lor o populaţie negustorească. Se cunosc, de altminteri, o mulţime de aşezări care, deşi înzestrate cu târguri de acest fel, nu s-au ridicat niciodată la rangul de oraşe. Aşa a fost de exemplu cazul celor pe care episcopul de Cambrai şi abatele de Reichenau le-au înfiinţat, unul în 1001 la Câteau-Cambrésis, iar celălalt în 1100 la Radolfzell. Or Radolfzell şi Le Câteau nu au fost niciodată decât localităţi neînsemnate iar nereuşita tentativelor al căror obiect l-au constituit arată clar că târgurile au fost lipsite de acea influenţă ce li s-a acordat uneori[124].

Se poate vorbi la fel despre bâlciuri (*fora*) şi totuşi bâlciurile, spre deosebire de târguri, au fost instituite pentru a servi ca locuri de întâlnire periodică pentru negustorii de profesie, pentru a-i pune în contact unii cu alţii şi a-i determina să se îndrepte spre ele la date fixe. De fapt, importanţa multora dintre ele a fost foarte mare. În Flandra, cele din Thourout şi din Messines, în Franţa cele din Bar-sur-Aube şi din Lagny figurează printre centrele principale ale comerţului medieval până către sfârşitul secolului al XIII-lea. Poate deci să pară ciudat, la prima vedere, că nici una dintre aceste localităţi nu a devenit un oraş demn de acest nume. Motivul a fost acela că activitatea de afaceri care se desfăşura acolo era lipsită de acel caracter permanent care este indispensabil pentru stabilizarea negoţului. Negustorii se orientau spre ele deoarece erau situate pe marea cale a tranzitului obişnuit de la Marea Nordului până în Lombardia şi pentru că prinţii locali le înzestraseră cu libertăţi (*franchises*) şi cu privilegii. Ele erau puncte de adunare şi locurile de schimb în care se întâlneau vânzători şi cumpărători veniţi din toate ţările nordice sau din ţările meridionale; apoi, după câteva săptămâni, clientela lor din cele străinătăţi se împrăştia pentru a nu reveni decât anul următor.

[124] H. Pirenne, *Villes, marchés et marchands au Moyens Âge* (*Revue historique*, vol. LXVII [1898], pag. 59; F. Keutgen, *Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadtverfassung* (Leipzig, 1895); S. Rietschel, *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss* (Leipzig, 1897).

S-a întâmplat, indiscutabil, şi s-a întâmplat chiar foarte des, ca un bâlci să fi fost fixat în locul în care s-a constituit o aglomerare negustorească. Aşa a fost, de exemplu, la Lille, la Ypres, la Troies etc. Bâlciul a favorizat cu siguranţă dezvoltarea acestor oraşe, dar e imposibil să admitem că a provocat-o. Mai multe oraşe mari ne aduc lesne dovada celor afirmate. Worms, Speyer, Mainz nu au fost niciodată adăpostul vreunui bâlci; Tournai a dobândit unul doar în 1284, Leiden în 1304 şi Gand doar în secolul al XV-lea[125].

Este deci adevărat că poziţia geografică asociată cu prezenţa unei cetăţi sau a unui burg fortificat apare drept condiţia esenţială şi necesară a unei aşezări de negustori. Nimic nu e mai puţin artificial decât formarea unei aşezări de acest gen. Cerinţele fundamentale ale vieţii comerciale, uşurinţa comunicaţiilor şi nevoia de siguranţă o explică în modul cel mai firesc. Într-o epocă mai avansată, atunci când tehnica îi va fi permis omului să învingă natura şi să-şi impună prezenţa în ciuda obstacolelor ridicate de climat sau de sol, va fi posibil, desigur, să se construiască oraşe pretutindeni unde spiritul de acţiune şi căutarea profitului le vor hotărî amplasarea. Dar lucrurile stau cu totul altfel într-o perioadă în care societatea încă nu a dobândit destulă vigoare pentru a se elibera de caracteristicile fizice ale mediului. Obligată să se adapteze la acestea, tocmai în funcţie de ele ea îşi fixează habitatul. Formarea oraşelor evului mediu este aproape un fenomen la fel de precis determinat de mediul geografic şi de mediul social precum cursul fluviilor este determinat de relieful munţilor şi de direcţia văilor[126].

Pe măsură ce renaşterea economică a Europei s-a accentuat, începând din secolul al X-lea, coloniile negustoreşti stabilite în cetăţi sau la poalele zidurilor burgurilor s-au dezvoltat într-un ritm neîntrerupt. Populaţia lor a sporit potrivit cu vitalitatea economică. Până la sfârşitul secolului al XIII-lea, evoluţia ascendentă de care ea dă dovadă încă de la origine va continua fără încetare. Era imposibil să se întâmple altfel. Fiecare dintre nodurile tranzitului internaţional

[125] H. Pirenne, *L'origine des constitutions urbaines, loc. cit.* pag. 66.

[126] Mediul geografic singur nu este suficient. Asupra exagerărilor cărora le-a dat loc, v. L. Febvre. *La terre et l'évolution humaine*, pag. 411 şi urm. (Paris, 1922).

participa cu totul natural la activitatea acestuia, iar înmulţirea negustorilor avea drept consecinţă obligatorie creşterea numărului lor în toate locurile în care ei se statorniciseră mai întâi. Căci aceste locuri erau tocmai cele mai prielnice vieţii comerciale. Dacă ele îi atrăseseră pe negustori mai devreme decât altele, este pentru că răspundeau mai bine decât altele nevoilor lor profesionale. Astfel se explică în modul cel mai satisfăcător faptul că, în general, cele mai mari oraşe comerciale dintr-o regiune sunt şi cele mai vechi.

Asupra aşezărilor negustoreşti originare nu deţinem decât informaţii a căror insuficienţă e foarte departe de a ne satisface curiozitatea. Istoriografia secolelor al X-lea şi al XI-lea s-a dezinteresat complet de fenomenele sociale şi economice. Redactate exclusiv de clerici sau de călugări, ele măsurau fireşte importanţa evenimentelor după aceea pe care acestea o prezentau pentru biserică. Societatea laică nu le suscita atenţia decât în măsura în care era în legătură cu societatea religioasă. Ei nu puteau omite relatarea războaielor şi a conflictelor politice care se răsfrângeau asupra acesteia, dar cum să-şi fi asumat ei grija să noteze originile vieţii urbane pentru care înţelegerea nu le lipsea mai puţin decât simpatia[127]? Câteva aluzii scăpate din întâmplare, câteva însemnări fragmentare cu ocazia unei răzmeriţe ori a unei răscoale, iată aproape întotdeauna cu ce este obligat să se mulţumească istoricul. Trebuie să înaintăm până în secolul al XII-lea pentru a găsi, ici şi colo, la vreun rar laic interesat într-ale scrisului, o captură ceva mai abundentă. Cartele şi amintirile ne permit să remediem într-o oarecare măsură această sărăcie. Şi încă sunt foarte rare pentru perioada originilor. Doar de la sfârşitul secolului al XI-lea ele încep să furnizeze cunoştinţe ceva mai bogate. Cât despre izvoarele de origine urbană, vreau să zic scrise şi compuse de orăşeni, nu există nimic de acest gen care să fie anterior sfârşitului secolului al XII-lea. Suntem deci obligaţi, orice am avea, să omitem multe şi constrânşi să recurgem prea des, în pasionantul studiu al originii oraşelor, la combinaţii şi la ipoteze.

[127] Cronicarul Gilles d'Orval, de exemplu, menţionând libertăţile acordate oraşului Huy de către episcopul de Liège, în 1061, semnalează câteva dintre ele şi trece restul sub tăcere „pentru a nu-l plictisi pe cititor". El se gândeşte evident la publicul ecleziastic pentru care scrie.

Popularea oraşelor nu ne este cunoscută în detaliile sale. Se ştie cum primii negustori care au venit să se fixeze acolo s-au instalat în mijlocul sau alături de populaţia deja existentă. Cetăţile, ale căror incinte includeau frecvent terenuri goale ocupate de câmpuri şi de grădini, trebuie că le-au asigurat la început un spaţiu care a devenit curând prea strâmt. E sigur că, începând din secolul al X-lea, în multe dintre ele aceştia au fost siliţi să se stabilească în afara zidurilor. La Verdun, ei au construit o împrejmuire fortificată (*negotiatorul claustrum*)[128], legată de cetate prin două poduri; la Regensburg, oraşul negustorilor (*urbs mercatorum*) se ridică alături de oraşul episcopal şi acelaşi fapt este atestat la Utrecht, la Strasbourg etc [129]. La Cambrai, noii veniţi se înconjoară cu o palisadă de lemn care, ceva mai târziu, este înlocuită cu un zid de piatră[130]. Ştim că la Marsilia incinta urbană a trebuit să fie lărgită la începutul secolului al XI-lea[131]. Ar fi uşor de multiplicat aceste exemple. Ele stabilesc într-un mod incontestabil dezvoltarea rapidă a vechilor cetăţi care, din epoca romană, nu înregistraseră nici o extindere.

Popularea burgurilor s-a datorat aceloraşi cauze a cetăţilor, dar ea s-a produs în condiţii destul de diferite. Aici, într-adevăr, lipsea spaţiul disponibil pentru cei sosiţi. Burgurile nu erau decât fortăreţe ale căror ziduri nu îngrădeau decât un perimetru strict limitat. Reiese că, încă de la origine, negustorii au fost constrânşi să se instaleze, din lipsă de loc, în exteriorul acestui perimetru. Ei au constituit, alături de burg, „un burg din afară, adică un „foburg", o suburbie (fr. *faubourg*, lat. *forisburgus*, *suburbium*). Acest foburg mai este numit de texte şi „noul burg" (*novus burgus*), prin contrast cu burgul feudal sau „vechiul burg" (*vetus burgus*) la care s-a alipit. Întâlnim pentru a-l

[128] Richer, *Historiae*, lib. III, § 103 (c. 985): „*Negotiatorum claustrum muro instar oppidi extructum, ab urbe quidem, Mosa interfluente sejunctum, sed pontibus duobus interstratis ei annexum*" („Incinta [fortificată a] negustorilor, construită aidoma unui zid de cetate, este despărţită de oraş de râul Meusa care curge între ele, dar este anexată acestuia prin două poduri aruncate [peste râu]").

[129] În vechiul drept municipal din Strasbourg, aşezarea nouă se numeşte *urbs exterior*. F. Keutgen, *Urkunden zur Städtischen Verfassungsgeschichte*, pag. 93 (Berlin, 1899).

[130] *Gesta episcoporum Cameracensium. Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. VII, pag. 499.

[131] F. Kiener, *Verfassungsgeschichte der Provence*, pag. 212.

desemna, mai ales în Ţările de Jos şi în Anglia, un cuvânt care se potriveşte de minune cu natura sa: *portus*.

Se numeşte *portus* în limba administrativă a Imperiului Roman, nu un port de mare, ci un spaţiu împrejmuit servind ca antrepozit sau ca etapă (de parcurs) pentru mărfuri[132]. Expresia a trecut, transformându-se prea puţin, în epocile merovingiană şi carolingiană[133]. E lesne de văzut că toate localităţile la care ea se aplică sunt situate pe cursuri de apă şi că o taxă de trecere (*tonlieu*) este stabilită acolo.

Erau deci debarcadere în care se adunau, ca urmare a desfăşurării circulaţiei, mărfuri destinate să fie transportate mai departe[134]. Între un *portus* şi un târg sau un bâlci, diferenţa este foarte clară. În timp ce acestea din urmă sunt locuri de întâlnire periodică între cumpărători şi vânzători, *portus* este un loc permanent de comerţ, un centru de tranzit neîntrerupt. Încă din secolul al VII-lea, Dinant (Namur), Huy, Maestricht, Valenciennes, Cambrai erau reşedinţe de *portus* şi în consecinţă locuri de etapă (de tranzit)[135]. Decăderea economică din secolul al VII-lea şi invaziile normande au distrus de la sine negoţul lor. Trebuie aşteptat secolul al X-lea pentru a vedea, nu doar vechile *portus* revenind la viaţă, dar şi pentru a observa că, în acelaşi timp, se întemeiază unele noi într-o mulţime de locuri, la Bruges, la Grad, la Ypres, la Saint-Omer etc. La aceeaşi dată, se remarcă, în textele

---

[132] Digeste, 1. 16, 59: „*Portus appellatus est conclusus locus quo importantur merces et inde exportantur*" („Se numeşte *portus* locul închis în care sunt aduse mărfurile şi de unde sunt exportate"). Isidor de Sevilla, *Etymologiae*, 1. XIV, c. CIII, §39, 40: „*Portus dictus a deportandis commerciis*" („*Portus* se zice de la mărfurile care sunt aduse [acolo]").

[133] Cuvântul a fost utilizat acolo adesea ca şi când ar fi aparţinut declinării a doua V., de exemplu, *Vita Eparchi* în *Mon. Germ. Hist. Script. Rer. Merov.*, vol. VIII, pag. 557: „Navis ipsa, omnibus portis relictis, fluctibus valde oppressa etc" („Corabia însăşi, după ce au fost lăsate [în urmă] toate porturile, [a fost] izbită cumplit de valuri").

[134] În secolul al XII-lea, cuvântul încă îşi mai păstra semnificaţia iniţială de debarcader. „*Infra burgum Brisach et Argentinensem civitatem, nullus erit portus, qui vulgo dicitur Ladstadt, nisi apud Brisach*" („Mai jos de burgul Brisach şi de cetatea Strasbourg, nu se va mai găsi nici un *portus* [loc de debarcare], *care în limba obişnuită se zice Ladstadt*, decât la Brisach"). Gengler, *Stadtrechtsaltertümer*, pag. 44.

[135] H. Pirenne, *L'origine des constitutions urbaines au Moyen Âge* (*Revue historique*, vol. LVII, pag. 12).

anglo-saxone, apariția cuvântului *port* folosit ca sinonim al cuvintelor latine *urbs* și *civitas* – și se știe cât de frecvent se întâlnește desinența *port* în numele de orașe din toate țările de limbă engleză[136]. Nimic nu arată cu mai multă claritate strânsa corelație dintre renașterea economică a evului mediu și începuturile vieții urbane. Ele sunt într-atât de înrudite încât un același cuvânt care desemnează o amenajare comercială a servit într-unul dintre marile idiomuri europene la desemnarea orașului însuși. Vechea olandeză prezintă, de altfel, un fenomen analog. Cuvântul *poort* și cuvântul *poorter* sunt utilizate acolo, primul cu sensul de oraș, al doilea cu acela de orășean (burghez).

Putem conchide cu o totală certitudine că acele *portus*, menționate în număr atât de mare pe durata secolelor al X-lea și a XI-lea la marginea multor *bourgs* din Flandra și în regiunile învecinate, sunt aglomerări de negustori. Cele câteva pasaje din cronici sau din viețile unor sfinți, care ne furnizează mult prea rare amănunte despre ele, nu pot lăsa să subziste nici cea mai mică îndoială în această privință. Mă voi limita să citez aici curioasa povestire din *Miracula Sancti Womari*, scrisă către 1060 de un călugăr martor al evenimentelor pe care le relatează. E vorba acolo de o ceată de călugări sosind în procesiune la Gand. Locuitorii ies în întâmpinarea lor „ca un roi de albine". Ei îi conduc mai întâi pe cucernicii vizitatori la biserica Sainte-Pharaïlde, situată în incinta acestui *burgus*. A doua zi, ei ies din burg pentru se duce la biserica Saint-Jean-Baptiste, înălțată de curând în *portus*[137]. Se dovedește deci că avem de-a face aici cu alăturarea a două centre de locuire de origine și de natură diferite. Unul, cel mai vechi, este o fortăreață, celălalt, cel mai recent, este un loc de comerț. Și tocmai din contopirea progresivă a acestor două elemente, dintre care primul va fi absorbit puțin câte puțin de cel de al doilea, se va naște orașul[138].

Să notăm, înainte de a merge mai departe, care a fost soarta atât a cetăților, cât și a burgurilor a căror poziție nu le-a hărăzit șansa de a

[136] Murray, *New English Dictionary*, vol. VII, partea a 2-a, pag. 1136.
[137] *Miracula S. Womari. Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. XV, pag. 841.
[138] H. Pirenne, *Les villes flamandes avant le XIIe siècle* (*Annales de l'Est et du Nord*, vol. I, pag. 22).

deveni centre comerciale. Aşa au fost, de exemplu, pentru a nu ieşi din Ţările de Jos, cetatea Térouanne sau burgurile construite în jurul mănăstirilor din Stavelot, din Malmédy, din Lobbes etc.

În perioada agricolă şi latifundiară a evului mediu, toate aceste localităţi se evidenţiaseră prin bogăţia şi prin influenţa lor. Dar, prea îndepărtate de marile căi de comunicaţie, ele nu au fost atinse de renaşterea economică, nici, dacă se poate spune aşa, fecundate de ea. În mijlocul înfloririi pe care aceasta a provocat-o, ele au rămas neroditoare, ca nişte seminţe aruncare pe piatră. Nici una dintre ele nu s-a ridicat, înainte de timpurile moderne, mai sus de rangul unui simplu târguşor semirural[139].

Atât şi e destul pentru a preciza rolul jucat, în evoluţia urbană, de cetăţi şi de burguri. Adaptate la o ordine socială foarte diferită de aceea care a văzut născându-se oraşele, ele nu le-au dat naştere acestora. Ele nu au fost, ca să zicem aşa, decât punctele de cristalizare ale activităţii comerciale. Aceasta nu izvorăşte din ele, ci soseşte în ele din afară atunci când împrejurările favorabile ale poziţiei o fac să se îndrepte într-acolo. Rolul lor a fost esenţialmente un rol pasiv. În istoria formării oraşelor, acel *faubourg* comercial depăşeşte cu mult importanţa vechiului *bourg* feudal. El este acela care constituie elementul activ şi prin el, aşa cum o vom vedea, se explică renaşterea vieţii municipale, care nu este decât consecinţa renaşterii economice[140].

Aglomerările negustoreşti se caracterizează, începând din secolul al X-lea, printr-o creştere necontenită. Prin aceasta, ele prezintă cel mai puternic contrast cu imobilitatea în care se menţin cetăţile şi burgurile la marginea cărora s-au fixat. Ele atrag în permanenţă (spre ele)

---

[139] Se poate face aceeaşi observaţie pentru cetăţile Bavai şi Tongres care fuseseră, în epoca romană, centre administrative importante în nodrul Galiei. Nefiind situate pe nici un curs de apă, ele nu au profitat de renaşterea comercială. Bavai a dispărut în secolul al IX-lea; Tongres a rămas până în zilele noastre fără nici o importanţă.

[140] Nu susţin firesţe că evoluţia s-ar fi petrecut, în toate oraşele, exact în acelaşi fel. Foburgul negustoresc nu se deosebeşte pretutindeni la fel de net de burgul originar ca, de exemplu, în oraşele flamande. Potrivit condiţiilor locale, negustorii şi meşteşugarii immigraţi s-au stabilit în feluri diferite. Eu nu pot aici decât să arăt marile trăsături ale subiectului. V. observaţiile lui N. Ottokar, *Opiti po istorii franzouskich gorodov*, pag. 244 (Perm, 1919).

noi locuitori. Ele se extind într-un ritm continuu, acoperind un spațiu din ce în ce mai vast, astfel încât, la începutul secolului al XII-lea, într-un mare număr de locuri, ele înconjoară deja din toate părțile fortăreața inițială în jurul căreia se înghesuie casele lor. Încă de la începutul secolului al XI-lea, a fost necesar să se clădească pentru ele noi biserici și să se împartă populația lor în parohii noi. La Gand, la Bruges, la Saint-Omer și în multe alte zone, textele semnalează construirea de biserici datorate adesea inițiativei unor negustori îmbogățiți[141]. Cât despre organizarea și dispunerea foburgului, nu ne putem face decât o idee de ansamblu căreia îi lipsește precizia detaliilor. Tipul original este pretutindeni foarte simplu. Un târg, așezat pe malul cursului de apă care traversează localitatea sau chiar în centrul acesteia, este punctul de întâlnire a străzilor (*plateae*) care, din el, se îndreaptă către porțile ce dau acces spre zona rurală. Căci foburgul negustoresc – și e necesar să subliniem această trăsătură a sa cu o atenție deosebită – se înconjoară curând cu lucrări de apărare[142].

Era imposibil să se întâmple altfel într-o societate în care, în ciuda eforturilor prinților și ale bisericii, violența și jaful făceau permanent ravagii. Înainte de descompunerea imperiului carolingian și de invaziile normande, puterea regală reușise de bine de rău să garanteze siguranța publică și se pare să acele *portus* de atunci – sau măcar cel mai mare număr dintre ele – au rămas la starea de locuri nefortificate. Dar, deja la mijlocul secolului al IX-lea, nu mai există, pentru bunurile mobiliare, altă asigurare decât adăpostul zidurilor. Un text din 845-846 arată explicit că oamenii cei mai bogați și puținii negustori care încă mai ființează au căutat un refugiu în cetăți[143]. Renașterea comercială atâța prea tare poftele jefuitorilor de toate soiurile pentru ca nevoia imperioasă de a se proteja împotriva lor să nu devină stringentă

[141] În 1042, biserica orășenilor din Saint-Omer este construită pe cheltuiala unui oarecare Lambert care este mai mult ca probabil el însuși un burghez din oraș. A. Giry, *Historire de Saint-Omer*, pag. 369 (Paris, 1877). În 1110, *Capella* din Audenarde este ridicată de *cives* (cetățeni). Piot, *Cartulaire de l'abbaye d'Eename*, n. 11,12.

[142] V. harta orașului Bruges la începutul secolului al XII-lea în H. Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon par Galbert de Bruges* (Paris, 1891).

[143] Boretius, *Capitularia regum francorum*, vol. II, pag. 405. Cf. Dümmler, *Jahrbücher des Fränkischen Reiches*, ed. a 2-a, vol. III, pag. 129, n. 4.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

pentru aglomerările comerciale. La fel cum negustorii nu se expuneau pe drumuri decât înarmaţi, tot aşa ei au făcut din reşedinţele lor colective specimene de fortăreţe. Aşezările pe care aceştia le-au întemeiat la marginea cetăţilor sau a burgurilor reamintesc, într-un mod destul de exact forturile şi acele *bloc-houses* construite de imigranţii europeni în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea în coloniile din America sau din Canada. Ca şi acestea, în cea mai mare parte a timpului, ele nu erau apărate decât de o palisadă solidă de lemn străpunsă de porţi şi înconjurată de un şanţ. Se mai poate regăsi o amintire a acestor prime fortificaţii urbane în cutuma, îndelung păstrată în heraldică, de a reprezenta un oraş printr-un soi de gard de nuiele circular.

E sigur că această grosolană îngrăditură de cherestea nu avea alt scop decât acela de a se evita un atac brusc. Ea constituia o garanţie împotriva bandiţilor, dar nu ar fi putut rezista unui asediu în regulă[144]. În caz de război, trebuia să i se dea foc pentru a-l împiedica pe inamic să se aşeze acolo la pândă, iar locuitorii se refugiau în cetate sau în burg ca într-o puternică citadelă. Doar începând din secolul al XII-lea prosperitatea crescândă a coloniilor negustoreşti le-a permis să-şi întărească securitatea împrejmuindu-se cu ziduri de apărare din piatră, flancate de turnuri, şi apte să facă faţă unui atac organizat conform regulilor. Din acel moment, ele au devenit, la rândul lor, fortăreţe. Vechea incintă feudală sau episcopală, care continua să se ridice încă în centrul lor, şi-a pierdut astfel orice raţiune de existenţă. Puţin câte puţin, zidurile ei inutile au fost lăsate să cadă în ruină. La ele s-au alipit case şi le-au acoperit. S-a întâmplat chiar ca unele oraşe să le răscumpere de la conte sau de la episcop, pentru care nu mai reprezentau decât un capital neproductiv; ele au fost demolate, iar spaţiul pe care îl ocupaseră a fost transformat în terenuri de construcţie.

Nevoia de siguranţă ce li se impunea negustorilor, ne furnizează deci explicaţia acestui caracter esenţial al oraşelor din evul mediu de a fi oraşe întărite. Nu se poate concepe în acea epocă un oraş fără ziduri; acesta este un drept sau, ca să folosim felul de a vorbi din acel timp, este un privilegiu care nu lipseşte nici unuia dintre ele. Şi aici

[144] V. mai sus pag. 94 nota 128, textul citat pentru Cambrai. La Bruges, la începutul secolului al XII-lea, oraşul nu era încă apărat decât de palisade de lemn.

heraldica se conformează foarte exact realității, punând deasupra stemelor orașelor o cunună de ziduri.

Dar incinta urbană nu este doar emblema orașului: tot de la ea provine numele care a servit și care mai servește încă la a-i desemna populația. Într-adevăr, întrucât alcătuia un loc fortificat, orașul devenea un burg. Aglomerarea negustorească, am spus-o deja, era desemnată, alături de străvechiul *vieux bourg* (vechiul burg), prin denumirea de *nouveau bourg* (noul bourg). Și tocmai de acolo vor primi locuitorii săi, cel mai târziu de la începutul secolului al XI-lea, numele de „burghez" (*burgenses*). Prima menționare a acestui cuvânt pe care o cunosc aparține Franței, unde este semnalat din 1007. Este găsit în Flandra, la Saint-Omer, în 1056; apoi el trece în Imperiu prin intermediul zonei fluviului Meusa, unde a întâlnit la Huy în 1066. Astfel, locuitorii „noului burg", adică ai burgului negustoresc sunt aceia care au primit sau mai probabil care și-au dat apelativul de „burghez" („orășean"). E curios de observat că el nu le-a fost niciodată aplicat acelora ai „vechiului burg". Ei ne apar sub numele de *castelanni* sau *castrenses*. Aceasta este o dovadă în plus și deosebit de semnificativă a faptului că originea populației urbane trebuie căutată nu în populația fortărețelor originare, ci în populația imigrată, pe care comerțul a determinat-o să se înghesuie în jurul lor și care, din secolul al XI-lea, a început să-i absoarbă pe vechii locuitori.

Denumirea de „burghez" n-a fost de la început de uz general. Alături de ea, s-a continuat încă să se utilizeze și aceea de *cives* (cetățeni), conform tradiției antice. Se semnalează, de asemenea, în Anglia și în Flandra, cuvintele *poortmanni* și *poorters*, care au căzut în desuetudine către sfârșitul evului mediu, dar care, ambele, confirmă în modul cel mai fericit identitatea pe care am constat-o, între *portus* și *nouveau bourg*. La drept vorbind, atât unul cât și celălalt nu sunt decât unul și același lucru, iar sinonimia pe care limba o stabilește între *poortmannus* și *burgensis* ar fi de ajuns pentru a o atesta dacă noi nu am fi furnizat deja destule probe în domeniu.

Sub ce aspect se cuvine să ne prezentăm burghezia de la începutul aglomerărilor comerciale? Este evident că ea nu se compunea în exclusivitate din negustori de cursă lungă, așa precum am încercat să-i

descriem în capitolul precedent. Ea trebuie să fi cuprins alături de ei şi un număr mai mult sau mai puţin însemnat de oameni folosiţi la debarcarea şi la transportul mărfurilor, la întreţinerea şi echiparea corăbiilor, la confecţionarea trăsăturilor, a butoaielor, a lăzilor, într-un cuvânt a tuturor accesoriilor indispensabile practicării afacerilor. Aceasta ademenea în mod firesc, spre oraşul în devenire, oamenii din împrejurimi în căutarea unei îndeletniciri. Se poate constata în mod clar, o dată cu începutul secolului al XI-lea, o veritabilă atragere a populaţiei rurale de către populaţia urbană. Cu cât sporea densitatea acesteia, cu atât se intensifica şi acţiunea pe care o exercita în jurul ei. Ea avea nevoie pentru întreţinerea sa zilnică, nu numai de o cantitate, dar şi de o diversitate crescândă de oameni de meserie. Cei câţiva meşteşugari care, până atunci, făcuseră faţă nevoilor restrânse ale cetăţilor şi ale burgurilor evident că nu puteau răspunde exigenţelor tot mai numeroase ale noilor veniţi. S-a impus deci ca muncitorii din profesiile cele mai necesare: brutari, berari, măcelari, fierari etc, să vină din afară.

Dar comerţul însuşi punea în mişcare industria. În toate regiunile în care aceasta era practicată în zona rurală, el s-a străduit şi a reuşit mai întâi să o atragă, iar curând după aceea să o concentreze în oraşe.

Flandra a furnizat în această privinţă un exemplu dintre cele mai instructive. S-a văzut deja că, încă din epoca celtică, producerea postavurilor nu încetase a fi acolo foarte larg răspândită. Postavurile confecţionate de ţărani fuseseră transportate în depărtări, anterior perioadei invaziilor normande, de navigaţia frizonă. Negustorii oraşelor nu aveau să întârzie, la rândul lor, să profite de aceasta. Ştim că ei transportau postav în Anglia încă de la sfârşitul secolului al X-lea[145]. Ei au învăţat curând să aprecieze calitatea excelentă a lânii indigene şi au început să o ducă în Flandra unde au introdus-o în producţie. Ei s-au transformat astfel în dătători de lucru şi i-au atras cu uşurinţă către oraşe pe ţesătorii din ţinut[146]. Aceşti ţesători şi-au pierdut de atunci

[145] V. mai sus pag.66 nota 93.

[146] Gand trebuie că era deja în secolul al XI-lea un centru de ţesătorii de vreme ce *Vita Macarii* (*Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. XV, pag. 616) vorbeşte despre proprietarii din împrejurimi care îşi aduc acolo lâna.

caracterul rural pentru a deveni simpli salariaţi în serviciul negustorilor. Sporirea populaţiei a favorizat de la sine concentrarea industrială. Mulţi oameni săraci s-au îndreptat spre oraşe unde postăvăriile, a căror activitate creştea o dată cu dezvoltarea comerţului, le garantau un mijloc de subzistenţă. Situaţia lor apărea de altminteri acolo ca deosebit de jalnică. Concurenţa pe care şi-o făceau unii altora pe piaţa muncii, le permitea negustorilor să-i plătească foarte puţin. Informaţiile pe care le deţinem despre ei şi dintre care cele mai vechi datează din secolul al XI-lea, ni-i descriu sub înfăţişarea unei plebe brutale, inculte şi nemulţumite[147]. Conflictele sociale pe care viaţa industrială avea să le menţină atât de violente, în Flandra secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea, sunt deja în germen în însăşi epoca formării oraşelor. Opoziţia dintre capital şi muncă se dezvăluie acolo ca fiind la fel de veche precum burghezia.

Cât despre învechita postăvărie rurală, ea a dispărut destul de repede. Ea nu putea lupta cu cea din oraşe, aprovizionată din abundenţă cu materie primă de către comerţ şi beneficiind de o tehnică mai avansată. Căci negustorii nu au întârziat defel să amelioreze, în vederea vânzării, calitatea ţesăturilor pe care le exportau. Ei au organizat şi au condus personal ateliere de prelucrare în care acestea erau presate[148] şi vopsite. În secolul al XII-lea, ei reuşiseră să le facă de neîntrecut pe pieţele Europei pentru fineţea ţesăturii şi frumuseţea culorilor. Ei le-au mărit şi dimensiunile. Vechile „mantii" (*manteaux, pallia*) de formă pătrată, pe care le fabricaseră odinioară ţesătorii din regiunile de şes, au fost înlocuite cu bucăţi de postav cu o lungime de 30-60 *aunes*[149], cu o confecţionare mai economicoasă şi un export mai comod.

Postavurile din Flandra au devenit astfel una dintre mărfurile cele mai căutate ale marelui comerţ. Concentrarea industriei lor în oraşe a rămas până la sfârşitul evului mediu sursa fundamentală a prosperităţii acestora şi a contribuit la a le da acel caracter de mari

[147] V. în această privinţă *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii. Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. VII, pag. 540, şi *Gesta abbatum Trudonensium*, vol. X, pag. 310.

[148] *Fouler* = a introduce postavuri sau ţesături diferite între cilindri metalici pentru a le comprima şi a le face mai strânse. – Nota trad.

[149] *Aune* = veche măsură de lungime de 1,188 m. – Nota trad.

centre manufacturiere care le conferă localităților Douai, Gand sau Ypres o originalitate atât de accentuată.

Dacă producția postavurilor s-a bucurat în Flandra de un prestigiu incomparabil, bineînțeles că ea nu s-a restrâns la această țară. O mulțime de oraşe din nordul şi din sudul Franței, din Italia, din Germania renană i s-au consacrat de asemenea cu succes. Postavurile au alimentat mai mult decât oricare alt produs fabricat comerțul evului mediu. Metalurgia a beneficiat de o importanță mult mai mică. Ea se reduce aproape în exclusivitate la prelucrarea cuprului, căreia un anumit număr de oraşe, printre care trebuie citat în mod special Dinant (Namur) pe valea Meusei, îşi datorează bogăția. Dar oricare ar fi de altfel genul de industrie, pretutindeni el se supune acelei legi a concentrării pe care am remarcat-o atât de devreme în Flandra. Peste tot aglomerările urbane au atras către ele, grație comerțului, industria rurală[150].

În epoca economiei latifundiare, fiecare centru de exploatare, mare sau mic, se îngrijea, în cea mai mare măsură posibilă, de toate nevoile sale. Marele proprietar întreținea la „curtea" sa meşteşugari şerbi, tot aşa cum fiecare țăran îşi construia el însuşi casa ori confecționa cu propriile sale mâini mobilele sau uneltele care îi erau cele mai necesare. Negustorii ambulanți, evreii, puținii neguțători care treceau din când în când se preocupau de rest. Se trăia în condiții foarte asemănătoare acelora care se mai întâlneau încă recent în numeroase regiuni ale Rusiei. Totul s-a schimbat din momentul în care oraşele au început să le ofere locuitorilor satelor mijlocul de a-şi procura – de la ele – produse industriale de tot felul. S-a stabilit între orăşenime şi populația rurală acel schimb de servicii despre care am vorbit mai sus. Meşteşugarii, la care se aproviziona prima, au găsit astfel într-a doua clientelă asigurată. Rezultatul a fost o diviziune a muncii foarte netă între oraşe şi sate. Acestea din urmă s-au dedicat exclusiv agriculturii, iar celelalte industriei şi comerțului, stare de lucruri care a durat la fel de mult ca societatea medievală.

---

[150] În secolul al XI-lea, *Miracula Sancti Bavonis* (*Mon. Germ. Hist. Script.*, vol. XV, pag. 594) îi semnalează la Gand pe *„laici qui ex officio agnominabantur corrarii"* („mirenii care, după meşteşugul lor, sunt porecliți pielari"). Nu e nici o îndoială că aceşti meşteşugari veniseră acolo din afară.

Ea era de altfel mult mai avantajoasă pentru burghezie decât pentru țărani. De aceea orașele au depus toate eforturile pentru a o apăra. Ele au avut grijă întotdeauna să combată orice tentativă de pătrundere a industriei în regiunile de șes. Ele au vegheat cu gelozie asupra monopolului care le garanta existența. Trebuie să așteptăm epoca modernă pentru ca acestea să renunțe de bună voie la un exclusivism de acum încolo incompatibil cu progresul economic[151].

Burghezia, a cărei dublă activitate comercială și industrială tocmai am schițat-o, a avut de luptat încă de la început cu dificultăți multiple pe care le-a învins doar cu timpul. Nimic nu era pregătit pentru a o primi în cetățile și în burgurile în care s-a stabilit. Ea trebuie să fi apărut acolo ca o cauză de dezordine și am putea fi tentați să spunem că a fost privită foarte des ca indezirabilă. A fost nevoie mai întâi să se pună de acord cu proprietarii solului. Când era episcopul, când o mănăstire, când un conte sau un senior acela care poseda acolo pământul și exercita justiția. Se întâmplă chiar frecvent ca spațiul ocupat de *portus* sau de noul burg să depindă, pe bucățele, de mai multe jurisdicții și de mai multe domenii. El era destinat agriculturii, iar imigrația noilor veniți îl transforma deodată în teren de construcție. A fost necesar un anumit timp înainte ca deținătorii lui să-și dea seama de profitul pe care îl puteau scoate de aici. La început, ei au resimțit mai ales inconvenientele sosirii acestor colonișți dedați la un mod de viață care contraria obiceiurile sau care șoca ideile tradiționale.

Imediat au izbucnit conflicte. Ele erau inevitabile dacă ne gândim că cei sosiți, în calitatea lor de străini, nu erau defel predispuși să țină cont de interesele, de drepturile, de cutumele care îi stinghereau. A trebuit să li se facă loc de bine de rău și, pe măsură ce numărul lor a crescut, uzurpările lor au devenit tot mai îndrăznețe.

În 1099, la Beauvais, Consiliul canonicilor avea să le intenteze un proces boiangiilor care dereglaseră într-atâta cursul râului încât morile sale nu mai puteau funcționa[152]. Altundeva, vedem un episcop sau o mănăstire contestându-le orășenilor terenurile pe care le ocupau. De voie, de nevoie totuși, au trebuit să se înțeleagă. La Arras, abația

[151] H. Pirenne, *Les anciennes démocraties* du Pays-Bas, pag. 225.
[152] H. Labande, *Histoire de Beauvais*, pag. 55 (Paris, 1892).

Saint-Vaast a sfârşit prin a-şi ceda „terenurile cultivate" (*ses cultures*) şi a le împărţi în loturi[153]. Se constată fapte similare la Gand, la Douai şi se poate cu siguranţă admite universalitatea de aranjamente de acest gen în ciuda sărăciei informaţiilor noastre. Până în zilele noastre, denumirile străzilor reamintesc, în multe oraşe, înfăţişarea agricolă pe care ele au prezentat-o la început. La Gand, de exemplu, una dintre arterele principale încă mai este desemnată sub numele de „strada Câmpului" (*Veldstraat*), iar în vecinătatea ei se întâlneşte „piaţa Cultivatorului" (*Kouter, cultura*)[154].

Diversităţii proprietarilor îi corespunde diversitatea regimurilor la care erau supuse pământurile. Unele erau obligate la *cens* şi la corvezi, altele la prestaţii destinate întreţinerii cavalerilor care alcătuiau garnizoana permanentă a vechiului burg, iar altele la taxe percepute de castelan, de episcop sau de „advocat" (*avoué*) în calitate de seniori *haut-justiciers*[155]. Toate în fine, purtau amprenta unei epoci în care organizarea economică, precum şi organizarea politică fuseseră întemeiate în exclusivitate pe stăpânirea pământului. La aceasta se adaugă formalităţile şi taxele impuse de cutumă cu ocazia transmiterii bunurilor imobiliare şi care complicau în mod deosebit – dacă nu le făceau imposibile – vânzarea şi cumpărarea lor. În astfel de condiţii, pământul, imobilizat de armatura greoaie a drepturilor incontestabile care apăsau asupra sa, nu putea să intre în circuitul comercial, să

[153] V. textele foarte instructive ale lui Guiman, *Cartulaire de Saint-Vaast d'Arras*, ed. Van Drival (Arras, 1875). La începutul secolului al XII-lea, abaţia îşi împarte în *mansiones* şi *hostagia* (locuinţe şi case de oaspeţi) grădina, livada, leprozeria, precum şi *vicus Ermenfredi* (pământul lui Ermenfredus) (pag. 155, 157, 162).

[154] Pentru condiţia proprietăţii funciare în oraşe, v. G. Des Marez, *Étude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Âge et spécialment en Flandre* (Gand, 1898). – Cea mai veche menţiune pe care o cunosc despre eliberarea solului urban datează de la începutul secolului al XI-lea.

[155] *Justicier* (termen de istorie feudală) = persoană cu drept de judecată asupra supuşilor; *Haute justice* = „justiţia majoră", „justiţia superioară" sau „înaltă justiţie" = în societatea feudală, aceea care era competentă să judece cauzele majore, criminale (infracţiuni putând aduce condamnarea la moarte); *Haut justicier* = seniorul care judeca astfel de cauze; *Basse justice* = „justiţia inferioară", „justiţia minoră" = aceea care era competentă în cauzele minore (delicte şi contravenţii). – Nota trad.

dobândească o valoare comercială ori să servească drept bază pentru credit.

Mulțimea jurisdicțiilor complica și ea o situație deja atât de încurcată. Foarte rar se nimerea ca terenul ocupat de orășeni să aparțină doar unui singur senior. Fiecare dintre proprietarii între care el se împărțea își avea propria sa „curte" domenială, singura competentă în materie funciară. Unele dintre aceste curți exercitau, în afară de aceasta, fie justiția superioară, fie justiția inferioară. Suprapunerea competențelor o agrava deci și mai mult pe aceea a jurisdicțiilor. Se întâmpla astfel ca un același om să depindă concomitent de mai multe tribunale după cum era vorba de datorii, de crime sau pur și simplu de posesie de pământ. Dificultățile ce izvorau de aici erau cu atât mai mari cu cât aceste tribunale nu își aveau sediul toate în oraș și era nevoie uneori să se deplaseze la distanță pentru a-și susține cauza. În plus, ele se deosebeau unele de altele prin compunerea lor, precum și prin acțiunile pe care le judecau. Alături de curțile domeniale, continua să existe aproape întotdeauna și un vechi tribunal de *échevins*[156] stabilit fie în cetate, fie în burg. Curtea ecleziastică a diocezei atrăgea spre ea nu doar procesele aparținând dreptului canonic, dar și pe toate acelea în care era angrenat un membru al clerului, fără să mai socotim o mulțime de probleme de succesiune, de stare civilă, de căsătorie etc.

Dacă ne întoarcem privirile spre condiția juridică a persoanelor, complexitatea ne apare încă și mai mare. Mediul urban în formare prezintă în această privință toate contrastele și toate nuanțele posibile. Nimic nu este mai ciudat decât burghezia în curs de apariție. Negustorii, am văzut-o mai sus, erau, de fapt, considerați oameni liberi. Dar lucrurile nu stătea la fel cu un foarte mare număr de imigranți care, atrași de dorința de a-și găsi de lucru, se îndreptau spre orașe. Căci, aproape întotdeauna originari din împrejurimi, ei nu-și puteau ascunde starea civilă. Seniorul de pe domeniul căruia fugiseră putea lesne să-i regăsească; oamenii din satul lor îi întâlneau când veneau la oraș. Li se cunoșteau părinții, se știa că erau șerbi, de vreme ce aservirea era condiția generală a claselor rurale, și le era deci impo-

[156] *Echévin* (din latina târzie *scabinus*) = magistrat municipal (consilier judiciar) până în 1789. – Nota trad.

sibil să revendice, ca negustorii, o libertate de care aceştia din urmă nu beneficiau decât mulţumită ignoranţei celorlalţi privind obârşia lor[157]. Astfel, majoritatea meşteşugarilor îşi păstra, în oraş, servitutea originară. Exista, dacă putem zice aşa, o incompatibilitate între noua lor condiţie socială şi condiţia lor juridică tradiţională. Deşi încetaseră să mai fie ţărani, ei nu puteau şterge pata cu care şerbia marcase clasa rurală. Dacă încercau să o tăinuiască, ei nu întârziau să fie readuşi brutal la realitate. Era suficient ca seniorul lor să îi revendice pentru ca ei să fie obligaţi să îl urmeze şi să se întoarcă pe domeniul de pe care fugiseră.

Negustorii înşişi resimţeau în mod indirect neajunsurile aservirii. Dacă voiau să se căsătorească, femeia pe care o alegeau aparţinea aproape întotdeauna clasei servile. Doar cei mai bogaţi dintre ei puteau năzui la onoarea de a se însura cu fiica vreunui cavaler căruia îi plătiseră datoriile. Pentru ceilalţi, mariajul cu o persoană dependentă avea drept consecinţă starea de neliberi a copiilor lor. Cutuma le atribuia, într-adevăr, copiilor situaţia de drept a mamei lor în virtutea maximei *„partus vetrem sequitur"* (cel născut urmează pântecele [matern]") şi se înţelege haosul care rezulta de aici pentru familii. Libertatea de care se bucura negustorul pentru el însuşi nu li se putea transmite copiilor săi. Căsătoria făcea să reapară servitutea în căminul său. Câte resentimente, câte conflicte se năşteau fatalmente dintr-o situaţie atât de contradictorie. În mod evident dreptul vechi, pretinzând să se impună unui mediu social la care nu mai era potrivit, ducea la acele absurdităţi şi la acele nedreptăţi care cer în mod irezistibil o reformă.

---

[157] *„Servus incognitus non inde extrahatur; servus vero qui per veridicos homines servus probatus fuerit, tam de christianis quam de agarenis sine aliqua contentione detur domino suo"*. („Şerbul necunoscut să nu fie scos de acolo; însă şerbul care a fost dovedit drept şerb de către nişte oameni demni de crezare, atât dintre creştini cât şi dintre sarazini, să fie dat stăpânului său fără nici o confruntare"). Drept din Castrocalbon (1156) în *Annuario de historia del derecho español*, vol. I, pag. 375 (Madrid, 1924). Cu toată data sa relativ târzie şi originea lui spaniolă, acest text precizează foarte clar care a fost pretutindeni, la început, situaţia şerbilor imigraţi în oraşe.

Pe de altă parte, în timp ce burghezia creştea şi prin numărul ei dobândea puterea, nobilimea, puţin câte puţin, dădea înapoi în faţa ei şi îi ceda locul. Cavalerii stabiliţi în burg sau în cetate nu mai aveau nici un motiv să rămână acolo de când importanţa militară a acestor vechi fortăreţe dispăruse. Se observă foarte clar, cel puţin în nordul Europei, că ei se retrag la ţară şi abandonează oraşele. Doar în Italia şi în sudul Franţei, ei continuă să locuiască în oraşe.

Fără îndoială, trebuie să atribuim acest fapt menţinerii, în aceste ţinuturi, a tradiţiilor şi, într-o oarecare măsură, a organizării municipale a Imperiului Roman. Cetăţile din Italia şi din Provenţa fuseseră prea intim legate de teritoriile ale căror centre administrative erau pentru a nu fi păstrat cu ele, după decăderea economică din secolele al VIII-lea şi al IX-lea, relaţii mai strânse decât oriunde altundeva. Nobilimea, ale cărei fiefuri erau răspândite de-a lungul câmpiilor, nu a luat defel acel caracter rural care o defineşte pe aceea din Franţa, din Germania sau din Anglia. Ea s-a stabilit în cetăţi, unde a trăit din veniturile pământurilor sale. Ea a construit acolo, încă din evul mediu timpuriu, acele turnuri care până azi dau un aspect atât de pitoresc multor vechi oraşe ale Toscanei. Ea nu a renunţat nicidecum la amprenta urbană de care societatea antică fusese atât de puternic marcată. Contrastul dintre nobilime şi burghezie apare mai puţin frapant în Italia decât în restul Europei. În epoca renaşterii comerciale, îi vedem clar pe nobili interesându-se acolo de afacerile negustorilor şi angajându-şi în ele o parte din venituri. Tocmai prin aceasta dezvoltarea oraşelor italiene diferă poate cel mai mult de aceea a oraşelor din Nord.

În acestea din urmă, doar cu totul excepţional se întâlneşte, ici şi colo, izolată şi ca rătăcită în mijlocul societăţii burgheze, vreo familie de cavaleri. În secolul al XII-lea, exodul nobilimii către zonele de şes este încheiat aproape pretutindeni. Atingem de altfel aici o problemă încă foarte puţin cunoscută şi asupra căreia putem spera că cercetările ulterioare vor arunca mai multă lumină. Până atunci, putem presupune că acea criză economică a cărei victimă a fost nobilimea, în secolul al XII-lea, ca urmare a scăderii veniturilor sale, a avut o mare influenţă asupra dispariţiei sale din oraşe. Ea trebuie să fi considerat avantajos

să le vândă unor orăşeni pământurile pe care le poseda acolo şi a căror transformare în terenuri de construcţie le sporise enorm valoarea.

Situaţia clerului nu a fost nicidecum modificată simţitor de afluxul burgheziei către cetăţi şi burguri. De aici au rezultat pentru el unele inconveniente, dar şi avantaje. Episcopii au fost nevoiţi să lupte pentru a-şi păstra neatinse, în faţa noilor veniţi, drepturile de justiţie şi drepturile domeniale. Mănăstirile şi Consiliile canonicilor s-au văzut silite să permită construirea unor case pe câmpurile lor sau pe „terenurile cultivate" ce la aparţineau. Regimul patriarhal şi latifundiar cu care biserica era obişnuită s-a găsit prea brusc în conflict cu revendicările şi cu constrângerile neaşteptate pentru ca să nu apară, la început, o perioadă de tulburare şi de nesiguranţă.

Pe de altă parte, totuşi, compensaţiile nu lipseau. Censurile datorate pentru loturile de pământ cedate orăşenilor constituiau o sursă de venituri din ce în ce mai bogată. Sporirea populaţiei aducea după sine o majorare corespunzătoare a aşa-numitului *casuel*[158], alimentat de botezuri, căsătorii şi decese. Câştigurile din ofrande creşteau necontenit. Negustorii şi meşteşugarii se grupau în confrerii cucernice, afiliate la câte o biserică ori la o mănăstire cu plata unor redevenţe anuale. Înfiinţarea unor noi parohii, pe măsură ce se mărea cifra locuitorilor, multiplica numărul şi resursele clerului mirean. Cât despre abaţii, începând din secolul al XI-lea, doar cu totul excepţional ele se mai întemeiază în oraşe. Ele nu s-ar fi putut obişnui cu viaţa prea zgomotoasă şi prea agitată a acestora şi, de altfel, ar fi fost imposibil de acum înainte să se găsească acolo spaţiul necesar unei mari mănăstiri, împreună cu serviciile auxiliare pe care ea le pretindea. Ordinul Cistercienilor (fundat la Cîteaux), care s-a răspândit atât de mult în Europa, în cursul secolului al XII-lea, nu s-a extins decât în zonele rurale.

Doar în secolul următor monarhii vor relua, dar în condiţii total diferite, drumul oraşelor. Ordinele de călugări cerşetori, franciscanii şi dominicanii, care vor veni atunci să se stabilească acolo, nu corespund numai orientării noi a zelului religios. Jurământul sărăciei i-a determinat să se rupă de organizarea domenială care fusese până

[158] *Casuel* = beneficiile variabile rezultând din dărnicia credincioşilor. – Nota trad.

atunci suportul vieții mănăstirești. Prin ei, monahismul s-a adaptat de minune la mediul urban. Ei nu le-au cerut orășenilor decât milosteniile lor. În loc să se izoleze în mijlocul unor vaste incinte silențioase, înconjurate de ziduri, ei și-au clădit mănăstirile de-a lungul străzilor; ei au participat la toate tulburările și la toate necazurile meșteșugarilor; ei le-au înțeles toate năzuințele și au meritat să le devină îndrumători spirituali.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul al VII-lea

INSTITUȚIILE URBANE

Este un mediu deosebit de complicat, o vedem, un mediu extrem de bogat în contraste şi încărcat de probleme de toate soiurile acela pe care ni-l prezintă oraşele în devenire. Între cele două categorii de populaţie care se juxtapun acolo fără să se contopească, se dezvăluie antagonismul dintre două lumi diferite. Vechea organizare latifundiară, cu toate tradiţiile, toate ideile, toate sentimentele care, fără îndoială, nu au izvorât din ea, dar cărora ea le transmite nuanţa lor specifică, se află în conflict cu nevoi şi aspiraţii care o descumpănesc, care o contrariază, la care nu este nicidecum adaptată şi pe care, mai întâi, le înfruntă.

Dacă face concesii, este fără voia ei şi pentru că situaţia nouă se datorează unor cauze prea adânci şi prea greu de contracarat pentru a avea posibilitatea să nu le resimtă efectele. Neîndoielnic, autorităţile sociale nu au putut evalua, iniţial, importanţa transformărilor care se operau în jurul lor. Subestimându-le forţa, ele au început prin a li se împotrivi. Doar mai târziu, şi adesea prea târziu, ele s-au resemnat în faţa inevitabilului. Aşa cum se întâmplă întotdeauna, schimbarea nu s-a produs decât cu timpul. Şi ar fi nedrept să atribuim – aşa cum s-a făcut de nenumărate ori – „tiraniei feudale" sau „aroganţei sacerdotale" o rezistenţă care se explică prin motivele cele mai naturale. S-a întâmplat în evul mediu ceea ce s-a întâmplat atât de des de atunci. Aceia care trăgeau foloase din ordinea instituită s-au zbătut să o apere nu doar şi poate nu atât pentru că ea le garanta interesele, cât pentru că li se părea indispensabilă menţinerea societăţii.

Să remarcăm, de altfel, că această societate este acceptată de burghezie[159]. Revendicările sale şi ceea ce s-ar putea numi programul său politic nu vizează nicidecum răsturnarea sa; ea admite fără să conteste privilegiile şi autoritatea prinţilor, a clerului, a nobilimii. Burghezia doreşte numai să obţină – întrucât este vital pentru existenţa sa – nu o bulversare a lucrurilor, ci simple concesii. Iar aceste concesii se limitează la nevoile sale proprii, ea dezinteresându-se complet de acelea ale populaţiei rurale din care a provenit. Într-un cuvânt, ea cere societăţii doar să-i facă un loc compatibil cu genul de viaţă pe care o duce. Ea nu este revoluţionară, iar dacă i se întâmplă să devină violentă, nu este din ură împotriva regimului, ci pur şi simplu pentru a-l obliga să cedeze.

E suficient să aruncăm o privire asupra principalelor sale revendicări pentru a ne convinge că ele nu depăşesc strictul necesar. Este, în primul rând, libertatea personală, care îi va asigura negustorului sau meşteşugarului posibilitatea să se ducă, să vină şi să-şi aibă reşedinţa acolo unde doreşte şi să-şi pună propria persoană, ca şi pe acelea ale copiilor săi, la adăpost de puterea seniorială. Este apoi instituirea unui tribunal special, mulţumită căruia orăşeanul va scăpa concomitent de mulţimea jurisdicţiilor de care depinde şi de inconvenientele pe care procedura impregnată de formalism a vechiului sistem de drept le impune activităţii sale sociale şi economice. Este statornicirea în oraş a unei „păci", adică a unei legislaţii penale care va garanta securitatea. Este suprimarea prestaţiilor cele mai incompatibile cu practicarea comerţului şi a industriei şi cu stăpânirea şi achiziţionarea pământului. Este, în fine, un grad mai mult sau mai puţin cuprinzător de autonomie politică şi de autoguvernare (*self-government*) locală.

Toate acestea sunt, de altfel, foarte departe de a constitui un ansamblu coerent şi de a se justifica prin principii teoretice. Nimic nu era mai străin de spiritul burgheziilor nou formate decât vreo concepţie asupra drepturilor omului şi ale cetăţeanului. Libertatea personală însăşi nu este nicidecum revendicată ca un drept natural. Ea nu este

[159] Termenul de „burghezie" este folosit în lucrare cu înţelesul său din societatea medievală = locuitorii de la oraşe; târgoveţii, populaţia oraşelor, orăşenime. – Nota trad.

căutată decât pentru avantajele pe care le conferă. Acest lucru este într-atât de adevărat încât, la Arras de exemplu, negustorii încearcă să treacă drept şerbi ai mănăstirii Saint-Vaast, pentru a profita de scutirea de taxa de trecere (*ton-lieau*) care le este acordată acestora[160].

Doar de la începutul secolului al XI-lea se observă primele tentative îndreptate de burghezie împotriva rânduielii unor lucruri pe care le îndură. De acum încolo, eforturile sale nu vor mai conteni. Trecând prin peripeţii de toate felurile, mişcarea de reformă se îndreaptă irezistibil către scopul ei, zdrobeşte, dacă e nevoie prin forţă, rezistenţele ce i se opun şi reuşeşte în fine, în cursul secolului al XII-lea, să înzestreze oraşele cu instituţiile municipale esenţiale care se vor afla la baza organizării lor.

Se observă că pretutindeni negustorii preiau iniţiativa şi menţin orientarea evenimentelor. Nimic mai natural ca aceasta. Nu erau ei, în rândul populaţiei urbane, elementul cel mai activ, cel mai bogat, cel mai influent şi nu suportau ei cu tot mai multă nerăbdare o situaţie care le deranja atât interesele cât şi încrederea în ei înşişi[161]? Cu destulă justificare, s-ar putea compara rolul pe care ei l-au jucat atunci, cu toată enorma diferenţă de timp şi de mediu, cu acela pe care burghezia capitalistă şi l-a asumat, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în revoluţia politică ce a pus capăt Vechiului Regim (*Ancien Régime*). De o parte ca şi de cealaltă, grupul social care era cel mai direct interesat de schimbare a preluat conducerea împotrivirii şi a fost urmat de mulţime. Democraţia, în evul mediu ca şi în timpurile moderne, a debutat prin supunerea la imboldul unei elite şi prin impunerea programului acesteia năzuinţelor confuze ale maselor.

Cetăţile episcopale au fost, la început, teatrul luptei. Şi ar fi cert amente eronat să se atribuie acest lucru personalităţii episcopilor. Dimpotrivă, foarte mulţi dintre ei se disting prin preocuparea înţeleaptă pentru binele obştesc. Nu rareori se întâlnesc printre ei administratori excelenţi, a căror frumoasă amintire s-a păstrat peste secole. La Liège, de exemplu, Notger (972-1008) ia cu asalt castelele seniorilor

[160] H. Pirenne, *L'origine des constitutions urbaines au Moyen Âge* (*Revue historique*, vol. LVII, pag. 25-34)
[161] *Ibid.*

jefuitori care devastează împrejurimile, deviază un braț al Meusei pentru a asana orașul și extinde fortificațiile acestuia[162]. Ar fi ușor de citat fapte similare pentru Cambrai, Ultrecht, Köln (Cologne), Worms, Mainz (Mayence) și pentru o mulțime de cetăți din Germania, unde împărații s-au străduit, până la războiul învestiturilor, să numească prelați la fel de remarcabili pentru inteligența și energia lor.

Dar cu cât episcopii își cunoșteau mai bine îndatoririle, cu atât ei au pretins, de asemenea, să-și apere cârmuirea împotriva revendicărilor supușilor lor și să-i mențină sub regimul său autoritar și patriarhal. Contopirea în mâinile lor a puterii spirituale și a puterii temporale îi făcea, de altfel, ca orice concesie să le apară ca periculoasă pentru biserică. Nu trebuie uitat nici că funcțiile lor îi obligau să-și aibă reședința permanentă în cetățile lor și că ei se temeau pe bună dreptate de dificultățile pe care li le-ar fi adus autonomia orășenilor în mijlocul cărora trăiau. În fine, am văzut deja că biserica avea prea puțină simpatie față de comerț. Ea îi arăta o neîncredere care, în mod firesc, avea să o facă indiferentă la dorințele negustorilor și ale populației care îi sprijinea, să o împiedice să le înțeleagă trebuințele și să se înșele asupra forțelor lor. De acolo, neînțelegeri, ofense și curând o reciprocă ostilitate care, de la începutul secolului al XI-lea, a atins inevitabilul[163].

Mișcarea a început în Italia de Nord. Cu cât era mai veche acolo viața comercială, cu atât mai grabnice i-au fost consecințele politice. Din nefericire, se cunosc foarte puțin amănuntele evenimentelor. E sigur că frământarea căreia îi căzuse atunci pradă biserica nu a întârziat să le grăbească. Populația orașelor s-a declarat cu ardoare de partea călugărilor și a preoților care luptau împotriva relelor moravuri ale clerului, atacau simonia[164] și căsătoria preoților și condamnau intervenția autorității laice în administrarea bisericii. Episcopii numiți

---

[162] G. Kurth, *Notger de Liège et la civilization au Xe siècle* (Bruxelles, 1905)

[163] H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*, pag. 35; F. Keutgen, *Aemter und Zünfte* (Jena, 1903), pag. 75. Se poate găsi la clerul englez aceeași ostilitate față de burghezie ca și la clerul german și la cel francez. K. Hegel, *Städte und Gilden der Germanischen Völker*, vol. I, pag. 73 (Leipzig, 1891).

[164] *Simonie* = simonie, vânzarea de către împărați și regi a funcțiilor bisericești. – Nota trad.

de împărat şi compromişi chiar prin aceasta s-au găsit astfel în faţa unei opoziţii în care se coalizau şi îşi sporeau reciproc forţele misticismul, revendicările negustorilor şi nemulţumirea provocată de mizerie în rândul muncitorilor industriali. E sigur că şi unii nobili au participat la aceste agitaţii, care le furnizau ocazia de a scutura suzeranitatea episcopală, şi au făcut front comun cu orăşenii şi cu aşa-numiţii *Patarins*[165], denumire sub care conservatorii îi desemnau cu dispreţ pe adversarii lor.

În 1057, Milano, considerat deja la acea epocă regina cetăţilor lombarde, era în plină efervescenţă împotriva arhiepiscopului[166]. Peripeţiile disputei învesturilor au înmulţit de la sine tulburările şi le-au dat o întorsătură din ce în ce mai favorabilă răzvrătiţilor pe măsură ce cauza papei triumfa asupra celei a împăratului. S-au instituit sub numele de „Consuli", magistraţi însărcinaţi cu administrarea cetăţilor, fie cu consimţământul episcopilor, fie prin constrângere[167]. Primii dintre aceşti Consuli care să fie menţionaţi, dar neîndoielnic nicidecum primii care să fi existat, apar la Lucca, în 1080. Deja, în 1068, o „Curte comunală" (*curtis communalis*) este semnalată în acest oraş, simptom caracteristic al unei autonomii urbane care trebuie să fi existat, cu siguranţă, la aceeaşi dată în multe alte locuri[168]. Consulii din Milano nu sunt incontestabil mult mai vechi. Încă de la această primă apariţie, ei prezintă în mod clar înfăţişarea unor magistraţi comunali. Ei se recrutează din diverse clase sociale, adică dintre „căpitani" (*capitanei* = marii proprietari funciari. – n.t.), vasalii acestora

[165] *Patarins* = de la *patarin*, locuitor al cartierului din Milano unde trăiau ţăsători şi negustori mărunţi de postav, precum şi croitori, iar lupta meşteşugarilor – din a doua jumătate a secolului XI-lea – împotriva marii negustorimi şi a păturilor feudale ale populaţiei din Milano, în special împotriva clerului bogat, a fost cunoscută sub numele de *pataria*. – Nota trad.

[166] Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, vol. III, pag. 692.

[167] K. Hegel, *Geschichte des Städteverfassung von Italien*, vol. II, pag. 137 (Leipzig, 1847). Pentru originea consulatului înaintea perioadei comunale, v. E. Mayer, *Italienische Verfassungsgeschichte*, vol. II, pag. 532 (Leipzig, 1909). Termenul pare într-adevăr că derivă din administraţia municipală romano-bizantină din Romagna. (Romagna = veche provincie a Italiei, pe ţărmul Adriaticii, care a făcut parte din statul papal. – Nota trad.)

[168] Davidsohn, *Geschichte von Florentz*, vol. I, pag. 345-350. (Berlin, 1896-1908).

(*valvassores*) şi cetăţeni (*cives*) şi reprezintă „partea comună a cetăţii" (*commun civitatis*), magistraţii publici. Aspectul cel mai caracteristic al acestei magistraturi este caracterul său anual, prin care ea se deosebeşte net de funcţiile pe viaţă, singurele pe care le-a cunoscut regimul feudal. Această durată de un an a slujbelor este consecinţa naturii lor elective. Cucerind puterea, populaţia urbană le-o încredinţează unor delegaţi numiţi de ea. Astfel se afirmă principiul controlului simultan cu acela al alegerii. Comuna municipală, încă de la primele sale tentative de organizare, îşi creează instrumentele indispensabile funcţionării sale şi se înscrie fără ezitare pe calea pe care nu a încetat să o urmeze de atunci.

Din Italia, instituţia consulatului s-a propagat curând la oraşele din Provenţa, dovadă evidentă a adaptării sale perfecte la necesităţile ce i se impuneau burgheziei. Marsilia are consuli încă de la începutul secolului al XII-lea şi cel mai târziu în 1128[169], apoi îi găsim la Arles şi la Nîmes, până ce, puţin câte puţin, se răspândesc în sudul Franţei, pe măsură ce comerţul ajunge acolo treptat şi, o dată cu el, transformarea politică pe care acesta o aduce după sine.

Aproape în acelaşi timp ca în Italia, regiunea flamandă şi nordul Franţei sunt martore la crearea instituţiilor urbane. Cum să ne mirăm de asta de vreme ce, la fel ca Lombardia, această regiune a fost lăcaşul unui puternic centru comercial? Aici, din fericire, izvoarele sunt mai abundente şi mai precise. Ele ne permit să urmărim, cu o suficientă claritate, mersul evenimentelor. Cetăţile episcopale nu sunt singurele care atrag atenţia acolo. Alături de ele se remarcă şi alte centre de activitate. Dar tocmai între zidurile cetăţilor s-au constituit acele „comune" a căror natură se cuvine mai întâi să o desluşim. Prima la rând, şi spre norocul nostru şi cea mai bine cunoscută, este cea din Cambrai.

În cursul secolului al XI-lea, prosperitatea acestui oraş a devenit tot mai mare. La marginea cetăţii de origine se formase un foburg comercial care fusese înconjurat, în 1070, cu un zid de incintă. Populaţia acestui foburg suporta cu iritare puterea episcopului şi a castelanului său. Ea se pregătea în secret de revoltă atunci când, în 1077, episcopul Gérard al II-lea a trebuit să lipsească pentru a se duce

[169] F. Kiener. *Verfassungsgeschichte der Provence*, pag. 164.

în Germania să primească învestitura din mâinile împăratului. Abia pornise la drum că, sub conducerea celor mai bogaţi negustori din oraş, mulţimea s-a răzvrătit, a ocupat porţile incintei şi a proclamat „comuna" (*communio*). Săracii, meşteşugarii, ţesătorii mai ales s-au aruncat cu atât mai pătimaş în luptă cu cât un preot reformator numit Ramihrdus li-l denunţa pe episcop drept simoniac şi ataca, în sufletele lor, misticismul care, la aceeaşi epocă, îi ridica pe „patarinii" lombarzi. La fel ca în Italia, zelul religios şi-a transformat forţa revendicărilor politice, iar „comuna" a fost „jurată" în mijlocul entuziasmului general[170]. Această comună din Cambrai este cea mai veche dintre toate cele cunoscute la nord de Alpi. Ea apare ca o organizare de luptă şi o măsură de salvare publică. Trebuia, într-adevăr, să se aştepte la întoarcerea episcopului şi să se pregătească să-i ţină piept. Era imperios necesară o acţiunea unanimă. Tuturor le-a fost pretins un jurământ, instituind între toţi o solidaritate indispensabilă, şi tocmai acea asociere jurată de către burghezi, în ajunul unei bătălii, reprezintă trăsătura esenţială a acestei prime comune.

Succesul ei, de altfel, nu a fost decât efemer. Episcopul, la aflarea evenimentelor, s-a grăbit să vină şi a reuşit să-şi restabilească, pentru moment, autoritatea. Dar iniţiativa locuitorilor oraşului Cambrai le-a găsit fără întârziere imitatori. Anii următori sunt marcaţi de constituirea de comune în majoritatea cetăţilor din Franţa de Nord: la Saint-Quentin către 1080, la Beauvais către 1099, la Noyon în 1108-1109, la Laon în 1115. În primele timpuri, orăşenii şi episcopii au trăit în stare de ostilitate permanentă şi, ca să zicem aşa, pe picior de război. Doar forţa putea birui între adversari la fel de convinşi de dreptatea lor. Yves de Chartres îi îndeamnă pe episcopi să nu cedeze şi consideră drept nule făgăduielile pe care, sub presiunea violenţei, li se întâmplă să le facă burghezilor[171]. În ce-l priveşte, Guibert de Nogent vorbeşte cu un dispreţ plin de ură de acele „comune pestilenţiale" pe care şerbii le instituie împotriva seniorilor lor pentru a se sustrage de sub autoritatea lor şi a le răpi drepturile cele mai legitime[172].

[170] Reinecke, *Geschichte der Stadt Cambrai* (Marburg, 1896).
[171] Labande, *Histoire de Beauvais*, pag. 55.
[172] Guibert de Nogent, *De vita sua*, ed. G. Bourgin, pag. 156 (Paris, 1907).

Cu toate acestea totuşi, comune au învins. Nu numai că ele aveau puterea pe care o dă numărul, dar regalitatea, care, în Franţa, începând cu domnia lui Ludovic al VI-lea, purcede la recâştigarea terenului pierdut de ea, arată interes pentru cauza lor. La fel cum papii, în lupta lor împotriva împăraţilor germani, se sprijiniseră pe „Patarinii" din Lombadia, tot aşa monarhii capeţieni din secolul al XII-lea au ajutat străduniile orăşenilor.

Desigur, nu poate fi vorba de a le atribui o politică de principiu. La prima vedere comportarea lor pare a fi plină de contradicţii. Nu e mai puţin adevărat că se remarcă acolo o tendinţă generală de a lua partea oraşelor. Interesul bine înţeles al coroanei îi comanda prea imperios să-i susţină pe adversarii înaltei feudalităţi pentru ca ea să nu le fi acordat sprijinul, de fiecare dată când a putut-o face fără să se compromită, acelor orăşeni care, ridicându-se împotriva seniorilor lor luptau în definitiv în folosul prerogativele regale. A-l lua pe rege ca arbitru al disputei însemna pentru părţile în conflict să-i recunoască suveranitatea. Intrarea burgheziilor pe scena politică a avut astfel drept consecinţă slăbirea principiului contractual al statului monarhic. Era imposibil ca regalitatea să nu-şi dea seama şi să nu prindă orice ocazie de a-şi arăta bunăvoinţa faţă de comunele care, fără să o dorească, acţionau atât de util pentru ea.

Dacă sunt desemnate în mod special sub numele de „comune" oraşele episcopale din nordul Franţei în care instituţiile municipale au fost rezultatul insurecţiei, trebuie să nu li se exagereze nici importanţa, nici originalitatea. Nu e cazul să se stabilească o diferenţă esenţială între oraşele cu organizare comunală şi celelalte oraşe. Ele nu se deosebesc unele de altele decât prin trăsături secundare. De fapt, natura lor este aceeaşi şi toate în realitate sunt deopotrivă comune. În toate, într-adevăr, burghezii formează un corp, o *universitas*, o *communitas*, o *communio*, în care toţi membrii, solidari unii cu alţii, constituiau părţile inseparabile. Oricare ar fi originea eliberării sale, oraşul evului mediu nu constă doar într-o simplă adunare de indivizi. El este el însuşi o persoană, dar o persoană colectivă, o persoană juridică. Tot ceea ce se poate revendica în favoarea comunelor *stricto sensu* este o precizie deosebită a instituţiilor, o separare net stabilită între drepturile

episcopului şi acela ale orăşenilor, o preocupare vădită de a proteja situaţia acestor din urmă printr-o puternică organizare corporativă. Dar totul derivă din circumstanţele care au vegheat naşterea acelor comune. Ele au păstrat urmele constituirii lor insurecţionale, fără ca, peste asta, să li se poată atribui un loc privilegiat în ansamblul oraşelor. Se poate chiar observa că unele dintre ele s-au bucurat de prerogative mai restrânse, de o jurisdicţie şi de o autonomie mai puţin complete decât anumite localităţi în care comuna nu a fost decât punctul de sosire al unei evoluţii paşnice. Este o greşeală evidentă să li se rezerve, aş acum se face uneori, numele de „seniorii colective". Se va vedea mai departe că toate oraşele complet dezvoltate au fost astfel de seniorii.

Violenţa este deci departe de a fi indispensabilă formării instituţiilor urbane. În majoritatea oraşelor supuse puterii unui prinţ laic, propăşirea lor s-a realizat în fond fără să fie nevoie să se recurgă la forţă. Şi nu trebuie nicidecum să se atribuie această situaţie bunăvoinţei speciale pe care prinţii laici ar fi resimţit-o pentru libertatea politică. Dar motivele care îi determinau pe episcopi să li se opună orăşenilor nu aveau nici o influenţă asupra marilor feudali. Ei nu manifestau nici o ostilitate faţă de comerţ; dimpotrivă, ei îi simţeau efectele salutare pe măsură ce el amplifica circulaţia pe pământurile lor, amplificând tocmai prin aceasta veniturile din vămile la trecerea de podurile şi pe drumurile lor (*péages*), precum şi activitatea atelierelor lor monetare, obligate să se îngrijească de o cerere crescândă de numerar. Nedispunând de vreo capitală şi străbătându-şi fără încetare domeniile, ei nu locuiau în oraşele lor decât din când în când şi nu aveau aşadar nici un motiv să le dispute administrarea burghezilor. Este cu totul caracteristic să se constate că Parisul, singurul oraş care, înainte de sfârşitul secolului al XII-lea, poate fi considerat o veritabilă capitală de stat, nu a reuşit să dobândească o organizare municipală autonomă. Dar interesul care îl îndemna pe regele Franţei să păstreze comanda asupra reşedinţei sale obişnuite le era complet străin ducilor şi conţilor, la fel de hoinari pe cât era regele de sedentar. În fine, nu se putea să le displacă faptul că burghezia ameninţa puterea castelanilor deveniţi ereditari şi a căror forţă îi îngrijora. Ei aveau în fond aceleaşi

motive ca regele Franței pentru a se arăta favorabili orașelor, de vreme ce ele slăbeau poziția vasalilor lor. De altfel, nu se vede nicicum ca ei să le fi acordat sprijinul în mod sistematic. Ei se limitau în general la a nu se amesteca, iar atitudinea lor a fost aproape întotdeauna cea de neutralitate binevoitoare.

Nici o regiune nu se pretează mai bine decât Flandra la studiul începuturilor municipale într-un mediu pur laic. În acest mare comitat, amplu desfășurat de la țărmurile Mării Nordului și ale insulelor Zeeland până la frontierele Normandiei, cetățile episcopale nu prezintă o dezvoltare mai rapidă decât aceea a celorlalte orașe. Térouanne, a cărei dioceză cuprindea bazinul fluviului Yser, a fost chiar și a rămas întotdeauna un târgușor pe jumătate rural. Dacă Arras și Tournai, care își întindeau jurisdicția spirituală peste restul teritoriului, au devenit orașe mari, totuși Gand, Bruges, Ypres, Saint–Omer, Lille și Douai au fost cele în care s-au aglomerat, în cursul secolului al X-lea, colonii negustorești dinamice, care ne procură posibilitatea de a observa, cu o claritate deosebită, nașterea instituțiilor urbane. Ele se potrivesc la aceasta cu atât mai bine cu cât toate, formându-se în același mod și prezentând același tip, putem, fără teama de a ne înșela, să combinăm informațiile, din care fiecare ne furnizează o parte, într-un tablou de ansamblu[173]. Toate aceste orașe oferă mai întâi acel caracter de a se fi constituit în jurul unui burg central care îi este, ca să zicem așa, nucleul. La marginile acestui burg se înghesuie un *portus* sau *nouveau bourg*, populat cu negustori cărora li se adaugă meșteșugari liberi ori șerbi și unde, începând din secolul al XI-lea, industria de postavuri se concentrează. Peste burg, ca și peste *portus*, se întinde autoritatea castelanului. Loturi de diferite dimensiuni din pământul ocupat de populația imigrantă aparțin unor abații, altele sunt dependente de contele de Flandra sau de seniori funciari. Un tribunal de magistrați municipali (*échevins*) are sediul în burg sub președinția castelanului. Acest tribunal nu deține de altfel nici o competență proprie orașului. Jurisdicția lui se desfășoară peste toată „castelania" al cărei centru este burgul, iar

[173] H. Pirenne, *Les villes flamandes avant le XIIe siècle (Revue de l'Est et du Nord*, vol. I [1905], pag. 9; *Anciennes démocraties des Pays-Bas*, pag. 82; *Histoire de Belgique*, vol. I (4e ed.), pag. 171.

acei *échevins* care îl compun îşi au reşedinţa în chiar această castelanie şi nu vin în burg decât în zilele de judecată. Pentru jurisdicţia eclezias-tică, de care ţin o mulţime de cauze, trebuie mers la curtea episcopală a diocezei. Diverse impozite împovărează pământurile şi oamenii atât din burg şi din *portus*: censuri funciare, prestaţii în bani sau în natură destinate întreţinerii cavalerilor însărcinaţi cu apărarea burgului, taxă de trecere (*tonlieu*) percepută asupra tuturor mărfurilor aduse pe pământ şi pe apă. Totul datează de mult timp, s-a constituit în plin regim domenial şi feudal şi nu este câtuşi de puţin adaptat la nevoile noi ale populaţiei negustoreşti. Nefiind creată pentru ea, vechea structură care îşi are sediul în burg nu numai că nu îi face nici un fel de servicii, dar, dimpotrivă, o stinghereşte în activitatea ei. Rămăşiţele trecutului apasă cu toată greutatea lor asupra trebuinţelor prezentului. În mod evident, pentru motivele pe care le-am prezentat mai sus şi asupra cărora este inutil să revenim, orăşenimea se simte incomodată şi cere imperios reformele indispensabile pentru libera ei dezvoltare.

Acestor reforme trebuie ca ea să le ia iniţiativa, deoarece nu poate conta, pentru a le îndeplini, nici pe castelani, nici pe mănăstirile şi pe seniorii ale căror pământuri le ocupă. Dar mai este nevoie şi ca în sânul populaţiei atât de eterogene din *portus*, un grup de oameni să se impună în faţa mulţimii şi să aibă suficientă forţă şi prestigiu pentru a-i prelua conducerea. Negustorii, încă din prima jumătate a secolului a XI-lea, îşi asumă hotărât acest rol. Nu numai că ei constituie în fiecare oraş elementul cel mai bogat, cel mai activ şi cel mai însetat de schimbări, dar ei deţin forţa pe care o dă asocierea. Necesităţile comerţului i-au împins foarte de timpuriu, am văzut-o mai sus, să se grupeze în confrerii numite ghilde sau hanse, corporaţii autonome, independente de orice putere şi în care doar voinţa lor e stăpână. Şefi aleşi în mod liber, decani sau conţi ai hansei (*dekenen, hansgraven*), veghează acolo la menţinerea unei discipline liber acceptate. La intervale regulate, confraţii se adună ca să chefuiască şi să delibereze asupra intereselor lor. O casierie alimentată prin contribuţiile lor se îngrijeşte de trebuinţele societăţii, o casă comună, o *gildhalle*, serveşte drept local pentru reuniuni. Aşa ne apare deja, către 1050, ghilda din Saint-Omer şi se poate presupune cu cea mai mare verosimilitate că o

asociație similară exista, în aceeași epocă, în toate aglomerările negustorești ale Flandrei[174].

Prosperitatea comerțului era prea direct interesată de buna organizare a orașelor pentru ca membrii ghildelor să nu-și fi luat asupra lor grija de a răspunde la nevoile lor cele mai vitale. Castelanii nu aveau nici un motiv să-i împiedice să se preocupe, prin propriile lor resurse, de necesitățile a căror urgență apărea cu claritate. Ei le-au lăsat să se improvizeze, dacă se poate spune astfel, în administrații comunale oficioase. La Saint-Omer, un aranjament încheiat între castelanul Wulfric Rabel (1072-1083) și ghildă îi permite acesteia să se ocupe de problemele orășenilor. Astfel, fără să dețină pentru aceasta vreun titlul legal, asociația negustorească se dedică din propria-i inițiativă așezării și organizării orașului în devenire. Inițiativa sa compensează inerția puterilor publice. O vedem consacrându-și o parte din venituri construirii unor lucrări de apărare și întreținerii străzilor. Și nu ne putem îndoi că vecinele sale din celelalte orașe flamande nu vor fi acționat ca ea. Numele de „conți ai hansei", pe care trezorierii orașului Lille l-au păstrat pe durata întregului ev mediu, dovedește suficient, în absența izvoarelor vechi, că și acolo șefii corporației negustorești au dispus de casieria ghildei în folosul concetățenilor lor. La Audenarde, numele de *hansgraaf* este purtat până în secolul al XIV-lea de un magistrat al comunei. La Tournai, încă și în secolul al XIII-lea, finanțele urbane sunt plasate sub controlul „caritații" (asociației de întrajutorare) Saint-Christophe, adică a ghildei negustorilor. La Bruges, cotizațiile fraților din hansă au alimentat, până la dispariția acesteia cu ocazia revoluției democratice din secolul al XIV-lea, cassa municipală. Reiese din toate acestea în mod absolut evident că ghildele au fost, în regiunea flamandă, inițiatoarele autonomiei urbane. Din proprie inițiativă, ele au luat asupra lor o însărcinare

[174] G. Espinas et H. Pirenne, *Les Coutumes de la Gilde marchande de Saint-Omer* (*Le Moyen Âge*, 1901, pag. 196); H. Pirenne, *La hanse flamande de Londres* (*Buletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres*, 1899, pag. 65). – Pentru rolul ghildelor în Anglia, comparați lucrarea fundamentală a lui Ch. Gross, *The Gild Merchant* (Oxford, 1890). V. și K. Hegel, *Städte und Gilden der Germanischen Völker* (Leipzig, 1891); H. Van der Linden, *Les gildes marchandes dans les Pays-Bas au Moyen Âge* (Gand, 1890); C. Koehne, *Das Hansgrafenamt* (Berlin, 1893).

de care nimeni altcineva nu s-ar fi putut achita. Oficialmente, ele nu aveau nici un drept să acţioneze aşa cum au făcut-o. Intervenţia lor se explică doar prin coeziunea care exista între membrii lor, prin influenţa de care se bucura gruparea lor, prin resursele de care aceasta dispunea, în fine prin priceperea în necesităţile colective ale populaţiei orăşeneşti. Se poate afirma fără teamă de exagerare că, în cursul secolului al XI-lea, conducătorii ghildei îndeplineau, *de facto*, în fiecare oraş, funcţiile de magistraţi comunali.

Tot ei au fost, fără îndoială, cei care au intervenit pe lângă conţii de Flandra pentru a le stârni interesul faţă de dezvoltarea şi prosperitatea oraşelor. Chiar din 1043, Baudoin al V-lea a obţinut de la călugării din Saint-Omer concesionarea ternului pe care burghezii îşi construiesc biserica. Începând cu domnia lui Robert I Frisonul (1071-1093), scutiri de taxe de trecere (*tonlieu*), concesiuni de pământ, privilegii limitând jurisdicţia episcopală sau reducând serviciul militar au fost acordate în număr deja mare oraşelor în formare. Robert de Ierusalim recompensează oraşul Aire cu „libertăţi" şi îi scuteşte, în 1111, pe burghezii din Ypres de duelul judiciar.

Reiese din toate acestea că puţin câte puţin burghezia apare ca o clasă distinctă şi privilegiată în mijlocul populaţiei comitatului. Din simplu grup social preocupat exclusiv de exercitarea comerţului şi a industriei, ea se transformă într-un grup juridic recunoscut ca atare de puterea princiară. Şi din această condiţie juridică proprie va decurge necesarmente instituirea unei organizări judiciare independente.

La sistemul nou de drept era necesar ca organ de jurisdicţie un tribunal nou. Vechile magistraturi teritoriale (*échevinages*) cu sediul în burguri şi judecând după o cutumă arhaică, incapabilă să-şi adapteze formalismul rigid la nevoile unui mediu pentru care ea nu era creată, erau obligate să cedeze locul unor magistraturi ai căror membri, recrutaţi dintre orăşeni, puteau face o judecată adecvată dorinţelor lor, conformă cu aspiraţiile lor, în fine o justiţie care să fie justiţia lor. Este imposibil să se precizeze exact când s-a realizat acest fapt esenţial. Cea mai veche menţiune deţinută în Flandra despre un consiliu de magistraţi urban, adică despre un consiliu de judecată propriu unui oraş, datează din anul 1111 şi se referă la Arras. Dar se poate crede că

instanțe de acest gen trebuie să fi existat deja, în aceeași perioadă, în localități mai importante ca, de exemplu, Gand, Bruges sau Ypres. Oricum ar sta lucrurile, de altfel, începuturile secolului al XII-lea a putut vedea constituindu-se, în toate orașele flamande, această inovație fundamentală. Tulburările care au urmat asasinării contelui Carol cel Bun, în 1127, le-au permis orășenilor să-și realizeze în întregime programul politic. Pretendenții la rangul de conte, Guillaume (Wilhelm) de Normadia, apoi Thierry de Alsacia, au cedat, pentru a-i ralia la cauza lor, cererilor pe care aceștia li le-au adresat.

Carta acordată la Saint-Omer, în 1127, poate fi considerată ca momentul de îndeplinire a programului politic al burgheziei flamande[175]. Ea recunoaște orașul ca un teritoriu juridic distinct, înzestrat cu un sistem de drept special comun tuturor locuitorilor, cu un consiliu de magistrați propriu și cu o deplină autonomie comunală. Alte carte au ratificat, în cursul secolului al XII-lea, libertăți similare pentru toate orașele principale ale comitatului. Situația lor a fost de acum încolo garantată și confirmată prin documente scrise.

Trebuie să ne ferim, de altfel, să le atribuim cartelor urbane o importanță exagerată. Nici în Flandra, nici în oricare altă regiune a Europei, ele nu cuprind întreg ansamblul dreptului urban[176]. Ele se limitează la a-i fixa liniile principale, a-i formula câteva principii esențiale și a rezolva unele conflicte deosebit de importante. În cea mai mare parte a timpului, ele reprezintă produsul unor circumstanțe speciale și nu au ținut cont decât de problemele care se dezbăteau în momentul redactării lor. Ele nu pot fi considerate rezultatul unei activități sistematice și al unei gândiri legislative asemănătoare acelora din care au provenit, de exemplu, constituțiile moderne. Dacă orășenii au vegheat asupra lor de-a lungul secolelor cu o grijă extraordinară, păstrându-le sub șapte chei în sipete de fier și înconjurându-le cu un respect cvasisuperstițios, este pentru că ele erau chezășia libertății lor și pentru că le permiteau, în caz de încălcare, să-și justifice revoltele, dar nu pentru că ar fi conținut ansamblul dreptului lor. Ele nu erau, ca să zicem așa, decât armătura acestuia. De jur împrejurul stipulațiilor

[175] A. Giry, *Historie de la ville de Saint-Omer*, pag. 371.
[176] N. P. Ottokar, *Opiti po istorii franzouskich gorodov*.

lor exista şi se dezvolta neîncetat o vegetaţie stufoasă de cutume, de uzanţe, de privilegii nescrise, dar nu mai puţin indispensabile.

Acest lucru este într-atât de adevărat încât un mare număr de carte prevăd ele însele şi recunosc dinainte dezvoltarea dreptului urban. Galbert ne povesteşte că, în 1127, contele de Flandra le-a acordat burghezilor din Bruges: *„ut de die in diem consuetudinarias leges suas corrigerent"*[177], adică posibilitatea de a-şi completa din zi în zi cutumele municipale. Există deci mult mai mult în dreptul urban decât ceea ce este conţinut în cuprinsul cartelor. Ele nu precizează decât fragmente din acesta. Ele sunt pline de lacune şi nu se sinchisesc nici de ordine, nici de sistem. Nu se poate spera să se găsească acolo principiile fundamentale din care a ieşit evoluţia posterioară, aşa cum, de exemplu, dreptul roman a provenit din legea celor XII table[178].

Este posibil totuşi, criticându-le datele şi completându-le unele prin celelalte, să caracterizăm în trăsăturile sale esenţiale dreptul urban al evului mediu aşa cum s-a dezvoltat el în cursul secolului al XII-lea, în diferitele regiuni ale Europei occidentale. Nu e nevoie să ţinem seama, din moment ce dorim doar să-i trasăm liniile de bază, nici de diferenţele dintre state, nici măcar de acelea dintre naţiuni. Dreptul urban este un fenomen de aceeaşi natură ca, de exemplu, dreptul feudal. El este consecinţa unei situaţii sociale şi economice comune tuturor popoarelor. În funcţie de ţară, se observă firesţe în el numeroase deosebiri de amănunt. Progresul a fost mult mai rapid în anumite locuri decât în altele. Dar în fondul său, evoluţia este pretutindeni aceeaşi şi doar despre acest fond comun va fi vorba în rândurile următoare.

Să examinăm mai întâi condiţia juridică a persoanelor aşa cum apare ea din ziua în care dreptul urban s-a desprins definitiv. Această condiţie este libertatea. Ea este un atribut necesar şi universal al burgheziei. Fiecare oraş, din acest punct de vedere, constituie o *franchise*[179]. Toate vestigiile aservirii rurale au dispărut între zidurile

---

[177] Galbert, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre*, ed. Pirenne, pag. 87.

[178] *Les Douze Tables* (termen istoric) = „Cele Douăsprezece Table" = cod de legi (la romani) întocmit de decemviri. – Nota trad.

[179] *Franchise* – ca termen istoric = libertate, imunitate, privilegiu de autoguvernare. Acum = libertăţi, scutiri de taxe. – Nota trad.

sale. Oricare ar fi diferențele și chiar contrastele pe care bogăția le stabilește acolo între oameni, toți sunt egali cât privește starea civilă. „Aerul orașului te face liber" spuse proverbul german (*Die Stadtluft macht frei*), iar acest adevăr se observă pe toate meleagurile. Libertatea era odinioară monopolul nobilimii; omul din popor nu se bucura de ea decât în mod excepțional. Cu orașele, ea își reia locul în societate ca un atribut natural al cetățeanului. Este suficient de acum încolo să ai reședința stabilă pe solul urban pentru a o dobândi. Orice șerb care timp de un an și o zi a trăit în incinta urbană o posedă cu titlu definitiv. Prescripția a abolit toate drepturile pe care seniorul său le exercita asupra persoanei sale și asupra bunurilor sale. Obârșia e prea puțin importantă. Oricare ar fi pecetea pe care copilul o va fi purtat în leagăn, ea se șterge în atmosfera orașului. Libertatea pe care la început singuri negustorii se bucuraseră *de fapt*, este acum *de drept* bunul comun al tuturor orășenilor.

Dacă mai pot exista ici și colo printre ei unii șerbi, aceștia nu sunt membri ai comunei urbane. Ei sunt servitori ereditari ai abațiilor sau ai senioriilor care au păstrat în orașe unele pământuri ce scapă dreptului municipal și pe care se prelungește vechea stare de lucruri. Dar aceste excepții confirmă regula generală. Burghez și om liber au devenit termeni sinonimi. Libertatea este în evul mediu un atribut la fel de inseparabil de calitatea de cetățean al unui oraș pe cât este în zilele noastre de aceea de cetățean al unui stat.

Libertatea personală merge mână în mână, în oraș, cu libertatea solului. Pământul, într-adevăr, într-o aglomerare negustorească, nu poate rămâne imobil, reținut în afara comerțului de drepturile atât de grele și de variate care se opun liberei sale înstrăinări, care îl împiedică să servească drept instrument de credit și să capete o valoare capitalistă. Acest lucru este cu atât mai inevitabil cu cât pământul, în oraș, își schimbă natura. El a devenit un teren de construcție. El se acoperă rapid cu case înghesuite unele în altele și care îi sporesc valoarea pe măsură ce se înmulțesc. Or, se înțelege de la sine că proprietarul unei case dobândește cu timpul proprietatea sau cel puțin posesia terenului pe care aceasta este construită. Pretutindeni, vechiul pământ al domeniilor se transformă în proprietate liberă, în alodiu

supus censului. Lotul dependent (*tenure*) urban devine astfel un lot liber. Acela care îl ocupă nu mai este constrâns decât la censuri (*cens*) datorate proprietarului fondului funciar, atunci când nu ajunge el însuşi proprietar. El poate în mod liber să-l transmită, să-l înstrăineze, să-l greveze cu rente (*rentes*) şi să-l facă să servească drept gaj pentru capitalurile pe care le împrumută. Vânzând o rentă asupra casei sale, burghezul îşi procură capitalul lichid de care are nevoie; cumpărând o rentă asupra casei altuia, el îşi asigură un venit proporţional cu suma cheltuită: el face, cum s-ar spune azi, un plasament de bani cu dobândă. Comparat cu vechile loturi dependente (*tenures*) feudale sau domeniale, lotul din dreptul urban, în *Weichbild*, în *Burgrecht* cum se spune în Germania, în *bourgage* cum se spune în Franţa, prezintă deci o originalitate bine marcată. Plasat în condiţii economice noi, solul urban a sfârşit prin a dobândi un statut nou, potrivit naturii sale. Fără îndoială, vechile curţi funciare nu au dispărut brusc. Eliberarea solului nu a avut drept consecinţă spolierea vechilor proprietari. Afară numai dacă nu au fost răscumpărate, ei au păstrat părţile din pământul ai cărui seniori erau. Dar senioria pe care ei o exercitau încă asupra lor nu mai atrage dependenţa personală a deţinătorilor (*tenanciers*) faţă de ei.

Dreptul urban nu a suprimat doar servitutea personală şi servitutea funciară, ci a făcut să dispară şi drepturile senioriale şi redevenţele fiscale care împiedicau practicarea comerţului şi a industriei. Taxa de trecere (*teloneum*) care împovăra atât de mult circulaţia bunurilor le era îndeosebi nesuferită orăşenilor şi, de timpuriu, ei s-au străduit să se elibereze de ea. Jurnalul lui Galbert ne arată că aceasta era, în Flandra, în 1127, una dintre principalele lor preocupări. Tocmai pentru că pretendentul Guillaume (Wilhelm) de Normandia nu îşi ţine promisiunea de a le-o ceda ei se răzvrătesc împotriva lui şi îl cheamă pe Thierry de Alsacia. În cursul secolului al XII-lea, pretutindeni, de voie, de nevoie, această *tonlieu* se modifică. Undeva, ea este răscumpărată în schimbul unei rente anuale, altundeva modurile sale de percepere sunt schimbate. Aproape întotdeauna ea este plasată mai mult sau mai puţin complet sub supravegherea şi sub jurisdicţia oraşului. Magistraţii lui sunt aceia care exercită acum poliţia comerţului şi li se substituie castelanilor şi vechilor funcţionari de pe domenii

în reglementarea măsurilor şi greutăţilor, în aceea a târgurilor ca şi în controlul industriei.

Dacă taxa de trecere (*tonlieu, teloneum*) s-a transformat trecând în puterea oraşului, altfel stau lucrurile cu alte drepturi senioriale care, incompatibile cu libera funcţionare a vieţii urbane, erau iremediabil condamnate să dispară. Mă refer aici la acele amprente pe care epoca agricolă le lăsase asupra fizionomiei oraşului: cuptoare şi mori senioriale (banale)[180] la care seniorul îi obliga pe locuitori să-şi macine grâul şi să-şi coacă pâinea; monopolurile de toate soiurile în virtutea cărora el se bucura de privilegiul de a vinde, fără concurenţă, la anumite epoci, vinul din viile sale sau carnea vitelor sale; drept de adăpost care le impune orăşenilor datoria de a-i asigura găzduirea şi hrana cu ocazia sejururilor sale în oraş; drept de rechiziţie prin care el destina propriei sale folosinţe ambarcaţiile au caii locuitorilor; drept de *ban*[181], impunându-le acestora să-l urmeze la război; cutume de toate felurile şi de orice provenienţă socotite opresive şi jignitoare, devenite de acum încolo inutile, ca aceea care interzice construirea de poduri pe cursurile de apă sau aceea care îi obligă pe locuitori să se îngrijească de întreţinerea cavalerilor ce compuneau garnizoana vechiului burg. Din toate acestea, de la sfârşitul secolului al XII-lea, nu mai rămâne decât amintirea. Seniorii, după ce au încercat să se opună, au sfârşit prin a renunţa. Ei au priceput în cele din urmă că interesul lor bine înţeles le impunea nu să împiedice dezvoltarea oraşelor, pentru a-şi păstra oarece slabe venituri, ci să o favorizeze, înlăturând obstacolele din calea sa. Ei ajung să-şi dea seama de antinomia acestor vechi prestaţii cu starea de lucruri nouă şi isprăvesc prin a le califica ei înşişi drept „jafuri" şi „abuzuri".

Aidoma condiţiei persoanelor, regimul pământurilor şi sistemul fiscal, însuşi fondul dreptului se transformă. Procedura complicată şi plină de formalism, cojurătorii[182], ordaliile, duelul judiciar, toate aceste

[180] *Banalités* = termen din dreptul feudal desemnând servitutea de utilizare publică şi obligatorie a unui obiect aparţinând seniorului. – Nota trad.

[181] *Ban* = vechi termen germanic prin care i se recunoaşte seniorului puterea de a porunci şi de a-şi convoca public vasaliile în anumite scopuri. – Nota trad.

[182] Cojurători = de la lat. *conjurare* = a jura împreună. – Nota trad.

mijloace de probă primitive, care lăsau prea des hazardul sau reaua-credinţă să decidă asupra soluţiei unui proces, nu au întârziat la rândul lor să se adapteze la condiţiile noi ale mediului urban. Vechile contracte formale, introduse de cutumă, dispar pe măsură ce viaţa economică devine mai complexă şi mai activă. Duelul judiciar nu poate, evident, să se menţină vreme îndelungată în mijlocul unei populaţii de comercianţi şi de meşteşugari. De asemenea, se observă că, de timpuriu, proba cu martori se substituie în faţa magistraturii urbane probei prin cojurători. Acel *wergeld*, vechiul „preţ al omului", face loc unui sistem de amenzi şi de pedepse corporale. În fine, termenele de judecată, atât de lungi la început, sunt considerabil reduse. Şi nu doar procedura este aceea care se modifică. Însuşi conţinutul dreptului evoluează în mod paralel. În materie de căsătorii, de succesiune, de gaj, de datorii, de ipoteci, în materie de drept comercial îndeosebi, o întreagă legislaţie nouă este pe cale de formare, în oraşe, iar jurisprudenţa tribunalelor lor creează – din ce în ce mai abundentă şi precisă – o cutumă civilă.

Dreptul urban nu este mai puţin caracteristic din punct de vedere penal decât din punct de vedere civil. În aceste aglomerări de oameni de orice proveniență care sunt oraşele, în acest mediu în care se înghesuie dezrădăcinaţii, vagabonzii şi aventurierii, pentru menţinerea ordinii este indispensabilă o disciplină riguroasă. Ea este necesară şi pentru a-i ameninţa pe hoţii şi pe tâlharii care, în orice civilizaţie, sunt atraşi spre centrele comerciale. Acest lucru este atât de adevărat încât deja în perioada carolingiană cetăţile, în incinta cărora oamenii cei mai bogaţi căutau adăpost, apar ca bucurându-se de o pace specială[183]. Chiar aceste termen de „pace" este cel ce se regăseşte, în secolul al XII-lea, desemnând dreptul *criminel* (penal) al oraşului.

Această *paix* – „pace" urbană este un drept de excepţie, mai sever, mai dur decât acela din zonele rurale. El împarte cu dărnicie pedepsele corporale: spânzurare, decapitare, castrare, tăiere a membrelor. El aplică în toată rigoarea sa legea talionului: ochi pentru ochi, dinte pentru dinte. El îşi propune în mod evident să reprime delictele prin teroare. Toţi aceia care intră pe porţile oraşului, fie că sunt nobili,

[183] *Capitularia regum Francorum*, ed. Boretius, vol. II, pag. 405.

liberi sau burghezi, i se supun deopotrivă. Printre ei, orașul se găsește, ca să zicem așa, în stare de asediu permanent. Dar tot în el, acesta își găsește un puternic instrument de unificare. Căci el se suprapune jurisdicțiilor și seniorilor care își împart solul său și le impun tuturor reglementărilor sale nemiloase. Mai mult decât comunitatea de interese și de reședință, el a contribuit la egalizarea condiției juridice a tuturor locuitorilor stabiliți în interiorul zidului urban. Burghezia este esențialmente ansamblul oamenilor păcii (*homines pacis*). Pacea orașului (*pax ville*) este în același timp legea orașului (*lex villes*). Emblemele care simbolizează jurisdicția și autonomia orașului sunt înainte de toate embleme de pace. Așa sunt, de exemplu, crucile care se ridică deasupra centrelor comerciale, clopotnițele (*bergfried*) al căror turn se înalță în mijlocul orașelor din Țările de Jos și din nordul Franței și altele.

Grație „păcii" cu care este înzestrat, orașul formează un teritoriu juridic distinct. Principiul teritorialității dreptului triumfă, prin ea, asupra aceluia al personalității. Supuși toți deopotrivă aceluiași drept penal, orășenilor, fatalmente, vor împărtăși, mai curând sau mai târziu, același drept civil. Cutuma urbană se întinde până la limitele „păcii", iar orașul formează în interiorul zidurilor sale, o comunitate de drept.

Pe de altă parte, „pacea" a contribuit din plin la a face din oraș o „comună". Într-adevăr, ea are pentru consfințire, jurământul. Ea presupune o *conjuratio* (jurământ în comun) din partea întregii populații urbane. Iar jurământul prestat de burghez nu se reduce la o simplă promisiune de supunere față de autoritatea municipală. El aduce cu sine obligații riguroase și impune îndatorirea strictă de a menține și de a determina respectare păcii. Orice *juratus*, adică orice orășean care a depus jurământ, este obligat să sară în ajutorul orășeanului care îi cere sprijinul. Astfel, pacea instituie între toți membrii săi o solidaritate permanentă. De aici și termenul de frați (*frères*) prin care ei sunt uneori desemnați sau acela de *amicitia* (prietenie) folosit la Lille, de exemplu, ca sinonim pentru *pax* (pace). Și, de vreme ce pacea se întinde la întreaga populație urbană, aceasta se află deci în situația de a constitui o comună. Înseși denumirile pe care le poartă magistrații municipali într-o mulțime de locuri: *wardours de la paix* („păzitori ai

păcii) la Verdun, *reward de l'amitié* („păzitori ai prieteniei/păcii") la Lille, *jurés de la paix* („juraţi ai păcii") la Valenciennes, la Cambrai şi în multe alte oraşe, ne permit să vedem în ce raporturi strânse se găsesc „pacea" şi comuna.

Alte cauze au contribuit în mod firesc la naşterea comunelor urbane. Cea mai puternică dintre ele este nevoia resimţită de burghezie, foarte devreme, de a deţine un sistem de impozite. Cum să-şi procure sumele necesare lucrărilor publice cele mai indispensabile şi înainte de toate construirii zidului oraşului? Pretutindeni, nevoia de a construi acest zid protector a fost punctul de plecare al finanţelor urbane. În oraşele din regiunea Liège, impozitul comunal a purtat, până la sfârşitul Vechiului Regim, numele caracteristic de *fermeté* (lat. *firmitas* = tărie, putere). La Angers, cele mai vechi conturi municipale sunt acelea pentru „împrejmuire, fortificare şi întărire"[184] a oraşului. În alte localităţi, o parte a amenzilor este destinată *ad opus castri*, adică în folosul fortificaţiei. Dar impozitul a furnizat în mod natural baza resurselor publice. Pentru a-i determina pe contribuabili să i se supună, a fot nevoie să se recurgă la constrângere. Fiecare a fost obligat să participe în funcţie de mijloacele sale la cheltuielile făcute în interesul tuturor. Cine refuză să suporte plăţile pe care acestea le antrenează, este dat afară din oraş. Aceasta este deci o asociere obligatorie, o persoană morală. După expresia lui Beaumanoir, ea formează o „tovărăşie, care nu poate să se desfacă, nici să slăbească, aşa trebuie să se păstreze, fie că vor sau nu părţile care în tovărăşie (*compaignie*) sunt"[185], adică o asociaţie care nu se poate desfiinţa, dar care trebuie să se menţină independent de voinţa membrilor săi. Asta înseamnă de fapt că, la fel cum formează un teritoriu juridic, ea formează şi o comună.

Ne rămâne să examinăm organele prin care ea a răspuns nevoilor pe care i le impunea natura sa.

În primul rând, în calitate de teritoriu juridic independent, ea trebuie neapărat să posede propria sa jurisdicţie. Dreptul urban cuprins

[184] *Emparement* – din provensalul *amparar* = a întări. – Nota trad.

[185] Beaumanoir, *Coutumes de Beauvaisis*, § 646, ed. Salmon, vol. I, pag. 322 (Paris, 1899).

între zidurile sale opunându-se dreptului regional, dreptului din exterior, se impune ca un tribunal special să fie însărcinat să îl aplice, iar comuna să deţină, mulţumită lui, chezăşia situaţiei sale privilegiate. Este o clauză care nu lipseşte aproape din nici o cartă municipală, aceea că burghezia nu poate fi judecată decât de magistraţii ei. Aceştia, ca o consecinţă necesară, se recrutează din rândurile sale. Este indispensabil ca ei să fie membri ai comunei care, într-o măsură mai mare sau mai mică, intervine în numirea lor. În unele părţi, ea are dreptul să-i recomande seniorului, în altele, se aplică sistemul mai liberal al alegerii; iar altundeva, s-a recurs la formalităţi complicate: alegeri în mai multe trepte, tragere la sorţi etc. carê au evident ca scop înlăturarea uneltirilor şi a corupţiei. Cel mai des, preşedintele tribunalului (anchetator, primar, baliv[186] etc.) este un funcţionar al seniorului. Se întâmplă totuşi ca oraşul să determine alegerea sa. El posedă, în orice caz, o garanţie în jurământul pe care acesta trebuie să-l presteze de a respecta şi de a apăra privilegiile sale.

De la începutul secolului al XII-lea, uneori chiar spre sfârşitul celui de al XI-lea, numeroase oraşe ne apar deja ca având propriul lor tribunal privilegiat. În Italia, în sudul Franţei, în mai multe părţi ale Germaniei, membrii săi poartă numele de consuli. În Ţările de Jos, în Franţa de Nord, ei sunt desemnaţi sub acela de *échevins*; iar în alte părţi, li se spune juraţi. În funcţie de localitate, jurisdicţia pe care ei o exercită variază, de asemenea, destul de simţitor. Ei nu o deţin pretutindeni fără restricţii. Se întâmplă ca seniorul să-şi rezerve anumite cazuri speciale. Dar aceste diferenţe locale contează prea puţin. Esenţialul este că fiecare oraş, prin chiar faptul că este recunoscut ca un teritoriu juridic, are judecătorii săi personali. Competenţa lor este fixată de dreptul urban şi limitată la teritoriul în care acesta are activitate. Uneori se observă că, în locul unui singur corp de magistraţi, există mai multe, dotate cu atribuţii speciale. În multe oraşe şi mai cu seamă în oraşele episcopale, în care instituţiile urbane au fost rezultatul insurecţiei, se remarcă alături de *échevins*, asupra cărora seniorul păstrează o influenţă mai mare sau mai mică, un

[186] *Bailli* (termen istoric) = judecător reprezentant al regelui sau seniorului. – Nota trad.

corp de jurați care judecă în materie de „pace" și sunt competenți îndeosebi în cauzele decurgând din statutul comunal. Dar este imposibil să intrăm aici în detalii: e suficient că am indicat evoluția generală, independent de nenumăratele sale modalități.

În calitate de comună, oraşul se administrează printr-un Consiliu (*Consilium, curia* etc.). Acest consiliu coincide adesea cu tribunalul, iar aceleaşi persoane sunt concomitent judecători şi administratori ai orăşenimii. Tot adesea, el are propria sa individualitate. Membrii săi primesc de la comună autoritatea pe care o dețin. Ei sunt împuterniciții acesteia, dar ea nu abandonează comanda în mâinile lor. Numiți pentru un timp foarte scurt, ei nu pot uzurpa puterea ce le este încredințată. Numai destul de târziu, după ce organizarea urbană s-a dezvoltat şi administrația s-a complicat, ei se vor constitui într-un veritabil colegiu asupra căruia influența poporului nu se mai face simțită decât slab. La început, lucrurile stăteau cu totul altfel. Jurații din primele timpuri, având misiunea de a veghea la binele public, nu erau decât mandatari foarte asemănători cu acei *select men* ai oraşelor americane din zilele noastre, simpli executanți ai voinței colective. Ceea ce o dovedeşte, este faptul că, la origine, le lipseşte una dintre caracteristicile esențiale ale oricărui corp constituit, adică o autoritate centrală, un preşedinte. Primarii (*Bürgermeister, maire*) comunali sunt, într-adevăr, de creație relativ recentă şi nu sunt întâlniți defel înaintea secolului al XIII-lea. Ei aparțin unei epoci în care spiritul instituțiilor tinde să se modifice, în care se simte nevoia unei centralizări mai mari şi unei puteri mai independente.

Consiliul exercită administrarea curentă în toate domeniile. El deține poliția finanțelor, a comerțului, a industriei, hotărăşte şi supraveghează lucrările publice, organizează aprovizionarea oraşului, reglementează echipamentul şi comportarea bună a armatei comunale, înființează şcoli pentru copii, se îngrijeşte de întreținerea azilelor pentru săraci şi pentru bătrâni. Statutele pe care le proclamă alcătuiesc o veritabilă legislație municipală. Nu găsim, la nord de Alpi, nici unul care să fie anterior secolului al XIII-lea. Dar e destul să le studiem cu atenție pentru a ne convinge că ele nu fac altceva decât să dezvolte şi să dea precizia unor orânduieli mai vechi.

Nicăieri, poate, spiritul înnoitor şi simţul practic al orăşenilor nu se manifestă mai vădit decât în domeniul administrativ. Opera pe care aceştia au realizat-o apare acolo cu atât mai de admirat cu cât ea constituie o creaţie originală. Nimic în starea de lucruri anterioară nu-i putea servi ca model, de vreme ce toate nevoile cărora trebuie să le facă faţă erau nevoi noi. Să se compare, de exemplu, sistemul financiar al epocii feudale cu cel instituit de comunele urbane. În primul, impozitul nu este decât o prestaţie fiscală, o taxă fixă şi perpetuă care nu ţine seama deloc de posibilităţile contribuabilului, nu apasă decât asupra poporului şi al cărui produs se confundă cu veniturile domeniilor prinţului sau ale seniorului care îl percepe, fără ca ceva din el să fie destinat direct interesului public. Al doilea, în schimb, nu cunoaşte nici excepţii, nici privilegii. Toţi orăşenii bucurându-se în mod egal de avantajele comunei, sunt deopotrivă obligaţi să contribuie la cheltuielile sale. Cota-parte a fiecăruia dintre ei este proporţională cu averea lui. La început, ea este calculată în general după venit. Multe oraşe au rămas fidele acestei practici până la sfârşitul evului mediu. Altele i-au substituit acciza, adică impozitul indirect asupra bunurilor de consum şi în mod special asupra mărfurilor alimentare, astfel că bogatul şi săracul sunt taxaţi în funcţie de cheltuielile lor. Dar această acciză urbană nu are nici o legătură cu vechea taxă de trecere (*tonlieu*). Ea este pe atât de suplă pe cât aceea era de rigidă, atât de variabilă după împrejurări sau după nevoile publice, pe cât aceea de fixă. Oricare ar fi, de altfel, forma pe care o ia, produsul impozitului este în întregime consacrat trebuinţelor comunei. Încă de la sfârşitul secolului al XII-lea, se instituie controlul financiar şi se observă chiar din această epocă primele semne ale unei contabilităţi municipale.

Aprovizionarea oraşului şi reglementarea comerţului şi a industriei dovedesc încă şi mai vădit aptitudinea de a rezolva problemele sociale şi economice pe care i le puneau burgheziei condiţiile sale de existenţă. Ea trebuie să se îngrijească de subzistenţa unei populaţii considerabile, obligate să-şi obţină alimentele din exterior, să-i protejeze pe meşteşugari împotriva concurenţei străine, să le organizeze procurarea de materii prime şi să asigure exportul produselor fabricate de ei. Ea a reuşit toate astea printr-o reglementare atât de bine adaptată

la scopul său încât poate fi considerată în genul ei drept o capodoperă. Economia urbană este demnă de arhitectura gotică cu care este contemporană. Ea a creat în întregime şi aş spune bucuros că a creat *ex nihilo* (din nimic) o legislaţie socială mai completă decât aceea a oricărei alte epoci din istorie, inclusiv a noastră. Suprimând intermediarii dintre cumpărător şi vânzător, ea le-a asigurat orăşenilor binefacerea vieţii ieftine, a urmărit fără milă frauda, l-a protejat pe lucrător împotriva concurenţei şi a exploatării, i-a reglementat munca şi salariul, s-a îngrijit de sănătatea lui, s-a preocupat de ucenicie, a împiedicat munca femeilor şi a copiilor, iar acelaşi timp a reuşit să-i rezerve oraşului monopolul de a aproviziona cu produsele sale zonele rurale înconjurătoare şi să-i găsească, în depărtări, pieţe de desfacere pentru comerţul său[187].

Toate acestea ar fi fost imposibile dacă spiritul civic al burgheziei nu ar fi fost la înălţimea sarcinilor ce i se impuneau. Trebuie, într-adevăr, să ne întoarcem în timp până în antichitate pentru a găsi tot atât devotament faţă se stat cât este acela de care ea face dovadă. *Unus subveniet alteri tamquam fratri suo*, unul să-l ajute pe celălalt ca un frate, spune o cartă flamandă din secolul al XII-lea[188], iar aceste cuvinte au fost cu adevărat o realitate. Începând din secolul al XII-lea, negustorii cheltuiesc o parte importantă din propriile profituri în interesul concetăţenilor lor, înfiinţează spitale, răscumpără taxe de trecere (*tonlieux*). Dorinţa de câştig se asociază la ei cu patriotismul local. Fiecare e mândru de oraşul lui şi se devotează în mod spontan prosperităţii sale. Aceasta pentru că în realitate fiecare existenţă particulară depinde strâns de existenţa colectivă a asociaţiei municipale. Comuna evului mediu posedă, într-adevăr, atribuţiile pe care statul le exercită astăzi. Ea îi garantează fiecăruia dintre membrii săi securitatea persoanei şi a bunurilor sale. În afara ei, el se găseşte într-o lume ostilă, înconjurat de pericole şi expus tuturor riscurilor. Doar în ea, el

[187] Va trebui să consultăm, pentru a ne face o idee despre bogăţia reglementării urbane în această privinţă, lucrarea monumentală a lui G. Espinas, *La vie urbaine de Douai au Moyen Âge* (Paris, 1913, 4 vol.)

[188] Cartă a oraşului Aire, din 1188, Warnkoenig, *Flandrische Staats und Rechtsgeschichte*, vol.III, anexă, pag. 22 (Tübingen, 1842).

este la adăpost şi simte pentru ea o recunoştinţă care se aseamănă cu dragostea. El e hotărât să se jertfească pentru apărarea sa, la fel cum e mereu gata să o împodobească şi să o facă mai frumoasă decât vecinele sale. Admirabilele catedrale pe care secolul al XIII-lea le-a văzut ridicându-se acolo nu ar fi de conceput fără zelul voios cu care orăşenii au contribuit la construirea lor. Ele nu sunt nicidecum numai casele Domnului, ci preamăresc şi oraşul căruia îi sunt cea mai frumoasă podoabă şi pe care turnurile lor impunătoare îl anunţă de departe. Ele au fost pentru oraşele evului mediu ceea ce templele au fost pentru acelea ale antichităţii.

Avântului patriotismului local îi corespunde exclusivismul său. Prin chiar faptul că fiecare oraş ajuns la plenitudinea dezvoltării sale constituie o republică sau, dacă preferăm, o seniorie colectivă, el nu vede în celelalte oraşe decât rivale sau duşmane. El nu se poate ridica deasupra sferei propriilor sale interese. Oraşul se concentrează asupra lui însuşi, iar sentimentul pe care îl poartă vecinelor sale reaminteşte destul de mult, într-un cadru mai restrâns, naţionalismul din zilele noastre. Spiritul civic care îl animă este deosebit de egoist. Oraşul îşi rezervă cu gelozie libertăţile de care se bucură în interiorul zidurilor sale. Ţăranii care îl înconjoară nu îi apar defel ca nişte compatrioţi şi nu gândeşte decât să-i exploateze în propriul său folos. Oraşul se străduieşte din toate puterile să-i împiedice să se ocupe de practicarea industriei al cărei monopol şi-l păstrează; el le impune îndatorirea de a-l aproviziona cu alimente şi i-ar supune unui protectorat titanic dacă ar avea această putere. A şi făcut-o, de altfel, pretutindeni unde a putut, în Toscana de exemplu, unde Florenţa a subjugat zonele rurale învecinate.

De fapt, noi atingem aici evenimente care nu se vor desfăşura cu toate consecinţele lor decât din prima parte a secolului al XIII-lea. Nu este suficient că am indicat la repezeală o tendinţă care doar se face cunoscută în epoca începuturilor. Scopul nostru nu era decât de a caracteriza oraşul evului mediu după ce i-am descris formarea. Încă o dată, noi nu am putut decât să-i marcăm trăsăturile principale, iar fizionomia pe care i-am schiţat-o seamănă cu acele figuri ce se obţin fotografiind, unele peste celelalte, portrete suprapuse. Contururile le

înfăţişează o figură comună tuturor, dar neaparţinând exact nici unuia dintre ele.

Dacă am dori, în încheierea acestui prea lung capitol, să rezumăm într-o definiţie punctele sale esenţiale, poate că ar fi posibil să spunem că oraşul evului mediu, aşa cum apare el încă din secolul al XII-lea, este o comună care trăieşte, la adăpostul unei incinte fortificate, din comerţ şi din industrie şi se bucură de un sistem de drept, de o administraţie şi de o jurisprudenţă de excepţie care fac din el o personalitate colectivă privilegiată.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL AL VIII-LEA

INFLUENȚA ORAȘELOR ASUPRA CIVILIZAȚIEI EUROPENE

Apariție orașelor a marcat începutul unei ere noi în istoria internă a Europei Occidentale. Societatea nu cuprinsese până atunci decât două categorii „active"[189]: clerul și nobilimea. Luând loc alături de ele, burghezia o completează sau, mai curând, o desăvârșește. Alcătuirea ei, de acum încolo, nu se va mai schimba până la finalul Vechiului Regim: ea posedă toate elementele sale constitutive, iar modificările prin care va trece pe parcursul secolelor nu sunt, la drept vorbind, decât combinațiile diferite ale îmbinării lor.

Aidoma clerului și nobilimii, burghezia este ea însăși o categorie privilegiată. Ea formează o clasă juridică distinctă, iar sistemul de drept special de care se bucură o izolează de masa rurală care continuă să formeze imensa majoritate a populației. În plus, am spus-o deja, ea se străduiește să-și păstreze intactă situația excepțională și să-și rezerve în exclusivitate avantajul acesteia. Libertatea, așa cum o concepe ea, este un monopol. Nimic nu este mai puțin liberal decât spiritul de castă care face forța ei până ce va deveni pentru ea, la sfârșitul evului mediu, o cauză de slăbiciune. Totuși, acestei burghezii atât de exclusive îi era rezervată misiunea de a răspândi în jurul ei libertatea și de a deveni, fără să o fi dorit, ocazia eliberării progresive a claselor rurale. Chiar și numai faptul existenței sale avea, într-adevăr, să acționeze grabnic asupra acestora și, puțin câte puțin, să atenueze contrastul care, la început, le despărțea de ea însăși. Burghezia s-a

---

[189] *Citoyen actif* = în *drept*, cetățean activ = acela care, în regimul cenzitar, avea folosința și exercițiul dreptului de vot. – Nota trad.

străduit zadarnic să le menţină sub influenţa ei, să le refuze participarea la privilegiile sale, să le excludă de la exercitarea comerţului şi a industriei, căci nu a avut puterea să oprească o evoluţie a cărei cauză era ea însăşi şi pe care nu ar fi putut-o înlătura decât dispărând.

Formarea aglomerărilor urbane a zdruncinat imediat organizarea economică a zonelor agrare. Producţia agricolă, aşa cum era ea înfăptuită acolo, nu servise până atunci decât să asigure existenţa ţăranului şi prestaţiile datorate seniorului său. De la oprirea comerţului, nimic nu-l îndemna să ceară solului un surplus de care i-ar fi fost imposibil să se descotorosească de vreme ce nu mai dispunea de pieţe de desfacere. El se mulţumea să se ocupe de viaţa lui zilnică, sigur de ziua de mâine şi nedorind vreo îmbunătăţire a soartei sale deoarece nu putea concepe o astfel de posibilitate. Micile târguri ale cetăţilor şi ale burgurilor erau prea neînsemnate, cererea lor (de mărfuri) de altfel prea uniformă, pentru a-l stimula să iasă din rutina lui şi să-şi întreţească munca. Or, iată că aceste târguri se însufleţesc, numărul cumpărătorilor se multiplică şi de îndată ţăranul dobândeşte certitudinea că va putea plasa acolo produsele pe care le va aduce. Cum să nu fi profitat de o ocazie atât de favorabilă? Nu depinde decât de el să vândă dacă produce suficient şi imediat el ară pământurile pe care până atunci le lăsase în paragină. Truda lui capătă o semnificaţie nouă. Ea îi permite câştigul, chiverniseala şi o viaţă mai confortabilă pe măsură ce va fi mai activă. Situaţia sa este cu atât mai favorabilă cu cât tot surplusul veniturilor solului îi aparţine lui însuşi. Căci drepturile seniorului fiind fixate prin cutuma domenială la o cotă invariabilă, creşterea rentei funciare nu-i aduce câştig decât fermierului dependent (*tenancier*).

Dar seniorul dispune şi el de mijloace de a beneficia de situaţia nouă în care formarea oraşelor plasează zonele rurale. El deţine imense rezerve de terenuri nelucrate, păduri, lande, mlaştini sau mărăcinişuri. Nimic mai indicat decât să le introducă în cultură şi să fie prezent astfel, mulţumită lor, pe pieţele noi care devin din ce în ce mai profitabile pe măsură ce oraşele cresc şi se înmulţesc. Sporirea populaţiei va furniza braţele de muncă necesare lucrărilor de defrişare şi de asanare. E suficient să se cheme oameni: ei nu vor întârzia să se

înfățișeze. De la sfârșitul secolului al XI-lea, acțiunea apare deja în plină vigoare. Mănăstiri, prinți locali transformă, din acea clipă, părțile neproductive din domeniile lor în terenuri aducătoare de venit. Suprafața solului cultivat care, de la sfârșitul Imperiului Roman, nu s-a mai mărit, se va extinde fără încetare. Pădurile se răresc. Congregația de la Cîteaux intră, încă de la originea sa, pe calea nouă. În loc să păstreze pentru pământurile sale vechea organizare domenială, ea se adaptează în mod inteligent la noua stare de lucruri. Ea adoptă principiul culturii mari și, în funcție de regiune, se consacră producției cu cel mai mare profit. În Flandra, unde nevoile orașelor sunt cu atât mai numeroase cu cât ele sunt mai bogate, Cistercienii se ocupă de creșterea vitelor mari. În Anglia, ei se dedică în special aceleia a oilor, a căror lână – în cantități mereu mai considerabile – este folosită de orașele flamande.

În acest timp, peste tot, seniori laici sau ecleziastici întemeiază „orașe noi". Este denumit astfel un sat așezat pe teren virgin și ai cărui ocupanți vor primi loturi de pământ în schimbul unei rente anuale. Dar aceste „orașe noi" (*villes neuves*), al căror număr nu încetează să se mărească, în cursul secolului al XII-lea, sunt totodată „orașe libere". Căci, pentru a-i atrage pe cultivatori, seniorul le promite scutirea de obligațiile care apasă asupra șerbilor. El nu își păstrează, în general, asupra lor decât jurisdicția. El suprimă, în favoarea acestora, vechile drepturi care mai există încă în organizarea latifundiară. Carta de la Lorris (1155) în regiunea Gâtinais, aceea de la Beaumont în Champagne (1182), aceea de la Prisches în Hainaut (1158) ne furnizează tipuri deosebit de interesante de carte de „orașe noi" și care s-au răspândit pe arii întinse în ținuturile vecine. La fel s-a întâmplat cu cea de la Breteuil, în Normandia, care a fost dusă, în cursul secolului al XII-lea, în numeroase localități din Anglia, din țara Galilor și chiar din Irlanda

Astfel apare un nou tip de țăran, foarte diferit de cel vechi. Cel vechi avea drept caracteristică servitutea; celălalt este înzestrat cu libertate. Iar această libertate, a cărei cauză este zguduirea economică transmisă de orașe organizării zonelor agricole, este ea însăși copiată după aceea a orașelor. Locuitorii „orașelor noi" sunt, la drept vorbind,

burghezi rurali. Ei poartă chiar, în multe carte, numele de *burgenses*. Ei primesc o structură judiciară şi o autonomie locală care sunt în mod vădit împrumutate de la instituţiile urbane, astfel încât acestea, ca să zicem aşa, depăşesc incinta zidurilor pentru a se răspândi peste câmpii şi a le transmite libertatea.

Iar această libertate, făcând noi progrese, nu întârzie să se infiltreze până pe vechile domenii a căror alcătuire arhaică nu se mai poate menţine în mijlocul unei societăţi reînnoite. Fie prin eliberare voluntară, fie prin prescripţie ori uzurpare, seniorii o lasă să se substituie progresiv servituţii care, vreme atât de îndelungată, fusese condiţia normală a ţăranilor dependenţi de ei. Statutul oamenilor se transformă concomitent cu regimul pământurilor, de vreme ce atât unul cât şi celălalt nu erau decât consecinţa unei situaţii economice pe cale de dispariţie. Comerţul se îngrijeşte acum de toate nevoile cărora domeniile se străduiseră atât de mult timp să le facă faţă prin ele însele. Nu mai e obligatoriu ca fiecare dintre ele să producă toate mărfurile necesare folosinţei sale. E de ajuns să meargă în oraşul vecin pentru a şi le procura. Abaţiile din Ţările de Jos, care fuseseră înzestrate de către binefăcătorii lor cu vii situate fie în Franţa, fie pe malurile Rinului şi ale Moselei şi de unde ele îşi aduceau vinul necesar consumului propriu-zis, vând, începând din prima parte a secolului al XIII-lea, aceste proprietăţi devenite inutile şi a căror exploatare şi întreţinere le costă de acum încolo mai mult decât le produce[190].

Nici un exemplu nu ilustrează mai bine dispariţia de neînlăturat a vechiului sistem latifundiar într-o epocă transformată de comerţ şi de economia urbană. Circulaţia, care devine din ce în mai intensă, favorizează automat producţia agricolă, dezmembrează structurile care o izolaseră până atunci, o atrage spre oraşe, o modernizează şi în acelaşi timp o eliberează. Ea îl dezleagă pe om de pământul căruia îi fusese aservit atâta timp. Ea înlocuieşte tot mai mult munca servilă cu munca liberă. Doar în regiunile îndepărtate de marile căi comerciale se perpetuează, în vigoarea sa originală, vechea dependenţă personală şi,

[190] H. Van Werveke, *Comment les établissements religieux belges se procuraient-ils du vin au haut Moyen Âge?* (*Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. II [1923], pag. 643.

o dată cu ea, formele vechi ale proprietății domeniale. Pretutindeni altundeva, ea dispare cu atât mai repede cu cât oraşele sunt mai numeroase. În Flandra, de exemplu, abia dacă mai dăinuieşte la începutul secolului al XIII-lea. Desigur, se mai păstrează unele vestigii. Până la sfârşitul Vechiului Regim, se mai întâlnesc, ici şi colo, oameni supuşi „dreptului de mână moartă"[191] ori constrânşi la corvezi, precum şi pământuri grevate de diferite drepturi senioriale. Dar aceste rămăşiţe ale trecutului nu mai au decât o importanţă pur financiară. Ele sunt aproape întotdeauna simple taxe, iar acela care le plăteşte se bucură totuşi de o totală libertate personală.

Eliberarea claselor rurale nu este decât una dintre consecinţele provocate de renaşterea economică pentru care oraşele au fost concomitent rezultatul şi instrumentul. Ea coincide cu importanţa crescândă a capitalului mobiliar. Pe durata epocii latifundiare a evului mediu, nu existase vreo altă bogăţie decât aceea care se bazează pe proprietatea funciară. Ea îi asigura deţinătorului său atât libertatea personală cât şi prestigiul social. Ea era garanţia situaţiei privilegiate a clerului şi a nobilimii. Deţinători exclusivi ai pământului, membrii acestora trăiau din munca ţăranilor dependenţi (*tenanciers*) pe care îi protejau şi pe care îi dominau. Aservirea maselor era consecinţa obligatorie a unei organizări sociale în care nu exista altă alternativă decât aceea de a stăpâni pământul şi a fi senior sau de a-l lucra şi a fi şerb.

Or, o dată cu burghezia, capătă loc sub soare o clasă de oameni a căror existenţă este în contradicţie flagrantă cu această ordine a lucrurilor. Căci ea este, în toată puterea cuvântului, o clasă de dezrădăcinaţi şi totuşi este o clasă de oameni liberi. Pământul pe care se stabileşte nu numai că nu e cultivat de ea, dar nici măcar nu este în proprietatea ei. Prin ea se manifestă şi se afirmă, cu o forţă crescândă, posibilitatea de a trăi şi de a se îmbogăţi prin singurul fapt de a vinde ori de a produce valori de schimb.

---

[191] *Droit de main-morte* = taxa succesorală pe care trebuia să o plătească şerbul. Numele ei pare a proveni din faptul că urmaşii trebuiau să-i prezinte seniorului mâna decedatului, pentru a-i dovedi moartea şi a putea reclama succesiunea bunurilor, achitând taxa respectivă. – Nota trad.

Capitalul funciar fusese totul şi iată că alături de el se impune tăria capitalului mobiliar. Până atunci banii intraţi în circuit fuseseră neproductivi. Marii proprietari laici sau ecleziastici, în mâinile cărora era monopolizat volumul foarte redus al numerarului în circulaţie, fie prin censurile pe care le percepeau de la ţăranii dependenţi, fie prin pomenile pe care credincioşii le dădeau bisericilor, nu deţineau, în mod normal, nici un mijloc de a-l face să rodească. Fără îndoială, se întâmpla ca unele mănăstiri, în vremuri de foamete, să acorde împrumuturi cămătăreşti unor nobili strâmtoraţi care le puneau în gaj pământurile[192]. Dar aceste operaţiuni, interzise de altfel de dreptul canonic, nu erau decât expediente ocazionale. De regulă, argintul era tezaurizat de către deţinătorii săi şi, cel mai des, transformat în veselă sau în podoabe bisericeşti, care erau date la topit în caz de nevoie. Comerţul a eliberat acest argint captiv şi l-a readus la destinaţia sa. Mulţumită lui, banul a redevenit instrumentul schimburilor şi măsura valorilor şi, de vreme ce oraşele erau centrele comerţului, acesta s-a îndreptat obligatoriu către ele. Circulând, el şi-a sporit puterea prin numărul tranzacţiilor cărora le servea. În acelaşi timp, folosirea lui s-a generalizat; plăţile în natură au făcut loc din ce în ce mai mult plăţilor în monedă.

Şi a apărut un nou concept al bogăţiei: acela al bogăţiei negustoreşti, care nu mai consta în pământuri, ci în bani sau în produse comerciale ce puteau fi evaluate („apreciate") în bani[193]. Încă din cursul secolului al XI-lea, în numeroase oraşe existau deja adevăraţi capitalişti. Am citat mai sus astfel de exemple asupra cărora nu mai e cazul să revenim aici. De altfel, foarte de timpuriu, aceşti capitalişti urbani şi-au plasat o parte din beneficii în terenuri. Cel mai bun mijloc de a-şi consolida averea şi creditul era, într-adevăr, acapararea solului. Ei şi-au consacrat o parte din câştiguri cumpărării de bunuri imobiliare, mai întâi chiar în oraşul în care locuiau, iar mai târziu în zonele rurale. Dar ei s-au transformat, mai ales, în împrumutători de bani. Criza economică provocată de pătrunderea bruscă a comerţului în viaţa socială determinase ruina sau strâmtorarea proprietarilor care

[192] R. Génestal, *Le rôle des monastères comme établissements de crédit* (Paris, 1901).
[193] H. Pirenne, *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme*, *loc. cit.*, pag. 269.

nu se putuseră adapta la aceasta. Căci, dezvoltând circulația monetară, ea avusese ca rezultat micșorarea valorii banului și, prin urmare, creșterea tuturor prețurilor. Perioada contemporană cu formarea orașelor a fost o vreme cu trai costisitor, la fel de favorabilă negustorilor și meseriașilor din burghezie, pe cât de dificilă pentru deținătorii solului care nu au reușit să-și sporească veniturile. Încă de la sfârșitul secolului al XI-lea, mulți dintre ei sunt obligați, pentru a se menține, să recurgă la capitalurile negustorilor. În 1127, carta de la Saint-Omer menționează ca o practică obișnuită împrumuturile convenite cu burghezii orașului de către cavalerii din împrejurimi. Dar operațiuni mult mai importante erau deja practicate la acea epocă. Nu lipseau negustori suficient de bogați pentru a consimți împrumuturi de mare anvergură. Către 1082, niște negustori din Liège îi împrumută bani abatelui de Saint-Hubert pentru a-i permite să cumpere pământul de la Chevigny, iar câțiva ani mai târziu, îi avansează episcopului Otbert sumele necesare pentru a achiziționa de la ducele Godefroy, pe punct de plecare în cruciadă, castelul său din Bouillon[194]. Regii înșiși apelează, în cursul secolului al XII-lea la serviciile binevoitoare ale capitaliștilor urbani. William Cade este comanditarul regelui Angliei[195]. În Flandra, la începutul domniei lui Filip-August, Arras a devenit prin excelență un oraș de bancheri. Wilhelm Bretonul îl descrie ca plin de bogății, însetat de câștig și ticsit de cămătari:

Atrabatum...potens urbs...plena
Divitiis, inhians lucris et foenore gaudens[196].

(„Arras...oraș puternic...plin
De bogății, ahtiat după câștiguri și bucurându-se de cămătă")

Orașele Lombardiei, apoi, după exemplul lor, cele din Toscana și din Provența îl depășesc cu mult în acest tip de comerț, căruia biserica încearcă zadarnic să i se opună. De la începutul secolului al XIII-lea

[194] *Ibid.*, pag. 281.
[195] M. T. Stead, *William Cade, a financier of the XIIth Century* (*English Historical Review*, 1913, pag. 209).
[196] Guillaume le Breton, *Philipidis. Mon. Germ Hist. Script.*, vol. XXVI, pag. 321.

bancherii italieni îşi extind deja tranzacţiile la nord de Alpi, iar înaintarea lor acolo este atât de rapidă încât cincizeci de ani mai târziu ei s-au substituit pretutindeni, graţie abundenţei capitalurilor lor şi tehnicii mai avansate a procedeelor lor, bancherilor locali[197].

Forţa capitalului mobiliar concentrat în oraşe nu le-a dat acestora doar prestigiu economic, ci a contribuit şi la implicarea lor în viaţa politică. Atâta vreme cât societatea nu cunoscuse nici o altă putere decât aceea care derivă din posesia pământului, clerul şi nobilimea participaseră singure la cârmuirea. Ierarhia feudală era constituită în întregime pe baza proprietăţii funciare. Fieful, în realitate, nu este decât un lot dependent (*tenure*) iar relaţiile pe care le creează între vasal şi senior nu sunt decât o modalitate specifică a relaţiilor care există între proprietar şi fermierul dependent (*tenancier*). Singura diferenţă este aceea că serviciile datorate de primul celui de al doilea în loc să fie de natură economică sunt de natură militară şi politică. La fel cum fiecare prinţ local pretinde ajutorul şi sfatul de la vasalii săi, tot aşa, fiind el însuşi vasal al regelui, şi el este constrâns faţă de acesta la obligaţii similare. Astfel, singurii care participă la conducerea treburilor publice sunt aceia care stăpânesc pământul. Ei nu participă la aceasta, de altfel, decât prin efortul propriu, adică, pentru a folosi expresia consacrată: *consilio et auxilio*, prin sfatul şi prin ajutorul lor[198]. Nu poate fi vorba de contribuţie bănească la nevoile suzeranului lor, într-o epocă în care capitalul funciar nu serveşte decât la întreţinerea deţinătorilor lui. Poate cea mai izbitoare trăsătură a statului feudal este caracterul rudimentar al finanţelor sale. Banii nu joacă acolo nici un rol, veniturile aduse prinţului de domeniile sale alimentează aproape în exclusivitate propria sa trezorerie. El nu are posibilitatea să-şi sporească resursele prin impozite, iar lipsa de fonduri îi interzice să ia în serviciul său angajaţi salariaţi şi uşor de concediat. În loc de funcţionari, el nu are decât vasali ereditari, iar

[197] G. Bigwood, *Le régime juridique et économique de l'argent dans la Belgique du Moyen Âge* (Bruxelles, 1920)

[198] Pe lângă *auxilium* = datoria de a da ajutor militar, vasalul îi datora seniorului şi *consilium* = sfatul, care consta în genere în obligaţia de a lua parte la adunările convocate de senior şi îndeosebi în obligaţia de a împărţi dreptatea în numele său. – Nota trad.

autoritatea sa asupra lor este limitată de jurământul de fidelitate pe care aceştia i l-au prestat.

Dar, începând din ziua în care renaşterea comercială îi permite să-şi majoreze veniturile, iar banii proveniţi din comerţ încep, graţie acesteia, să curgă în sipetele sale, el e văzut imediat profitând din plin de împrejurări. Apariţia balivilor (*baillis*), în cursul secolului al XII-lea, este primul simptom al progresului politic care va permite puterii princiare să întemeieze o veritabilă administraţie publică şi să transforme puţin câte puţin suzeranitatea în suveranitate. Căci balivul (*bailli*) este, în toată puterea cuvântului, un funcţionar. O dată cu acest personaj amovibil, remunerat nu printr-o concesiune de pământ, ci printr-un salariu în bani, şi obligat să dea seama anual de gestiunea lui, se afirmă un nou tip de cârmuire. Balivul este plasat în afara ierarhiei feudale. Natura lui este total diferită de aceea a vechilor justiţiari (*justiciers*), primari, anchetatori sau castelani, care îşi exercită funcţiile cu titlu ereditar. Între aceştia şi el este aceeaşi deosebire ca între vechile loturi (*tenures*) aservite şi noile concesiuni de terenuri libere. Cauze economice identice au transformat simultan organizarea funciară şi dirijarea oamenilor. La fel cum aceste cauze le-au permis ţăranilor să se elibereze şi proprietarilor să înlocuiască vechiul mansus[199] domenial cu lotul de pământ concesionat pe cens anual (*censive*), tot aşa le-au permis prinţilor să acapareze, prin agenţi retribuiţi, conducerea directă a teritoriilor lor. Înnoirea politică, asemenea înnoirilor sociale cu care este contemporană, presupune răspândirea bogăţiei mobiliare şi a circulaţiei monetare. Ne vom convinge lesne de exactitatea acestui mod de a judeca lucrurile dacă observăm că Flandra, unde viaţa comercială şi viaţa urbană s-au manifestat mai devreme decât în celelalte regiuni ale Ţărilor de Jos, a cunoscut mult înaintea lor instituţia balivilor.

Raporturile care s-au stabilit între prinţi şi orăşeni au avut şi consecinţe politice de cea mai mare importanţă. Era imposibil să nu se ţină cont de acele oraşe cărora avuţia în creştere le dădea un ascendent din ce în ce mai puternic şi care puteau să reunească, în caz de nevoie,

[199] *Manse* (*mansus*) = lot de pământ necesar întreţinerii unei familii, acordat şerbilor de proprietarul feudal. – Nota trad.

mii de oameni bine echipaţi. Feudalii conservatori nu au avut la început decât dispreţ faţă de înfumurarea milițiilor urbane. Otto de Freising e scandalizat văzându-i pe membrii comunelor din Lombardia purtând coiful şi platoşa şi cutezând să-i înfrunte pe nobilii cavaleri ai lui Frederic Barbarossa. Dar victoria răsunătoare, obținută la Legnano (1176) de aceşti oameni de rând asupra trupelor împăratului, nu a întârziat să arate de ce erau ei în stare. În Franța, regii nu au pregetat să recurgă la serviciile lor. Ei s-au dat drept protectorii comunelor, drept păzitorii libertăților lor şi au făcut să apară cauza coroanei ca solidară cu libertățile urbane. Fiolip-August avea să culeagă roadele unei politici atât de abile. Bătălia de la Bouvines (1214), care statorniceşte definitiv preponderența regalității în interiorul Franței şi face să se răspândească autoritatea ei asupra întregii Europe, s-a datorat în mare măsură contingentelor militare ale oraşelor.

Influența oraşelor, la aceeaşi epocă, nu a fost mai puțin însemnată în Anglia, măcar că acolo ea s-a manifestat într-un mod foarte diferit. Aici, în loc să susțină regalitatea, ele s-au răzvrătit împotriva sa alături de baroni şi au contribuit astfel la pregătirea cârmuirii parlamentare, ale cărei îndepărtate origini pot fi găsite în Marea Cartă (1215).

De fapt, nu doar în Anglia oraşele au revendicat şi au obținut o participare mai mult sau mai puțin largă la guvernare. Tendința lor naturală le împingea să se transforme în republici municipale. Şi nu e nici o îndoială că, dacă ar fi avut această forță, ele ar fi devenit pretutindeni state în stat. Dar oraşele nu au reuşit să-şi realizeze acest ideal decât acolo unde puterea statului a fost incapabilă să neutralizeze eforturile lor.

Aşa au stat lucrurile, începând din secolul al XII-lea, în Italia şi mai târziu, după decăderea definitivă a autorității imperiale, în Germania. Pretutindeni altundeva, ele nu au izbutit să clatine dominația prinților, fie că – precum în Anglia şi în Franța – regalitatea a fost prea puternică pentru a fi nevoită să capituleze în fața lor, fie că – precum în Țările de Jos – particularismul lor le-a împiedicat să-şi unească eforturile pentru a cuceri o independență care, neîntârziat, le-ar fi asmuțit unele împotriva celorlalte. Oraşele au rămas aşadar, de regulă,

subordonate cârmuirii teritoriale. Dar aceasta nu le-a tratat ca pe niște simpli supuși. Ea avea prea multă nevoie de ele pentru a nu ține seama de interesele lor. Finanțele sale se sprijineau pe ele în mare parte și, pe măsură ce sporeau atribuțiile statului și prin urmare cheltuielile sale, ea era tot mai frecvent obligată să recurgă la punga orășenilor. Am văzut deja că, în secolul al XII-lea, ocârmuirea împrumută bani de la ei. Iar acești bani, orașele nu îi dau fără garanții. Ele știu bine că riscă să nu fie niciodată restituiți și pretind noi privilegii și libertăți în schimbul sumelor pe care consimt să le împrumute. Dreptul feudal nu îi permitea suzeranului să le impună oamenilor săi decât redevențe bine precizate și restrânse la câteva cazuri, mereu aceleași. Îi era deci imposibil să le supună în mod arbitrar la bir (*taille*) și să obțină de acolo subsidiile absolut necesare. Cartele orașelor le acordau, în această privință, garanțiile cele mai solemne. A fost, așadar, obligatoriu să se înțeleagă cu ele. Puțin câte puțin prinții au luat obiceiul să invite orășeni în Consiliile de prelați și de nobili cu care discutau despre treburile lor. Exemplele acestor convocări sunt încă rare în secolul al XII-lea. Ele se înmulțesc în cel de al XIII-lea, iar, în secolul al XIV-lea, cutuma este legalizată definitiv prin instituția „Statelor" (*États*), în care orașele obțin, după cler și nobilime, un loc care devenit curând, deși al treilea în demnitate, primul ca importanță.

Dacă orașele au avut, așa cum tocmai am văzut-o, o influență de foarte mare întindere asupra transformărilor sociale, economice și politice care s-au manifestat în Europa Occidentală în cursul secolului al XII-lea, ar putea părea, la prima vedere, că ele nu au jucat nici un rol în mișcarea intelectuală. Cel puțin trebuie așteptat până la sfârșitul secolului al XIII-lea pentru a întâlni opere literare și opere de artă create în interiorul diferitelor burghezii și însuflețite de spiritul lor. Până atunci, știința rămâne monopolul exclusiv al clerului și nu folosește altă limbă decât latina. Lucrările literare în limba vorbită de popor („vulgară") nu se adresează decât nobilimii sau cel puțin exprimă ideile și sentimentele care sunt ale sale. Arhitectura și sculptura nu dau naștere capodoperelor lor decât în construirea și ornamentarea bisericilor. Halele și clopotnițele, ale căror cele mai vechi specimente datează de la începutul secolului al XIII-lea, ca, de

exemplu, admirabilele hale de la Ypres, distruse în timpul marelui război[200], rămân încă fidele stilului arhitectural al edificiilor religioase.

Totuşi, dacă privim cu mai multă atenţie, nu e greu de văzut că viaţa urbană a contribuit din plin, şi ea, la îmbogăţirea capitalului spiritual al evului mediu. Fără îndoială, cultura intelectuală a fost dominată acolo de considerente practice care, înainte de perioada Renaşterii, au împiedicat-o să ia un mare avânt. Dar ea prezintă chiar de la început acel caracter de a fi o cultură exclusiv laică. Încă de la mijlocul secolului al XII-lea, Consiliile municipale s-au preocupat să înfiinţeze, pentru copiii orăşenilor, şcoli care sunt primele şcoli laice din Europa de la sfârşitul antichităţii. Prin ele, învăţământul încetează să-şi îndrepte în exclusivitate binefacerile către novicii mănăstirilor şi către viitorii preoţi ai parohiilor. Cunoaşterea cititului şi a scrisului fiind indispensabile practicării comerţului, nu mai este rezervată doar membrilor clerului. Burghezul s-a iniţiat în aceasta cu mult înaintea nobilului, întrucât ceea ce nu era pentru nobil decât un lux intelectual era pentru el o necesitate zilnică. Biserica nu a întârziat să revendice imediat, asupra şcolilor municipale, o supraveghere care a provocat numeroase conflicte între ea şi autorităţile urbane. Problema religioasă este firească străină acestor discuţii. Ele nu au avut vreo altă cauză decât dorinţa oraşelor de a păstra comanda asupra şcolilor create de ele şi pe care înţelegeau să le conducă în continuare.

De altminteri, învăţământul din aceste şcoli s-a limitat, până la epoca Renaşterii, la instrucţia elementară. Toţi aceia care voiau să aibă cunoştinţe mai vaste trebuiau să se adreseze instituţiilor clerului. Tocmai din acestea proveneau funcţionarii din cancelarii care, de la sfârşitul secolului al XII-lea, au fost însărcinaţi cu corespondenţa şi cu contabilitatea urbană, precum şi cu redactarea actelor felurite cerute de viaţa comunală. Toţi aceşti funcţionari erau de altfel laici, oraşele neluând niciodată în serviciul lor, spre deosebire de prinţi, membri ai clerului care, în virtutea privilegiilor de care se bucurau, ar fi scăpat de sub jurisdicţia lor. Limba de care s-au folosit grămăticii municipali a fost desigur, mai întâi, latina. Dar, din primii ani ai secolului al XIII-lea, sunt văzuţi adoptând pe scară tot mai largă utilizarea idiomurilor

[200] Autorul se referă la primul război mondial. – Nota trad.

naționale. Tocmai prin intermediul orașelor, acestea s-au introdus pentru prima oară în practica administrației, iar această inițiativă corespunde perfect spiritului laic pe care ele l-au reprezentat prin excelență în mijlocul civilizației evului mediu.

Acest spirit laic se asocia, de altfel, cu fervoarea religioasă cea mai intensă. Chiar dacă orășenii s-au găsit foarte frecvent în luptă cu autoritățile ecleziastice, dacă episcopii au proclamat din belșug împotriva lor sentințe de excomunicare și dacă, printr-o consecință indirectă, ei s-au lăsat pradă câteodată unor tendințe anticlericale destul de pronunțate, ei erau animați totuși de o credință profundă și arzătoare. Nu trebuie alte dovezi decât nenumăratele ctitorii religioase de care sunt pline orașele, decât confreriile cucernice sau caritabile care abundă acolo. Evlavia lor se manifestă cu o naivitate, o sinceritate și o originalitate care o duc lesne dincolo de limitele strictei ortodoxii. În toate epocile, ei se disting prin expansivitatea misticismului lor. El este acela care, în secolul al XI-lea, îi determină să se ralieze pătimaș reformatorilor religioși care combat simonia și căsătoria preoților, care, în secolul al XII-lea, răspândește acolo ascetismul membrilor ordinului contemplativ[201], al celor ce trăiau din milostenii (*bégards, béguins*) și al așa-numitelor *béguines*[202] sau care, în cel de al XIII-lea, explică primirea entuziastă pe care o găsesc acolo franciscanii și dominicanii. Dar tot el este acela care asigură acolo succesul tuturor noutăților, al tuturor exagerărilor și al tuturor denaturărilor sentimentului religios. Începând din secolul al XII-lea, nu a existat erezie care să se fi manifestat și să nu fi găsit acolo imediat adepți. E suficient să reamintim aici rapiditatea și energia cu care s-a întins acolo secta albigenzilor.

Laică și mitică în același timp, burghezia evului mediu este astfel extrem de bine pregătită pentru rolul pe care îl va juca în cele două mari curente de idei ale viitorului: Renașterea, fiică a spiritului laic și Reforma, spre care călăuzea misticismul religios.

---

[201] *Ordre contemplatif* = ordin religios ai cărui membri trăiau claustrați, dedicându-se contemplației. – Nota trad.

[202] *Béguines* = călugărițe din Țările de Jos sau din Belgia care, fără să intre în călugărie, trăiesc într-un fel de mănăstire. – Nota trad.

CUPRINS

Cuvânt înainte 5

Capitolul I
COMERȚUL MEDITERANEI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL VIII-LEA 7

Capitolul al II-lea
DECĂDEREA COMERCIALĂ DIN SECOLUL AL IX-LEA 21

Capitolul al III-lea
CETĂȚILE ȘI BURGURILE 40

Capitolul al IV-lea
RENAȘTEREA COMERȚULUI 54

Capitolul al V-lea
NEGUSTORII 71

Capitolul al VI-lea
FORMAREA ORAȘELOR ȘI A BURGHEZIEI 87

Capitolul al VII-lea
INSTITUȚIILE URBANE 111

Capitolul al VIII-lea
INFLUENȚA ORAȘELOR ASUPRA CIVILIZAȚIEI EUROPENE 138

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITURA DACIA
Str. Ospătăriei nr. 4, 3400 Cluj-Napoca, România
tel. / fax 402 64 429675, e-mail: clubulcărții@yahoo.com
www.edituradacia.ro

Înscrie-te în CLUBUL CĂRȚII DACIA!

Poți beneficia de o mulțime de avantaje

- 25 % reducere din prețul de vânzare al cărții
- preluarea rapidă a comenzii și onorarea promptă ramburs
- scutire de taxe poștale
- acces gratuit la catalogul periodic al noilor apariții
- oferte promoționale constând în reduceri de preț de până la 50%, premii și cadouri
- legitimație de membru al Clubului Cărții Dacia care îți asigură alte facilități

Nu trebuie decât

- să completezi talonul cu numărul de exemplare din titlul dorit și să-l expediezi pe adresa editurii
- să comanzi lunar cel puțin două titluri sau cărți în valoare de minimum 100 000 de lei

* Cadrele didactice beneficiază de avantaje suplimentare.
* Orice sugestii referitoare la oferta noastră de carte sunt binevenite.

TALON

Nume_____Prenume_____
Str._____Nr._____
Bl._____Sc._____Et._____Ap._____
Sector_____Localitate_____
Cod_____Județ_____
Vârsta_____Profesia_____
Locul de muncă_____Semnătura_____
Data_____

Așteptăm comenzile dumneavoastră!

BCU CENTRU UNIVERSITAR

În colecția *UNIVERSITARIA* au apărut:

Nr. crt.	Autorul și titlul	Nr. de pagini	Preț	Nr. de exemplare comandate
1.	Vasile V. Marcu & co *Word Perfect*	168	10.000	
2.	Viorel Handra Luca & co *Roboții*	268	15.000	
3.	Radu Popa& colaboratorii *Tehnologia construcțiilor*	356	30.000	
4.	V. Marcu *Analiza sistemelor mecanice*	246	30.000	
5.	Gh. Văsaru *Geocronologie nucleară*	352	40.000	
6.	Virgil Iga *Organizarea forței de muncă în industria minieră*	284	60.000	
7.	G. Niac, H. Nascu *Chimie ecologică*	208	25.000	
8.	Simion Gocan *Cromatografia de înaltă performanță*	188	40.000	
9.	Ileana Galea *Victorianism and literature (lb. engleză)*	247	70.000	
10.	R. Neacșu, A. Ciocănea *Calculul, proiectarea și încercarea pompelor, ventilatoarelor, suflantelor și compresoarelor*	424	83.000	
11.	Ossi Horovitz, Costel Sârbu, Horia F. Pop *Clasificarea rațională a elementelor chimice*	260	85.000	
12.	Tatiana Dănescu *Conturile anuale*	264	60.000	
13.	Gavril Ardelean, Iosif Bereș *Fauna de vertebrate a Maramureșului*	380	135.000	
14.	Valer Miclea *Ecruisarea cu alice*	160	45.000	
15.	Scholtz Bela *Evaluarea resurselor de muncă din agricultura județului Satu Mare și modalități de utilizare a acestora*	352	100.000	
16.	Achim T. Baciu *Costurile, organizare, planificare, contabilitate, calculație, control și analiză*	302	80.000	
17.	Rodica Frățilă & co *Bazele tehnologiei și merceologiei*	368	125.000	
18.	Mihai Drecin coord. *Istorie financiar-bancară, vol II*	144	55.000	
19.	Sorin Leucuța *Tehnologie farmaceutică industrială*	700	210.000	
20	Mircea Alaxandru Birț *Psihiatrie, prolegomene clinice*	608	260.000	
21.	Dioniziu Moldovan *Cum aplicăm impozitul pe venitul global conform legislației valabile începând cu 1 ianuarie 2002*	296	120.000	
22.	Gheorghe Funariu *Chirurgie abdominală*	484	110.000	
23.	Doru Pop *Introducere în teoria media*	360	290.000	
24.	Nicolae Mărgineanu *Psihologie și literatură*	312	115.000	
25.	Sorin E. Leucuța *Biofarmacie și farmacocinetică*	304	190.000	
26.	Francesco Traniello, Gianni Sofri *Il Risorgimento. Scurtă istorie*	128	60.000	

PIAȚA LITERARĂ

Revistă bilunară de informație și analiză editorială.

Pe parcursul a 24 pagini, această publicație prezintă diverse evenimente editorial-culturale, recenzii și semnale la noile apariții, interviuri cu autori, editori și difuzori, dezbateri, precum și texte inedite ale unor cărți aflate în curs de apariție.

Piața Literară are drept scop informarea, selecția și analiza diversității și abundenței editoriale din România.

Talon de abonament la revista **Piața Literară**

Doresc să mă abonez pe perioada:

- ☐ 3 luni, adică 6 apariții – 60.000 lei
- ☐ 6 luni, adică 12 apariții – 120.000 lei
- ☐ 12 luni, adică 24 apariții – 240.000 lei

Nr. de exemplare/număr comandate: _____

Numele și prenumele _____

Str. _____, nr. _____, bl. _____, sc. _____, ap. _____

Cod _____, localitatea _____, județul _____

Semnătura _____

*În costul abonamentului sunt incluse și taxele poștale.

*Eventualele modificări de preț ale revistei nu vor afecta cititorii abonați.

Abonarea se face plătind contravaloarea abonamentului la CEC sau orice oficiu poștal sau bancar în contul nr. 251100996626706 în lei, deschis la BRD, Sucursala Cluj-Napoca.

Talonul de abonament completat, împreună cu chitanța de confirmare a plății (sau copia) se vor trimite la sediul Fundației Culturale Dacia, str. Ospătăriei nr.4, Cluj-Napoca, jud Cluj.

BCU "M. EMINESCU" IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Tiparul executat prin comanda nr. 373, 2002, la

CARTPRINT Baia Mare, cod 4800
cartier Săsar, str. Victoriei nr. 146
tel./fax: 0262/218923
ROMÂNIA

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Nu vom găsi aici nimic dintr-un manual didactic. Mi-am propus doar să consacru un studiu de sinteză unuia dintre cele mai interesante subiecte ale istoriei sociale a Europei. Sper că voi fi scuzat pentru faptul că nu am putut rezista tentației de a descrie, după ani îndelungați de cercetări speciale, marile momente ale evoluției urbane, pornind de la sfârșitul antichității până către mijlocul secolului al XII-lea.

Natura acestei lucrări nu-mi permitea nici să zăbovesc în controverse, nici să mă abțin de la ipoteze. Printre acestea există unele care vor părea poate destul de îndrăznețe. Voi fi încântat dacă acestea vor găsi oarecare adeziune. Voi fi și mai fericit dacă ele vor suscita noi cercetări într-un domeniu în care, în afara cărărilor bătute, multe părți rămân încă de explorat.

Henri Pirenne

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITURA DACIA

ISBN 973-35-1508-6